

İKTİSAT ve SOSYAL BİLİMLER

BURSA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE
SOSYAL BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

TEMMUZ : 1981
CİLT : II SAYI : 1

İKTİSAT ve SOSYAL BİLİMLER

BURSA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE
SOSYAL BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

TEMMUZ : 1981

CİLT : II SAYI : 1

BURSA ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Yayın No. : 3 - 016 - 0053

**BURSA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE SOSYAL BİLİMLER
FAKÜLTESİ DERGİSİ**

CİLT : II

TEMMUZ 1981

SAYI : 1

İÇİNDEKİLER

— Kapitalist Sistemde Devletin Ekonomiye Müdahalesi Üzerine Açıklamalar (Nuri BURHAN)	1
— Planlı Dönemde Banka Kredileri ve Bölgesel Dağılımı (Selçuk ÖĞRENDİL)	21
— Sağlık Hizmetleri ve Kalkınma (Arif Nuri TUÇ)	63
— Sistem Analizi ve İşletme Yönetiminde Sistem Yaklaşımı (İsmet Sabit BARUTÇUGİL)	71
— Kalite ve Tüketici Hakları : Türkiye'den Bazı Örnekler (Erdener KAYNAK)	87
— Türkiye'de 1970 - 1980 Dönemi Sanayi Kesimi Saat Ücreti ve Maliyetine İlişkin Çalışma Raporu (Nusret EKİN - Kuvvet LORDOĞLU)	95
— The Wages And Cost Of Labor In The Industrial Sector Of Turkey Between The Years 1970-1980 (Nusret EKİN - Kuvvet LORDOĞLU)	101
— Genel Keynesgil Sisteminin Grafikle Anlatımı Waren L. Smith (Çev. : Sacit ERTAŞ)	107
— Kapitalizmin Tanımı ve Biçimleri F. PERROUX (Çeviri : Hüseyin ŞAHİN)	117
— Sistemlerin Verimliliği Fethy Daniel SARTHE (Çev. : Kuvvet LORDOĞLU)	133
— Amerikan Sosyolojisine Bir Bakış E. Rubington - M. S. Weinberg (Çev. : İhsan SEZAL)	139
— Sosyal İlişkilerin Modernleşmesi N. J. Smelrer (Çev. : Ali Yaşar SARIBAY)	147
— Eniyileşme + Nesnellik = Gerçekten Kaçma Rusell L. Ackoff, (Çev. : Nazif GÜNDOĞAN)	157

KAPİTALİST SİSTEMDE DEVLETİN EKONOMİYE MÜDAHALESİ ÜZERİNE AÇIKLAMALAR

Nuri BURHAN*

Tanınmış Fransız iktisatçısı F. Perroux, «Çelişkiye düşmeden denilebilir ki, 20. YY. da kim ki kollektivist değildir; ister açıkça belirtsin, ister belirtmesin, ister farkında olsun, ister olmasın o kişi liberal anlamda bir müdahalecidir»¹ diye yazarken, sanırız konunun ilginçliğine dikkati çekmiş olmaktadır.

Kuramsal bakışın ötesinde, ülkemizde de 24 Ocak 1980 kararları adıyla anılan ve devletin ekonomimizdeki denetimini olabildiğince kısıtlamayı amaçlayan mali ve ekonomik model, müdahale tartışmalarını epeyce yoğunlaştırmıştır.

Devlet müdahaleciliği ile piyasa mekanizması arasındaki ilişkiler 16 YY.'dan sonra doğup gelişmeye başlayan kapitalist çağın evrimine koşut olarak asırlardır incelenen gelmiş olmakla beraber, kanımızca bu sahadaki araştırmaların odak noktasını «devlet anlayışı» oluşturmuştur:

Bu noktadan hareketle biz makalemizde önce kapitalist devlet konusu üzerinde duracağız, daha sonra da devletin niçin ve nasıl zaman zaman ve değişik yoğunlukta ekonomiye el attığını aktarmaya çalışacağız.

Kapitalist Sistemde Devlet Sorunu :

Temelde soyut bir kavram olan devlete ilişkin araştırmalar çok eskilere dayanmaktadır. Konunun ilgilileri bu çalışmaların 325 tarihinden itibaren başladığını ve o dönemde Aristo'nun 158 devlet veya konfederasyonun anayasaları üzerinde karşılaştırmalar yaptığını² bize öğretiyorlar. Daha sonraları da sürdürülen bu çalışmalar devlet hakkında yeterli bilgi toplamıştır denebilir. Bununla beraber, görüş ayrılıkları halâ vardır ve aralıksız değişen dünyamız koşullarında olmaması da zaten olanaksızdır.

Devletle ilgili farklı görüşlere daha ziyade değişik ekonomi ve maliye anlayışına sahip düşünürler arasında rastlanmaktadır. Bilinen ama burada kısaca yinlenmesinde yarar gördüğümüz klâsik görüşe göre, devlet belirli fonksiyonlar ifa eden ve toplumla ilgili «meşru» siyasal kararlar alma yönünde çalışan bir mekanizma veya organ niteliğindedir. Yalnız,

Ass. Dr. Nuri BURHAN, Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi.

1 F. PERRONX Le Capitalisme Paris (P. U. F. Coll. Que Sais-je.) 1969 s. 126.

2 M. PRELOT. Histoire des Idées Politiques Paris (Ed. Dallaz 1961. s. 78'den aktaran E. CAM Devlet Sistemleri İ. Ü. İktisat Fak. Yay. 1270 s. 2.

NOT : Bu incelemede «Devlet» sözcüğü genel anlamda ele alınmış olup, değişik gelişmiş ve az gelişmiş kapitalist ülkelerle karşılaştırılan liberal, sosyal demokrat, totaliter vb. eğilimler gözönünde tutulmamıştır.

klâsik devletin görevleri daha çok ulusal savunma, iç güvenlik vs. gibi iş-lerin ötesine geçmemeli, sınırlı ölçüde de bazı tesisler kurmakla yetinil-melidir. Sözkonusu devlet, harcamalarını mümkün ölçüde düşük tutmalı, az borçlanmalı, bütçesini denk bağlamalı, eğer bütçesi açık verirse, açığı uzun vadeli borçlarla kapatmalıdır. Özellikle başvuracağı finansman kay- nakları özel kesimi asla ürkütmemelidir, ekonomik yaşam A. Smith'in meş- hur «Görünmez El»i ile yönlendirilmelidir. B uamaca ulaşabilmek için de, klâsik devlet tarafsız vergilere (Örneğin, tüketimi yaygın mallardan alınan dolaylı vergiler) başvurmalıdır:

Böylesi görüşlerin benimsenmesinin asıl nedeni, klasik devletin bece- riksiz ve kötü bir girişimci sayılmasıdır. Kaldı ki, kamu kesimi bazı işleri yapmak istediğinde ulusal hasıladan pay almak zorundadır, bu ise verimli hizmetlerin emilmesi demek olacağından, her durumda özel gereksinim-lerin tatminine zarar verecektir. ³ İşte benzer nedenler yüzünden, Ricardo'nun anlatımıyla, müdahalecilik bir yana, kamu kesiminin ekonomi içindeki varlığı dahi zorunlu bir kötülük olarak yorumlanmıştır.

Hasılı, klâsik anlayışa göre devlet özel gereksinimleri maksimum öl- çüde tatmin etmeye ve fertlere geniş hareket serbestisi tanımaya çalış- şan bilinen meşhur tanımla «JANDARMA» devlettir. Ne var ki, Devlet ve Kamu kesimi hakkındaki bütün bu olumsuz değerlendirmelere karşın, klâsik devlet de uzun süre kendine yüklenen görevleri yapmak için, ge- rekli gördüğü kaynakları temine çalışmış ve de bunları amacına uygun olarak kullanmıştır. Ancak, Kapitalizmde ekonomik büyüme ve kalkınma soyut anlamda kişinin, tasarruf sahibinin veya devletin değil de biriktirile- ni yatırıma dönüştüren girişimcinin eline bırakıldığı, ayrıca her işletme her dalda aynı anda doğup gelişemediği için, klâsik devletin jandarmalı- ğını yaptığı tam rekabet kendiliğinden işleyememiş, zamanla bir kural olmaktan çıkıp istisna olmaya başlamıştır.

Sonuçta karşımıza ticari kapitalizm, sınai kapitalizm veya malî ka- pitalizm gibi tipler çıkmıştır. Hatta tarım kesiminde kendine has özellik- leri dolayısıyla, tarımsal işletmeler kolay kolay tam anlamıyla özlenen ka- pitalist birer işletme bile olamamışlardır.⁴ Böylece, vaktiyle daha çok Anglo-Sakson yazarlarının konu dışı bıraktıkları, kamu hizmetlerine kay- nak tahsisi ve bunun rasyonelliği gündeme getirilmiştir. Doğal olarak bu tutum «devlet» düşüncesini de evrime uğratmıştır; sonuçta bu ve benzer konuları inceleyen kamu ekonomisinin konusu veya toplumsal ve yarı toplumsal mal ve hizmet üretmekle karşı karşıya kalan devletin uğraş- alanı, kamu hizmetleri için kaynak kotarılması olmaktan çıkmış, devlet harcamaları için gelir kaynaklarının bulunması yollarının incelenmesi ha- line gelmiştir.

Artık, klâsik anlayışın geliştirdiği ve sonraları marjinal fayda kuram- ları ile neo-liberalleri nson şeklini verdikleri «Jandarma devlet» görüşü tarihe karışmış, O'nun yerine «Koruyucu Devlet» sahneye çıkmıştır. Bun- dan böyle piyasa mekanizmasının aksaklık gösterdiği yerlerde, Maliye politikasının değişik araçları ile ekonomiye yavaş yavaş yön vererek ka-

3 H. HALLER. Maliye Politikası. Cev. S. Turhan. İ. Ü. İktisat Fak. Malve Enst. Yay. 1974. s. 59.

4 F.PERROUX. a. g. y. s. 27.

pitalist sistemin yeniden işlemlerini sağlayacak ortamı hazırlamak isteyen, toplumsal refahı yükseltmeyi planlayan ve bizde de olduğu gibi⁵ bunu bir Anayasa buyruğu yapan devlet anlayışı ile karşı karşıyayız.

Ne var ki, ister klâsik olsun, ister neo klâsik, buraya kadar özetlemeye çalıştığımız kapitalist düşünürlerin devlet anlayışı Marksist kuramcılar tarafından kabul görmemiş ve sert eleştirilere uğramıştır. Çünkü, liberal görüşlerden hiç birisi kapitalist devlete, toplumda radikal düzen değişikliği görevini yüklememektedir. Oysa bilimsel sosyalist düşünceye göre, devlet ve devlet anlayışının evrime uğradığı tarihsel sürece bakış açısı ve amaçlanan şey oldukça farklıdır.

Anılan konuda kapitalist görüşe etkin biçimde ilk kez karşı çıkan K. Marks ve F. Engels şunları yazmaktadırlar:

«Günümüze kadar gelmiş geçmiş bütün toplumlarda tarih bir sınıf savaşından ibarettir. Serbest insan olsun, köle olsun, baron olsun, serf olsun tek kelime ile ezenler ve ezilenler vardır ve bunlar zaman zaman açık bazen de kapalı ve dağınık da olsa, sürekli birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Bu savaşımın sonucu toplumlar ya devrim yapmışlar veya savaşım halindeki iki sınıf da yok olup gitmiştir. Feodal kalıntılar üzerine kurulmuş modern burjuva toplumu da sınıf savaşımını durduramamıştır. Sonunda onun da yaptığı yeni sınıflar ve baskı yöntemleri icat etmiştir. Gerçi, feodalitenin yıkılıp burjuvazinin doğuşuyla sınıfsal rekabet biraz yumuşamıştır ama ne yazık ki toplum gittikçe daha düşman kamlara bölünmüş ve biri proletarya öteki de burjuvazi olan, ezeli düşman iki sınıf ortaya çıkmıştır.⁶

Tarihi böylece yorumlayan bilimsel sosyalizmin ilk kuramcıları devletin ne anlama gelebileceğini de şu şekilde özetlemişlerdir:

«Büyük sanayi devrimi ulaşım araçlarının da gelişimiyle birlikte büyük pazarlar yaratmıştır. Bu gelişme yeniden sını ve ticari uğraşları iyileştirmiş, burjuvazi daha da büyümüştür. Kaldı ki, modern burjuvazinin bizzat kendisi de üretim ve değişim biçimlerindeki uzun süreli bir mübadelenin meyvasıdır. Burada önemli olan nokta şudur: Burjuvazi her aşama katedişinde, buna koşut politik bir evrim de kendiliğinden doğmuştur. Bu değişiklikler sonucunda burjuvazi son kertede, modern temsilî devlet sistemi içinde siyasal iktidarı, sınıf hakimiyetini sürdürebilmek amacıyla, tamamen eline geçirmiştir.⁷

Bu alıntılardan bir sonuç çıkartmak gerekirse denilebilir ki, sınıfsız bir toplumu ve üretmi araçlarının kamunun eline geçmesini hedef alan Marksizme göre, devlet bilinen yaygın tanımı ile bir toplumdaki hakim sınıfların elinde kullanılan önemli bir baskı aracıdır. Nitekim K. Marks ve F. Engels, yaşadıkları dönemin toplumlarında gözlemledikleri yönetimler için «modern hükümet denilen şey, burjuva sınıfının tümünün ortak işle-

5 Gerçekten de son 1961 tarihli T. C. Anayasasının 2. Maddesi T. C.'ni sosyal bir hukuk devleti olarak tanımlarken, 41. Madde «İkısadi ve sosyal hayat adalete, tam çalışma esasına ve herkes için insanlık haysiyetine yararlı bir yaşayış seviyesinin sağlanması amacıyla düzenlenir» demektedir.

Bkz. T. C. 1961 Anayasa metni. İstanbul (İnkılap Kitabevi) s. 4 ve 14.

6) K. Marks — F. Engels. Manifeste du parti Communiste Pekin (Ed. en langues étrangères) 1966. s. 32 ve 33.

7 Aynı yapıt. S. 34.

rini yapıveren bir komiteden başka bir şey değildir».⁸ deyimini kullanmışlardır.

İlk bilimsel sosyalist kuramcılarının ortaya atıp geliştirdikleri bu düşünceler sosyalizmin ilk kurucusu Lenin tarafından da ele alınmıştır. Lenin «Devlet ve Devrim» adlı yapıtında devlet kavramını geliştirip buna bazı katkılarda bulunmuştur.

Özetle yinelemek gerekirse, bilimsel sosyalizmin Mimarı Marks ve Engels, kapitalist devletle hakim sınıfların yakın ilişkileri konusunda herhangi bir kuşkuya yer bırakmayacak bir kesinlikte konuşmuşlardır. Tarihi sürece geniş dönemler içerisinde bakıldığında, devletin her vakit hakim sınıf çıkarlarından yana işleyen bir kurum olduğuna dikkati çekmişler, hatta devleti «hakim sınıf kategorileri ile eşzamanlı» saymışlardır. Onların gözünde hakim sınıf ise, toplumun geri kalan kesimine karşı belli bir zor uygulayabildiği ölçüde «hakim» sınıftır ve devlet de bu zorun uygulanmasının bir aracıdır.

Her ne kadar bilimsel sosyalizm yandaşları, piyasa iktisadi kuramcılarının devlet ve diğer ekonomik konulardaki yaklaşımlarını, temelden yadsımış olsalar ve bu davranışları bazen aşırı olarak yargılansa da,⁹ onların kendi aralarında devlet konusunda tam bir görüş birliğinde olduklarını söylemek yanlış olur. Alışılmış Marksits-Leninst görüşe yeni bir yorum ve katkı getirme savında olan bazı düşünürler, özellikle kapitalist sistemde devletin hakim sınıf karşısındaki görece özerkliği konusunda, klâsik Marksist tezden ayrılmaktadırlar.

Aralarında İsveç'li G. Therborn, Amerika'lı E. O. Wright, ayrıca değişik ülkelerden R. Miliband, N. Poulantzas, E. Laclau vs. gibi tanınmış isimlerin de bulunduğu, ülkemizde de yandaşları olan bazı yazarlar, temelde devletin sınıf savaşımının dolaysız bir ürünü ve hakim sınıfların dolaysız bir baskı aracı olduğunu kabul etmekle beraber, «kapitalist devletin hakim sınıflarla tam olarak özdeş olmadığını»¹⁰ ileri sürmüşlerdir.

Adi geçen gruba göre, kapitalist toplumda devletin uzun vadede her zaman burjuva sınıfının genel çıkarlarını savunan bir kurum olması, kısa vadede de devletin burjuva sınıfını doğrudan yansıttığını ve bu sınıfın elinde bir âletten ibaret olduğu inancının yerleşmesine yol açmaktadır; oysa diyörler, kısa vadeli politik analizlerde böylesi genel soyutlamalarla konuları açıklamak sakıncalıdır. Çünkü somut durumun somut analizi, daha özgül ilişkilerin incelenmesini gerektirir.¹¹

Marksist kuramın Lenin sonrası döneminde önemli sayılan faşizm, az gelişmiş ülkelerin devlet biçimleri, Bonapatzizm'in modern biçimleri vs. gibi konuları irdeleyip çözüme kavuşturması gerekirken, bu sorunlarla ciddi olarak ilgilenilmediğini öne süren bu görüş sahipleri, Ortadoks Marksist devlet anlayışından «devlet sorunsalında» ayrıldıkları noktaları biraz daha ayrıntılı olarak şöylece sergilemektedirler:

8 K. Marks — F. Engels, a. g. y. S. 35.

9 Sözkonusu yargılama ile ilgili olarak Prof. K. Bulutoğlu «Piyasa iktisadi kuramına Marksist iktisatçılar sık sık aşırı bir genelleme ile (Buriuva iktisat bilimi) niteliğini vermişlerdir» diye yazmaktadır. Bkz. K. Bulutoğlu, Kamu Ekonomisine Giriş. İstanbul 1971. S. XI.

10 N. Poulantzas — R. Mikband — E. Loclau Kapitalist Devlet Sorunu. Cev. Y. Berkmen. (Birlikim Yay.) 1977. S. 25.

11 N. Poulantzas ve diğerleri a. g. v. S. 21.

«Kapitalizm öncesi üretim biçimlerini içine alan toplumsal yapılarda hakim sınıf ile devlet arasındaki ilişkinin, kapitalist toplumda görülene oranla daha dolaysız olduğu ileri sürülebilir; bu özellik eski toplumlar da sınıf birleşimlerinin görece daha basit olmasından ileri gelir. Kapitalist toplumda ise devlet üzerinde hak iddia eden sınıf ve bölüm daha çoktur ve bu çokluk devletin görece özerkliğini artırmıştır»¹².

Kolayca kestirilebileceği gibi, bu değerlendirme devleti sınıf savaşımının bir nesnesi olarak gören Ortodoks Marksist kuramcılarca önemsenip benimsenmemiştir. Çünkü bu düşünelere göre (ki aralarında birçok Doğu bloku yazarı yanında, Gramsci, Boccara, Herzog gibi tanınmış isimler bulunmaktadır), devlet herhangi bir nitelikten yoksundur. Kimin elindeyse onun istekleriyle özdeşleşir. Üstelik günümüzde rekabetçi aşamadan emperyalist aşamaya geçen kapitalizmin artık «Tekelci-Devlet Kapitalizmi düzeyine» ulaşmıştır.

Peki «Devlet Tekelci Kapitalizmi» ne demektir? Kanımızca bu olgunun tanımlanmasına gerek vardır. Çünkü, ancak bu tanımla günümüzdeki en son kapitalist devlet anlayışı aydınlığa kavuşturulabilir. Ortodoks Marksist kuramcılarca da incelenip benimsenen «Devlet Tekelci Kapitalizminin» başlıca nitelikleri aşağıda sıraladığımız gibidir:

- 1) Tekelci güçlerle (Mali oligarşi), burjuva devlet arasında sıkı bir işbirliği vardır. Tekeller bu birlik sayesinde, tek bir mekanizma halinde devleti ve ekonomiyi denetleyebilmektedirler. Amaçları ise bir yandan kapitalist sistemin varlığını sürdürmek, diğer yandan da emperyalist artı değeri artırmaktır.
- 2) Devlet Tekelci kapitalizmi aşamasında, sermayenin yeniden üretim süreci ve artı değerın ele geçirilmesi, aynı zamanda doğrudan ekonomik görevleri de üstlenen devlet aracılığı ile sürdürülmektedir.
- 3) Burjuva devlet artık işbirlikçi olarak ekonomiye müdahale edip, sermaye birikimini sağlamakta ve bunları tekeller arasında dağıtmaktadır.
- 4) Devlet yardımı ile ekonomik hakimiyetleri geniş ölçüde artan tekeller, köylüler, küçük sanat ve ticaret erbabını mülklerinden uzaklaştırmakta ve onları kendi denetimleri altına almaktadırlar.
- 5) Ayrıca bu kapitalist ülkenin tekelleri, devleti doğrudan bir «maşa» olarak kullanıp, uluslararası tekelci birlikler kurarak ve de bu yoldan emperyalist çelişkileri körükleyerek dünya arenasında at oynatmaktadır.
- 6) Bu durum karşısında, ortaya net biçimde yeni toplumsal ilişkiler düzeni çıkmakta, sonunda da çağdaş burjuva devlet, tekelci oligarşinin bir anlamda oyuncağı durumuna dönüşmektedir.
- 7) Bir yandan kapitalizmin genel bunalımı ve tekellere karşı verilen savaşım, diğer yandan da üretim güçlerinin toplumsal karakteri ile kapitalist üretim ilişkileri arasındaki kaçınılmaz çatışma daha da belirginleşmektedir.¹³

¹² Aynı yapıt, S. 25-26.

¹³ V. TCHEPRAKOV. Le Capitalisme monopoliste d'Etat Traduit du russe par S. Glasov. Moscou (Ed. du progrès) 1969, S. 15-16.

- 8) Devlet tekelci kapitalizmi aşamasında üretim ve emeğin toplumsallaşması, öylesine yüksek bir düzeye gelmiştir ki, tarihsel olarak kapitalist üretim ilişkilerinin yerini, kapitalist olmayan üretim ilişkilerinin almasına mutlaka gerek duyulmaktadır.

İşte liberallerin ve neo liberallerin devlet tanımına zaten temelden karşı olan, devletin hakim sınıflar karşısında belli ölçüde özerk olabileceği kanısındaki öteki Marksist tezleri de benimsemeyen Ortodoks Marksistler, günümüzdeki kapitalist devlete yeni özellikler kazandıran «tekelci devlet kapitalizmi» ni, açıklamaya çalıştığımız şekilde görmektedirler. Anılan yapıdaki devlet biçimine günümüzde Amerika Birleşik Devletlerinde, İngiltere'de, Fransa'da, Almanya'da vs. rastlananlar örnek olarak gösterilebilir.

Bu arada, şurasını hemen belirtelim ki, Ortodoks Marksistlerin gözündeki «Devlet Tekelci Kapitalizmi», emperyalizmin en son aşamasında doğmuştur. Gerçi emperyalizm döneminde özel tekellerin pazar suvaşımı ve hakimiyeti çok önemli bir olgudur ama, sözkonusu aşamada da özel tekellerin sahneden çekildiği iler isürülemez. Kapitalizmin diğer iki temel taşı rekabet ve serbest dolaşım da ortadan kalkmamıştır.

Dikkati çeken nokta şudur ki, oldukça güçlenen mali oligarşi devletle bütünleşmiştir. Bu noktada devlet aygıtlarının tekelci kapitalizmi güçlendirmek amacıyla, onun hizmetine sunulduğu gerçeği ile karşı karşıyayız. Diğer yandan, rekabeti engellemeyen devlet tekelci kapitalizmi, ona yeni bir biçim vererek, güçlendirip yaymaktadır. Bu uygulamaların sonucu olarak da, artık savaşım ya tekeller arasında, tekelci ve tekelci olmayan işletmeler arasında ve nihayet tekellerle köylü işletmeleri arasında cereyan etmektedir.¹⁴

Ara sıra bazı yazarların tekelci devlet kapitalizmini, burjuva devlet müdahalelerinin devamı niteliğinde bir ekonomik politika olarak gördüklerine tanık olunmaktadır (özellikle, savaş sonrası batı ekonomilerinde uygulanan devlet borçlanmaları, hükümetlerin para ve döviz rezervleri oluşturmaları, sanayi kesiminde bazı anahtar dalların hükümetlerce finanse edilmesi vs. gibi). Oysa, Ortodoks Marksistlere göre tekelci devlet kapitalizmi yalnızca, uygulanan ekonomik politikalara indirgenemez. Daha önce emperyalizmin en son aşaması olarak nitelendirilen bu gerçeğin temelinde kapitalizmi niç yasalarının işleyişi yatmaktadır. Toplumsal ve ekonomik kargaşalar, kapitalizmin kendisine zıt sistem karşısında uğradığı bir takım ekonomik ve siyasal yenilgiler, onu geliştirebileceği gibi bazı siyasi etmenler de ilerlemesini yavaşlatabilir. Örneğin, burjuvazi bazen kendisine ekonomik olsun, bir başka alanda olsun yük getirebilecek bazı devletleştirmelerden korkabilir.

Bu nedenlerden ötürü, yinelemek gerekirse tekelci devlet kapitalizmi, kapitalizmin tarihsel süreci içinde vardığı en son aşamadır; herhangi bir eğilim veya ekonomik politika olamaz. Çünkü çağdaş kapitalist üretimin yapısı tekelci kapitalizme, devlet aygıtları ile ekonomiyi denetleme gereğini tavsiye etmemekte, tavsiyenin de ötesinde bizzat empoze etmektedir. Kaldı ki, günümüz kapitalist dünyasında yatırımların çok büyük ra-

14 V. Tchepprakov. a. g. y. S .21.

kamlara ulaşması nedeniyle, tekeller yalnızca kendi olanakları ve çıkardıkları tahvillerle, söz konusu yatırımların gerektirdiği finansman kaynaklarını toplayamamaktadırlar. Sonuçta toplumsal sermayenin maksimum ölçüde seferber edilmesi zorunlu hale gelmektedir.

Bu sorunlara çözüm bulmak ise, devletin ya bazı ekonomik uğraş dallarını devletleştirmesi veyahut da düzenleyici önlemler olarak doğrudan ekonomiye müdahalesi ile ancak olasıdır.¹⁵

Hasılı, Ortodoks Marksistlere göre devlet tekeli kapitalizmi düzeyinde kapitalist devlet anlayışı, devleti bir avuç güçlü burjuvaziye boyun eğmiş, O'nun elinde bir takım isteklerin yerine getirilmesi için kullanılan bir «sopa» olarak gören bir anlayıştır. Haliyle Ortodoksların bu görüşleri de bu kez, yeniden klâsik Marksist analizlerin gözden geçirilmesini öneren düşünürlerce eleştirilmiştir ve tartışmalar sürüp gitmektedir.¹⁶

Sanırsanız devlet kavramına ilişkin derleyip, şimdiye dek sunmaya çalıştığımız bilgiler ışığında denilebilir ki, ister klâsik veya neo-klâsik devlet tanımı benimsensin, isterse değişik Marksist yorumlardan birine koşut düşünölsün, bir gerçekle karşı karşıyayız. O da şudur: Kapitalizm kuruluğu beri kapitalist bir devlet var olmuştur ve bu devlet zaman zaman ve değişik yoğunlukta ve biçimde ekonomiye müdahale etmiştir ve etmeye devam etmektedir. Şimdi de incelememizin son bölümünde bu soruna eğilelim.

KAPİTALİST SİSTEMDE DEVLETİN EKONOMİYE MÜDAHALE NEDENLERİ VE BAŞLICA MÜDAHALE BİÇİMLERİ :

a — Müdahale nedenleri :

Bu bölümde de aynı yöntemi izleyecek olursak, kapitalist devletin için müdahale ettiğine ilişkin, birbirinden oldukça farklı hatta birbirinin tam zıttı değişik görüşlerle karşılaşırız.

Önce liberal görüşe bir göz atalım. Bilindiği gibi genel anlamda, liberaller devletin ekonomiye müdahalesi için önemli bir neden görmemekte ve müdahaleyi gerektirecek durumlar ortaya çıktığında, piyasa mekanizması ile bunların kendiliğinden çözümleneceğini öne sürmektedirler. Neo-liberal anlayış doğrultusunda, devletin bir takım işlere el atmasının asıl nedeni ise zaman zaman sistemin işleyişinde karşılaşılan konjunktür dalgalanmalarının giderilmesi gerçeği ve buna ek olarak, çeşitli toplumsal ve yarı toplumsal mal ve hizmetlerin kamu eliyle üretilmesinin yararına olan inançtır. Gerçi sistemin sık sık ortaya çıkan bunalımlarını, bilimsel sosyalistler de bir neden olarak ileri sürmektedirler ama bazı dalgalanmaların doğuşuna ilişkin noktalarda, bağdaşması olanaksız farklı görüşler vardır.

15 V. Tchepprakov. a. g. y. S. 17.

16 Klâsik Marksizmin gerek kapitalist devlet ve gerekse sosyalizme geçiş konularında oldukça değişik yorumları vardır. Örneğin, organik devrim yanlısı Alman Bernstejn'a göre ekonomizm tamamlanmaya muhtaçtır.. Sosyalizme geçiş ise yavaş yavaş olmalı reformlar ve parlamenter yollar denenmelidir.

Biraz da şiddet yanlısı Fransız G. Sorel ise, burjuvazinin güçsüzlüğünü öne sürerek proletaryanın genel greve gidip öncelikle devleti ortadan kaldırmasını ve yerine özerk işçi kuruluşları kurulmasını önermektedir. Ortodoks Marksistlere göre G. Sorel'in düşünceleri sendika anarşizminden başka bir şey değildir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. J. B. Fages. Introduction à la diversité des MARXISMES. Toulouse (E. Privat ed) 1974. S. 11-25 arası ve ayrıca L. Althusser İdeoloji ve Devletin İdeolojik aygıtları. Çev. Y. Alp ve diğerleri. İstanbul (Birikim Yay.) 1978. S. 36-44 arası.

Neo-liberallere göre, klâsik kapitalist sistem mal ve işgücü piyasalarında ortaya çıkan tıkanıklıklar yüzünden, artık kendi başına işleyemez durumdadır. Kaldı ki, bu yeni bir olay da sayılamaz. 19. YY.'ın ilk çeyreğinden, 1820'lerden beri pazar sürüm veya üretimle ilgili karşılaşılan güçlükler yüzünden, sistem ya durgunluk dönemine girmekte veya enflasyonist baskılara maruz kalmakta veyahutta günümüzde olduğu gibi, durgunlukla enflasyon bir arada (Stagflation) karşımıza çıkmaktadır.

Durgunluğun nedenleri arasında tasarruf hacminin alabildiğine genişlemesi, iç ve dış talebin düşmesi vs. gösteriliyor. Başka türlü bir anlatımla, emek başta olmak üzere üç üretim faktöründen üçünde de eksik kullanım söz konusudur. Enflasyona gelince, karşımıza talep enflasyonu, maliyet enflasyonu ve yapısal enflasyon olarak çıkan bu önemli sorun, kabaca ya kredi hacminin ölçsüz olarak genişlemesi ve Merkez Bankası kaynaklarına aşırı derecede başvurma, ya üretimde kullanılan girdilerin pahalılaşması veyahut da belli ekonomik kesimlerde görülen denge-siz büyümeden doğmaktadır. Doğal olarak üretimde görülen yetersizlikler gündemdedir.

İşte Neo-liberaller demektedirler ki, özellikle gelişmiş ekonomilerde hissedilen benzer rahatsızlıkları¹⁷ tedavi ederek sistemi eski işleyiş mekanizmasına kavuşturmak için devletin düzenleyici rolünü oynaması gerekir; az gelişmiş ülkelerde ise bu müdahaleye ekonomik gelişme sürecini başlatıp sürdürmek için mutlaka gereksinim duyulmaktadır.

Yalnız devlet müdahalesini konu alan, kolektivist olmayan bu görüşler, tıpkı devlet konusunda olduğu gibi, Marksist düşünürler tarafından benimsenmemiştir. Bu yorumculara göre kapitalist devletin değişik dönemlerde ekonomiye müdahale etmesi, sadece bu sistemin olgunluk aşamasından sonra uğradığı sıkıntılı dönemlerle sınırlandırılmayacağı gibi, neo-liberallerin sözünü ettiği ve bunalımların açık göstergesi olan enflasyonist, deflasyonist veya strafasyonist (durgunluk içinde enflasyon) baskılar da onların yöntemiyle açıklanamaz. Bir başka deyişle, kapitalizmde devlet müdahalesinin kapsadığı dönem çok daha eskilere gitmekte, sistemin girip çıktığı çıkmazların kökeninde de başka şeyler yatmaktadır.

Gerçekten de Marksistlere göre, sadece 19. YY. ve günümüzdeki çok uluslu şirketler döneminde değil, daha 16. YY.'daki ilkel kapitalizm döneminde de devlet müdahalesi vardır; çünkü o zamanlardan başlamak üzere özel sermaye sürekli olarak bir devlet gücüne ve yardımına gerek duymuştur. Amaç sermaye birikimini gerçekleştirmektir; böylece doğuş aşamasından beri iki temel konuda devlet ekonomiye müdahale etmiştir. Bu temel sahalardan birincisi üretim ve bunun için mutlaka gerekli olan işgücünün yönetimi, ikincisi de para yani dolaşımın denetlenmesidir. Ancak bunlarla ilgilenirken şu gözlemlenmektedir ki, devlet daha çok insanları değil de bazı şeyleri, toplumsal ilişkileri değil de bazı akımları yönlendirmeye özen göstermiştir.¹⁸

17 Gerçekten de bugün yalnızca O E C D ülkelerindeki işsiz sayısı yaklaşık 20 milyon kadardır ve enflasyon oranı da son yıllarda % 15'in altına düşmemiştir.

18 S. d. Brunhaff. Etat et Capital.

Presses Universitaires de Grenoble. (Série Intervention en uconomie politique (Ed. Mos-péro) 1976, S. 3 ve 8.

— İşgücünün devletçe yönetimi :

Buna mutlaka gereksinim duyulmaktadır. Çünkü kapitalist sistemde işgücü ,ayrı bir öneme sahip özel bir mal gibi alınıp satılır. Sermaye ve sermayedar tek başına bunun yönetimini başaramaz. Ayrıca ücretli işgücünün de kapitalist işletmeler dışındaki bazı araçlarla yeniden oluşturulması gerekir.

Anılan konularda başvurulmuş iki politika vardır:

- Çalışma disiplininin sağlanması,
- İstihdam güvensizliği yaratılması.

Kapitalizmi benimseyen bilimsel sosyalist görüşe göre, çalışma pazarı sürekli yedek bir işgücü ordusu oluşturur. Bunun miktarı, sermaye birikiminin gereksinimlerine göre artar veya azalır ama tamamı hiçbir zaman kullanılmaz. Yedek işgücü yaratılmasının gerçek nedeni işgücünü ucuz tutmaktır, yalnız bunlara bakmak gerekir.

İşte hem elemeğini ucuzlatmak ve hem de çalışma disiplini sağlamak için, kapitalist işletmeler dışında bu işin üstesinden sürekli olarak gelebilecek bir üst yapı kurumu olmalıdır. Bu da olsa olsa az veya çok kamusal yapıda kuruluşlarca başarılabilir. Devletin yedek işgücü oluşturup onun bakımını üstlenmesi ve böylece kapitalizmin gelişimine dışarıdan yardımcı olması, sistemin bütün aşamalarında varolmuştur. Belki de, bunun içindir ki 19. YY.'ın başından beri yoksullara yardım yapılmaya başlanmıştır.

Bu neden böyledir?

Marksistler soruyu aşağıdaki gibi yanıtlamaktadırlar. Her ne kadar girişimci sürekli olarak ucuz ve istediği an elemeği tedarik etmeye gereksinim duysa da onun bakımını üstlenemez. Çalıştırdığı kimseye doğrudan bir miktar ücret (Salaire-direct) ödeyerek aradan çekilir. Kapitalizmin mantığına göre, işte bu ücret kendi dışındaki bir kamu müdahalesi ile denetim altına alınmalı ve işgücünün gündelik olarak yarattığından kesinlikle fazla olmamalıdır.

Bilimsel sosyalizmin ilk kuramcısı Marks'a göre bu işlem iki aşamada incelenebilir.

- İlkel birikim : Bu dönemde işgücü sermayeye biçimsel olarak tabidir.
- Kapitalizmin epeyce geliştiği dönem.

Özellikle ilkel birikim aşamasında, doğuş halindeki burjuvazi devletin sürekli müdahalesinden vazgeçemez. Bu sınıf, devletten ücreti belli bir seviyede tutmak, ücreti ayarlamak, çalışma saatlerini olabildiğince uzatmak, işçiyi istenilen oranda işverene bağımlı tutmak vs.¹⁹ için yararlanır ve sıraladığımız olgular devlet müdahalesini kaçınılmaz kılar. İlkel birikim anı kapitalizmin en önemli ve duyarlı anı olduğu gibi, bu sıralardaki devlet müdahalesi de oldukça belirleyici olmuştur.

Bilimsel sosyalistlere göre bu tarihsel savları şu gibi olaylar doğrulamaktadır: Daha 16. YY.'da, çalışma ortamını kapitalistler yararına düzene şokan yasal önlemler alınmıştır. Örneğin çıkarılan değişik yasalarla kırsal

19 S. d. Brunhoff. a. g. y. S. 11

kesimde ve şehirlerde, parça başına veya götürü veyahutta gündelik ücretler saptanmıştır. Benzer düzenlemeler 18. YY.'daki manifaktür aşamasında da sürmüştür. Sundüğümüz kararlar alınırken ilginç olan nokta şudur ki, ücretler için daha üstüne çıkılamayacak bir tavan çizildiği halde, daha altına inilemeyecek asgari bir taban düşünülmemiştir. Gerçi böylesi girişimlere, zaman zaman hafif de olsa, bazı karşı koymalar işçi grupçukları tarafından örgütlenmiştir.

Örneğin, 1830'larda başa geçen bir hükümetin benzer tutumuna karşı, Liyon'da başlayan ve daha sonra bütün Fransa'daki işçi-küçük sanatkâr ve ticaret erbabi tarafından desteklenen direnişler baş göstermiştir. Keza Temmuz 1895'te, üçyüz taş kömürü işçisi A. B. D.'nin Illinois eyaletinde, eğer kendilerinin ve ailelerinin ev, yiyecek, giyecek, ısıtma vs. gibi en vazgeçilmez gereksinimleri işverence karşılanmazsa yapmaları gerekenleri yapmayacaklarını bildirmişlerdir²⁰ Ama, devletin de müdahalesi ile bu gibi eylemler kolayca etkisiz hale sokulmuş ve izleyen dönemlerde yasal düzenlemeler artık, yalnızca işçi ücretlerini değil «nisi-bi nüfus fazlası» gibi, değişik sahalari da kapsamar içine alarak, günümüzdeki görünüme kavuşmuştur.

— Devletin paraya müdahalesi :

Para ve onun dolaşımının kendine özgü özellikleri, devlet müdahalesini işgücü piyasasına oranla çok daha eskilerden, ilk çağlardan beri gerekli kılmıştır. Bu yönlendirme daha çok şu gibi araçlarla yapılmıştır.²¹

- Devlet para yerine geçecek maddelerin cinsini, büyüklüğünü, ayarını ve taşıyacağı alâmetleri belirlemiştir.
- Ödeme araçlarının emisyon rejimini saptamıştır.
- Para basma işini ya kendi üzerine almış veya denetlemiştir.

Nihayet, devlet kendi alâmetlerini taşıyan resmî ödeme araçlarının, mübadelelerde geçerli olmasını zorunlu kılmıştır.

Paraya devlet müdahalesinin çok eskilere dayandığı konusunda bir fikir vermek gerekirse, daha 1315 yılında Fransız kralı Louis X'un buyruğu ile devlet yararına para basma hakkı düzenlenmiştir. Yine 1844'de çıkarılan «Banking Act» ile yarı devlete ait bir kuruluş olan İngiltere Bankasına para basma hakkı verilmiştir.²²

Marksistlerin gözünde, tıpkı işgücü pazarını kapitalist birikimi teşvik edecek şekilde ayarlanması gibi, para konusunda da sermayenin dolaşımına devletin dışarıdan ve sürekli müdahalesi kaçınılmazdır. Devlet müdahalesinin nedenleri ve evrimi hakkında şimdiye dek özetlediğimiz bu ön bilgileri sergileyen Marksist iktisatçılar, müdahalenin bir başka nedeni olan kapitalizmin bunalımının, nelerden kaynaklandığı hakkında da şu yorumu yapmaktadırlar.

Önce şu gerçeği vurgulamaktadırlar: Bilimsel sosyalist düşünce yandaşlarına göre, çok eskilerden beri görülen ve günümüzde de özellikle gelişmiş ülkelerde ve kalkınmasını kapitalist yoldan gerçekleştirmek isteyen az gelişmişlerde, baş sorun olarak karşımızda duran bunalımlar,

20 S. d. Brunhoff. a. g. y. S. 10.

21 F. Ergin, Para Siyaseti, İ. Ü. İktisat Fak. Yay. 1972, S. 43.

22 S. d. Brunhoff. a. g. y. S. 33.

burjuva açıklama yöntemleri ile izah edilemez. Hele hammadde fiyatlarında ve özellikle petrol fiyatlarındaki tırmanışların, maliyet enflasyonu yarattığı ve buradan hareketle bunalımlar çıkartıp, bunları yaygınlaştırdığı geçersiz bir görüştür. Bir grup yazarın deyimiyle «Varlıklı ülkelerin içine düştükleri bunalımlar birkaç petrol üreticisi Arap Emirliklerinden veya Güneydoğu Asya'dan ithal edilmemiştir».²³ Nitekim, günümüzdeki sıkıntılardan çok ızdırap çeken ve bunu da dışsal girdi fiyatlarındaki artışa daha çok bağlayan Fransa'da, dışarıdan satın alınan ilkel madde fiyatlarında % 22'lik bir düşme olduğu halde, bu düşmenin enflasyonu azaltıcı etkisinin son derece az olduğu saptanmıştır.²⁴

Bu ve benzer gerçekler karşısında, sistemdeki aksaklıkların ancak Marksist bir yaklaşımla anlaşılabilirliğini ve bu amaçla da işe sistemin temel taşı sermaye kavramının analizi ile başlanması gerektiğini vurgulamışlardır. Bilimsel sosyalist yöntem açısından olaya bakıldığında, görünen o dur ki sermaye ne bir nesne ne de bir miktar paradır; o her şeyden önce kendi kendisini besleyip çoğaltan bir değerdir. Bu noktada gözden irak tutulmaması gereken, paranın sermayeye dönüşme sürecini iyi kavramaktır.

Sweezy'nin anlatımıyla bu dönüşüm şöyle olur. Kapitalizmde piyasadaki malları bağımsız üreticiler üretir ve ilk planda karşımıza şu şema çıkar. Her bir üreticinin ürettiği bir mal (M), bunu satarak kazandığı para (P) v ebu para ile alınan diğer mallar (M).

Yukarıdaki sürece göre normal dolaşım. M. P .M. olmalıdır. Ne var ki, kapitalizmde anılan şema P. M. P' şekline bürünür ve P' sürekli P'den büyüktür.

Mekanizma bize şunları öğretir: Girişimci ancak ve ancak toplumun üretim kapasitesini O'nun tüketim kapasitesini kısarak büyütebilir ve bu zorunluluk, anılan dolaşım içinde temel bir takım çelişkiler yaratır. Marks bu konuda şunları söylüyor.

- Kapitalist üretim biçiminde üretime gerçek engeli oluşturan sermayenin bizzat kendisidir.
- Üretim fiilen ve yalnızca sermaye için yapılır.
- Üretim amaçlarının asıl işlevleri ise yaşam süresince üreticilerin kazançlarını şekillendirmekten ibarettir vs.²⁵

İşte, bilimsel sosyalistlerin mantığında kapitalist sistem, özde yukarıda çok basit olarak özetlemeye çalıştığımız çelişkiler dolayısıyla devresel ekonomik, siyasal ve toplumsal bunalımlara girer.

Şu var ki, kapitalizmde hiç sakin veya refah sunan dönemler yoktur denemez;

Elbette vardır. Yalnız, zamanla temeldeki bu derin uyumsuzluk yani üretimin sürekli ve ölçsüz olarak artışı ve tüketimdeki yetersizlik arasındaki çatlak kendisini hissettirecektir.

23 J. H. Lorenzi ve diğerleri La Crise du 20 siecle Paris. (Ed. Economica) 1980'den aktaran Le Monde Diplomatique Décembre 1980. S. 38.

24 R. Caste. La Crise économiques des pays industrialisés Paris. (Problemes Economiques) 22 November 1978, No. : 1598 S. 4.

25 P. M. Sweezy — La Crise du systeme Capitaliste (Monthly Review'deki İngilizce aslında Fransızca'ya çeviri). Paris (Problemes Economiques) 22 Novembre 1978. No. : 1598. S. 12 vd.

Gerçekten de kapitalizmin doğuş ve yükselme aşamasında istikrarlı bir dönem yaşanmıştır. 1. Dünya Savaşı önemli bir açmazın göstergesidir. 1930'lara kadar yine kısmi de olsa bir rahatlamadan söz edilebilir. Ama, Keynesgil müdahaleciliğin doğuşuna yol açan 1929 bunalımı, kapitalizmin en büyük rahatsızlığı olmuştur.

II. Dünya Savaşı sonrası, kapitalizm için yine uygun bir ortamdır ve özellikle 1940-70 arasında üretim artışı çok hızlı olmuştur. Ne var ki, son on yıldır sıkıntıların bizi terkettiği söylenemez. Marksistlerin deyişiyle, bilhassa tekellerin maksimum kâr sağlama amaçları ile toplumun daha üstün teknik sayesinde sürekli artan maddi ve kültürel gereksinimlerinin karşılanamaması aşağıdaki eğilimlere kaynaklık etmektedir.

- İşçilere sürekli daha az ücret ödenmesi, böylece çalışma yaşamında ilgisizlik, hızlı rotasyon ve grevlerin baş göstermesi,
- Böylece düşen verimlilik sonucu bazı malların tüketiminin azalması,
- Özellikle, O E C D ülkelerinde kârların eskiden artan biçimde iken, gittikçe edurağanlaşıp sonra da azalmaya yüz tutması,
- Her şeye karşın, aşırı bir sermaye birikimi ancak tüketimin yeterince artmaması.²⁶

Bu gerçeklerin ışığında şöyle bir değerlendirme yapabiliriz. Eskiden sistemin itici gücü olan talep artık sistemin rahatsızlıkları dolayısıyla yeterince beslenemediği için, aynı mekanizmaya ayak bağı olmaya başlamıştır. Kaldı ki, günümüzde talebin yapısı da değişmiştir. Kapitalist toplumlarda insanlar artık pazar ekonomisinin kolayca üretip sunamadığı eğitim, sağlık hizmetleri toplu ulaşım vs. gibi hizmetleri istemektedir, hatta devlete bu hizmetlerin bedelini ödemekten kaçınmaktadırlar.²⁷

Sıraladığımız yapısal neden ve eğilimlere bir de uluslararası pazar ve artık kolay kolay elde edilemeyen ucuza hammadde ve enerji kaynağı bulma savaşımını eklersek, ayrıca sisteme yeniden işleyebileceği bir ortamı kazandırmak ve özellikle 2. Dünya Savaşından sonra artık dünya ekonomisinin bir numaralı sorunu haline gelen, az gelişmişlikten kurtulma zorunluluğunu dikkate alırsak, devlet müdahaleciliğinin nasıl sürekli ve vazgeçilmez bir ekonomik politika olduğu kolayca anlaşılır.

Şimdi de günümüzde bu müdahaleciliğin nasıl yapıldığı hakkında bilgiler verelim.

b — Başlıca müdahale biçimleri :

Devletin, daha kapitalizmin kuruluş ve gelişme aşamasında ilkel birikimi sağlamak ve serbest piyasa kurallarını geçerli kılmak amacıyla, yani bizdeki evrimin tersine²⁷, kapitalist gelişimi desteklemek için çalış-

²⁶ F. FERROUX, a. g. v. S. 107-110 arası.

²⁷ R. Coste, a. g. makale S. 6.

²⁸ Bilindiği gibi üretim biçimi Batı kapitalizmindeki bazı farklılıklar gösteren Osmanlı İmparatorluğu döneminde de Merkezi Devlet Miri arazi ideolojisi, müsadere sistemi, sikkenin avarını düzenleme, narh vs. gibi araçlarla ekonomiye müdahale ediyordu. Kuruluş sırasında tasarruf hakkı vardı ama Osmanlı Merkezizetçiliği bu hakkın feodal mülkiyete dönüşmemesi için sürekli önlem almıştır. Askeri ve sivil aristokrasideki feodallesme eğilimleri de klasik feodalite gibi olmamıştır. Çünkü devlet feodal gelişmelere sürekli savaş açmıştır. (16. YY. boyunca). Feodal gelişme talebe alamayınca da devletin despotik yapısı şümrüştür. Özellikle: 1) Özel mülkiyeti frenleme. 2) Yoksul halk ayaklanmalarını kanlı biçimde bastırma şeklinde tutucu bir devlet karşınıza çıkmaktadır.

ma yaşamına ve para kesimine el attığını ve bu iki temel sahadan hemen hiç uzaklaşmadığını belirtmiştik. Oysa, günümüzde devlet müdahaleciliği ve bu sahada kullanılan araçlar artık çok gelişmiştir. Öyle ki bu olgu kapitalizmin kurallarına sıkı sıkıya bağlı ülke yönetimleri için de böyledir. Söz konusu gelişmeler, inceleme konumuza giren gelişmiş kapitalist ülkelerin resmî belgelerinden okunabileceği gibi, resmî ağızlarından da açıkça dinlenebilmektedir.

Gerçekten de 1956'larda ABD Başkanlığınca hazırlanıp, kongreye sunulan bir raporda «Çağdaş yaşamın gereksinimleri daha yüksek oranlı bir vergiler demeti ve önceki nesillerin yeterli gördüğünden, çok daha aktif biçimde ekonomik işlerde devletin rol oynamasını gerekli kılmaktadır»²⁹ denilmektedir. Keza Fransız Chanlandon «uyumlu yani karma ekonomi batılı ülke ekonomilerine, Doğu blokuna karşı koyabilmeleri için, yeterli canlılığı kazandırabilecek tek yoldur» diye yazmaktadır.

Günümüzde kapitalist devlet müdahaleciliği eskiye oranla önemli değişikliklere uğramış olmasına karşın, başlıca şu görünüm altında yapılmaktadır. Kam ukesimi ekonomiye ya doğrudan veya dolaylı olarak el atar.

Doğrudan müdahale :

Bu çeşit müdahale, özellikle bir sınai ürünün devletçe üretilmesi veya ticari bir hizmetin devlet eliyle yapılması olarak tanımlanabilir. Doğrudan müdahalenin asıl nedeni kolayca anlaşılabilen gibi, bu çeşit işleri özel kesimin yapabileceğine inanmamak veya «kamu yararı» düşüncesinin üstünlüğüne inanmaktır. Doğrudan müdahale, ekonomik gelişme sürecini piyasa mekanizması içinde başlatmak için de çok etkin bir politika olarak kullanılmıştır.

Bu uygulamanın ilk örneğini veren bilindiği gibi Japonya'dır. Bu ülkede yeni ve temel endüstriler bizzat, 1868'lerde başa geçen Meici hükümeti döneminde, devlet eliyle kurulup işletmeye açılmıştır. Devletin doğrudan müdahalesi daha sonra haberleşme ulaşım ve diğer sahalarda yayılmıştır.³⁰ Japon örneği dışında, özellikle çok önemli bunalım dönemlerinde görülmeye başlayan bu müdahale biçimi gitikçe süreklilik kazanmaya başlamıştır. Örneğin, Fransa'da I. Dünya Savaşı sırasında Devlet, Kamu açısından yaşamsal saydığı bazı kesimlere el atmıştır. O dönemdeki Fransız hükümeti fiyat artışları ile savaşmak veya bazı tüketim mallarını bizzat dağıtmak için çaba harcamıştır. 1928'de petrol dışı alımına kontenjan konulmuş, 1929'dan sonra çıkartılan bazı müdahaleci kararlarla şarap üreticilerine prim verilmiştir.³¹ Bu girişimler buhrandan

Böylece batıda devletin de tesvik edici müdahalesiyle feodalizm çözülür, ilkel birikim gerçekleşirken Osmanlı toplumunun ic dinamiği kendini yenilememiştir. (1) Bkz. T. Timur Osmanlı Toplumsal Düzeni II. Baskı Ankara 1979, S. 279-288-281. O vakitler gerçekleştirilmeden ulusal kapitalistleşme Cumhuriyet döneminde yapılmak istenmiştir. Cumhuriyet kurulduktan sonra ilk 10 yılda benimsenen liberal politikamın ardından, uygulanan ve «Devletçilik» diye anılan iktisadi müdahale politikasının temel amaçları arasında: ulusal sermaye yabancı tekelin rekabetine karşı korumak, özel kesimi değişik açılardan tesvik etmek. O'nun vabamadıklarını vabmak vs. savılabilir. Su var ki aslında devletçilik iktisadi bir öğreti (doktrin) değildir. Ve bizde çok değişik tartışmalara konu olmuştur. Devletçiliğin ayrıntılı bir incelemesi için Bkz. K. Baratov. Türkiye'de devletçilik (100 soruda) İstanbul (Gerçek Yav.) I. Baskı, 1974.

²⁹ Economic Report of the president transmitted to the Congress, January 1956, s. 58'den aktaran V. Tchaprakov, a. s. v. S. 18.

³⁰ H. Brochier Le Miraclé économique Japonais Paris (Ed. C. Lévy) 1970, S. 279.

³¹ F. Dreyfus, L'Interventionnisme économique Paris (P. U. F. Dossier Thémis) 1 ed. 1971 S. 7 ve 8.

sonra da, 1936'da kurulan komünist partisinin de ortak ildüğü «Halk Cephesi» hükümeti döneminde resmen benimsenmiş ve bilhassa 1945'den sonra başgösteren siyasal etkenlerin desteğiyle yoğunlaşan, sürekli devletleştirmeler sırasında artık, kamu güçleri normal olarak sını ve ticari bazı işletmeler kurup çalıştırmaya başlamışlardır.

Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) olarak adlandırılan ve ülkemizde de örnekleri bulunan bu işletmeler ulaşım, gaz, elektrik vs. gibi kesimlerde yoğunlu kazanmışlardır. Aralarında Renault gibi uluslararası çapta sını kuruluşlar da vardır.

Benzer doğrudan müdahalecilik örneklerine, batının diğer gelişmiş ülkelerinde sık sık rastlamak olasıdır. Doğrudan müdahalecilik A.B.D.'de ilginç biçimde başlayıp gelişmiştir. Bu ülkede, özel kesim eliyle yürütülen savaş sanayisi ve uzay programı gibi geniş çaplı işler kamu kontrolüne tabidir. Okul, hastane, araştırma-geliştirme vs. gibi hizmetleri yarı özerk kamu kuruluşlarınca yönetilir. Posta idaresi eskiden beri bir devlet kuruluşudur. Federal devlet daha 1895'lerde Alaska Kuzey Demiryollarına, 1904'lerde Panama Demiryollarına el atmıştır. I. Dünya Savaşında, savaş ekonomisini yürütebilmek için Kamu Teşebbüsleri kurulmuş, yalnız savaşta sonra benzer uygulamalardan vazgeçilmiştir.

1929 büyük buhranından sonra Export-Import Bank of Washington, Tennessee Waley Authority ve Federal surplus comodity corporation başta olmak üzere çoğu mali, tarımsal ve mesken kredisi alanında uğraş veren kamu kuruluşları oluşturulmuştur. Bunlardan en çok tanınan sulama, elektrik enerjisi ve yan sanayiler alanında faaliyet gösteren ve bölgesel kalkınmayı hedef alan Tennessee Walley Authority'dir..

A. B. D.'de federal devlet teşebbüsleri, 1945'de çıkarılan Government Corporation Control Act'a göre yönetilir. Bu teşebbüslerin, Cumhurbaşkanınca atanan bir genel müdürleri ve tüzel kişilikleri vardır. Keza, Amerika'da federe devlet düzeyinde de liman, elektrik, taşıma vb. hizmetleri yapan ve doğrudan müdahale aracı olan kamu teşebbüsleri çok yaygındır. Newyork Liman yönetimi örneğinde görüldüğü gibi, birden fazla federe devlete ait ortak teşebbüsler bile bulunmaktadır. Benzer teşebbüsler, 1945'den beri geniş çaplı devletleştirmelerin yapıldığı İngiltere'de de çok yaygındır. Örneğin, bu ülkede radyo-televizyon (BBC) kurumu, kömür işletmeleri, elektrik işletmeleri, gaz, İngiltere Demiryolları vs. gibi kuruluşlar sermayesinin tamamı devlete ait teşebbüslerdir.³²

Bu örnekleri öteki Avrupa ülkelerine de yaymak gayet tabii olasıdır. Ayrıntılara girmeden bu açıklamalarla yetinip şimdi biraz da dolaylı müdahaleden söz edelim.

Dolaylı müdahale :

Dolaylı müdahale konusunda da, çeşitli kapitalist ülkeler tarafından geliştirilmiş bir takım teknikler vardır. Bunları iki başlık altında toplayabiliriz: Dolaylı bir müdahale güdücü veya yönlendirici ve teşvik edici olabilir.

³² S. Baklıacioğlu. Kamu İktisadi Teşebbüsleri, Ankara Hukuk Fak. Ekonomi ve Maliye Enst. Yay. 1976, S. 78-79.

Güdücü bir müdahalecilik sanayi ve tarım cephesinde, yani üretimde görülebileceği gibi, hem üretimi hem de dağıtım ve talebi (istek) kapsayabilir. Örneğin, 1929 büyük bunalımdan sonra Keynes tarafından geliştirilen maliye politikaları, daha çok istek yetersizliğini gidererek, kısa dönemde eksik kullanım halindeki bir ekonomiyi tamir etmek istiyordu. Bugünden bir örnek vermek gerekirse, ABD'de uygulamaya başlanan Reagan'ın ekonomi politikaları, kamu harcamalarını kıstak ve vergileri indirmek üzerine inşa edilmiştir; amaç vergi azaltılması sayesinde belirli kesimler elinde biriken sermayeyi yatırımlara yöneltmektir. Böylece yeni üretim ve iş alanları açmak yoluyla enflasyon önlenmek istenilmektedir. Bir başka deyimle, ekonominin bu kez, Keynes'inkinin tersine, arz cephesinde güdücü ve belli kesimler lehine işleyen bir dolaylı müdahalecilik karşımıza çıkmaktadır.³³

Güdücü müdahaleciliğin ortak amaçları arasında fiyatları istikrara kavuşturmak, özellikle tarımda üretimi destekleyip düzenlemek, gerektiğinde ulusal endüstriyi dış olumsuz etkilerden korumak vs. sayılabilir. Fiyatların güdüm ve denetimi, değişik yönetim organları tarafından üretim ve dağıtım aşamasında fiyatları saptamakla yapılabilir ve bu şu şekilde olur:

- Fiyatın açıkça ve fiilen belirlenmesi ile;
- Fiyatlarda belli bir miktar artış ve azalış emretmekle;
- Önceden belli bir kâr payı veya artışa gösterge olabilecek endeksler saptamakla veya benzer diğer bir önlemlerle.

Fiyatlara yapılan sözkonusu müdahalenin asıl amacı, genelde iç pazarı istikrara kavuşturmak, enflasyonist baskıları ortadan kaldırıp tüketimi artırmak veya fiyatları daha rekabetçi yaparak, dış satımı teşvik vb. olabilir demiştik. Konuya ilişkin örnekler oldukça yaygındır. Örneğin, Fransa'da 1945'lerde çıkartılan bir hükümet kararı ile değişik mallarda, maliyetlerle satış fiyatları arasındaki aşırı eşitsizlikler dengelenmek istenmiştir. Buna göre, eğer bir malın fiyatı maliyetinden düşükse, doğan zarar kadar üreticiye ödeme yapılmaktadır.³⁴

Yine aynı ülkede, 1947 yılında çıkartılan bir başka hükümet buyruğu ile, serbest pazar koşullarından yararlanan belirli ürünlerin fiyatı düşürülmüştür. Diğer yandan 9 Ağustos 1953'te yürürlüğe giren bir başka hükümet kararıyla, yapay bir fiyat artışı yaratabilirler gerekçesiyle, 1958'e kadar yönetimin ticari işlemler üzerindeki denetimi yoğunlaştırılmıştır.

Bu tarihte Fontanet tamimi diye adlandırılan bir başka yöntem uygulamaya konulmuştur. Bu karar uyarınca, rekabeti zedeler düşüncesi ile, üreticilere ve ticaret erbabına ayırıcı olarak, fiyatları artırmaları ve aşgari fiyat uygulamaları yasaklanmıştır.

Güdücü dolaylı müdahaleciliğin ortaya attığı öteki önlemlere gelince, bunlar ulusal sanayii koruyup dış değişim hacmini genişletmek istediklerinden daha ziyade dış alımı ve dışsatım sorunlarını kapsarlar. Dış ticaretin politik yanının da olması, bu sahaya yapılan müdahalenin bir başka açık nedenidir... Bunun içindir ki birçok ülke, asırlardır gümrük duvarları

33 «Regan Ekonomisi ve Muhalefet» Cumhuriyet 23 Mayıs 1981.

34 F. Dreyfus, a. g. y. S. 19.

koymuştur. Özellikle, siyasal ağırlığı tartışmasız her an hissedilen silah malzemelerinin üretim veya satışı, birçok ülkede devlet iznine ve sıkı kamu denetimine tabidir. Öyle ki, örneğin Fransa'da silah malzemesi dışsattım izni, gizli olarak verilmekte ve savaş araç ve gereçleri üretenler, devletten yeniden izin koparabilmek için, eski hakları aracılığı ile kendilerine ve ülkelerine sağladıkları maddi ve siyasal çıkarları, bir gerekçe olarak gösterememektedirler.³⁵

Yine dış ticaretteki müdahalede, 19. YY. boyunca İngiltere ve Fransa'yı zayıflatmak ve bu yoldan ülkesinin rekabet gücünü artırmak için Almanya'nın sürekli olarak «dumping» yaptığı³⁶ verebilecek bir başka örnektir.

Dolaylı müdahaleciliğin teşvik edici olanına gelince, böylesi bir müdahale tekniğinin doğuşuna ön ayak olan temel düşünce, bazı ekonomik grupları tek taraflı zorlamak yerine, onları ulusal ekonomik kalkınma ile ilgili hedeflere varabilmek için katkıda bulunmaya çağırmaktır. Bu çağrı, ya fiyatlar bölümünde karşımıza çıkar veya bazı plan hedeflerinin gerçekleştirilmesi olarak görünebilir. Fiyatlarla ilgili ilk verilebilecek teşvikçi müdahale örneği, fiyat garantileri veya taban fiyat uygulamalarıdır. Böyle bir yöntem, özellikle iklim koşullarına oldukça bağlı bazı tarımsal ürünlerin üretimini teşvik ve fiyatlarındaki mevsimlik dalgalanmaları gidermek için kullanılabilir veyahut da daha genel bir politika şekline dönüşebilir.

Fransa'dan bir örnek vermek gerekirse, 1945'ten sonra süt ve mameülleri üretimini teşvik ve bu pazarı istikrara kavuşturmak için hükümet toptancılarla bir protokol imzalamıştır. Protokola göre, toptancılar boluk döneminde tereyağ stoklayacaklar ve bu stokları talebin yükseldiği aylarda satışa çıkaracaklardır. Stokcuların yaptıklarına karşılık olarak da devlet fiyat garantisi vermektedir. Eğer, fiyatlar düşerse aradaki fark devletin bir temsilcisi olarak görev yapan «Devlet Pazarları Ulusal Sandığı» aracılığı ile ilgililere ödenecektir. Yine aynı ülkede, 1966'da yürürlüğe konan ve deminki örnekten daha geniş kapsamlı bir başka teşvik edici önlemede, hükümet V plan hedefleri doğrultusunda faaliyette göstermeyi kabul eden işletmelere, fiyatlarında hemen liberasyona gitme hakkı tanımıştır. Eğer konu ile ilgili verdikleri sözü tutmazlarsa, devlet önceden sağladığı avantajı geri alabileceği gibi, o işletmelerin üretim ve fiyat politikalarını daha sıkı bir biçimde denetleyebilecektir.³⁷

Görüldüğü gibi, sergilediğimiz uygulamalar fiyatlar aracılığı ile hem bazı malların üretimindeki yetersizlikleri ve tıkanıklıkları gidermek hem de üretimi belli kanallara yönlendirmek amacını taşıyor. Teşvik edici davetiyenin, ulusal ekonomik kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesi koşuluyla da çıkarılabileceği noktasına gelince, bu fiyat politikasından da daha geniş kapsamlı ve etkindir.

Sonuçları da fiyat politikası ile karışık bütünleşebilir. Plan hedeflerine uygun davranış koşuluyla, teşvik ve müdahale ile yeni tip üretim ve kalkınma çabaları uyarılmak istenebilir veya ulusal kaynakların bölgeler arası, hatta eğer varsa ülke dışı dağılımı yönlendirilmek istenebi-

35 F. Dreyfus, a. g. y. S. 11

36 J. M. Albertini. Capitalisme et Socialisme à l'épreuve Paris (Ed. Ouvrières). 1977. S. 60.

37 F. Dreyfus, a. g. y. S. 14

lır. Amaç yatırımların belli merkezlerde yoğunlaşmasını önlemektir. Teşvik araçları ise genellikle, yatırımcılara uygun koşullarda kredi sağlanması, belirli süreler için vergi bağışıklıkları (muafıklık) tanınması vs. gibidir.

Bizim vergi konularımızda kabul edilen yatırım indirimi böyle bir politikaya verilebilecek örnekler arasındadır. İtalya'nın güney bölgesi için hazırlayıp uyguladığı teşvikçi politika da aynı amaca yöneliktir. Fransa'da da IV plan döneminde benzer uygulamaların geniş ölçüde yer verilmiş hatta 31 Aralık 1945'te çıkarılan bir kararname ile o vakitler kendi yönetimindeki Cezayir'in sanayileştirilmesi ve kalkındırılması programında yatırımcılara önemli ölçüde mali avantajlar sağlanmıştır.

Bu arada şunu da anımsatalım ki, özellikle teşvikçi müdahalecilik günümüzde artık uluslararası örgütler tarafından da benimsenip üyelere tavsiye edilmektedir. Böylesi politikalar ortak pazar ülkelerinde topluluğun ortak programının uygulanmasını ve başlı derecesini etkiler hale gelmiştir.

Topluluk üyeleri içinde ihtisaslaşma ve bazı işletmelerin modernleştirilmesi bu yolla gerçekleştirilmek istenmektedir. Nitekim bu amaca dönük olarak, Ortak Pazar örgütünde 1962 yılında, Tarımsal Garanti ve Yönlendirme Avrupa Fonu (F. E. O. G. A.) adı altında bir birim oluşturulmuştur. Kuruluşa işlerlik kazandırabilmek için de, topluluk bütçesine bir ekleme yapılmıştır.

Fonun amacına ulaşabilmesi için iki tür mekanizma çalıştırılmaktadır. Birincisi tarımsal pazarları desteklemek yönünde, üye devletlerin yaptıkları fazladan harcamaları kendilerine geri ödemek; ötekisi de, Avrupa Ekonomik Topluluğunun ortak programı doğrultusunda yapılan yatırımlara mali destek ve avantajlar sağlamaktır.³⁸

Bir başka yönden, değişik bir yapıya sahip olmasına karşın, merkezi planlamayı benimseyip uygulayan ülkelerde de teşvik edici önlemlerin gittikçe daha geniş ölçüde, planın bir aracı olarak kullanıldığını ve bu sahadaki gelişmelerin, planın hedefine varmasında önemli bir etken olduğunu da bu arada kaydedelim.

Gerçekten de, Sovyet ekonomisinde uzun vadeli marko planlar içerisinde, geri kalmış yörelerin kalkındırılmasını konu alan «Yöresel Üretim Programları» hazırlanmakta olup, bu programların uygulanmasında çalışanlara değişik avantajlar sağlanmaktadır (diğer yörelerde çalışmalara ödenenden daha çok ücret ve daha uzun süreli ücretli yıllık izin vs. gibi). Baykal gölü, Urallar, Orenburg, Amur vs. gibi yöreler, benzer politikaların uygulama alanı bulabildiği örnekler arasında sayılabilir.

Ayrıca, oldukça merkeziyetçi ve katı bir dönemden sonra, 1965 yılında planlamada kabul edilen «İşletmelerde mali özerklik» ilkesine göre elde edilen kârın belli bir miktarı işletem emrine verilmektedir (1970'de % 38, 1977'de % 44). Yukarıda miktarların 1970'de % 14'ü ve 1977'de % 18'i teşvik fonu oluşturmak için kullanılmıştır; ve görüldüğü gibi fona ayrılan kaynaklar her plan döneminde artmaktadır. İşte bu fonun işletme çalışanları değişik oranlarda prim alabilmektedirler.

38 G. Timsit, Les Contrats Fiscaux Paris (Ed. Dalloz) 1964, S. 115 ve F. Dreyfus, a. g. y. S. 31.

Yalnız burada dikkati çeken nokta, teşvik primlerinin düz ve artan oranlı olmasıdır. Bu konuyu biraz daha açmak gerekirse, merkezi yönetimde önceden plan hedeflerine varmanın ön koşul olduğu ileri sürülerek, planın istediklerini normal olarak yerine getirenler belli bir prim hak etmektedirler. Plan hedeflerini her yüzde bir aşan işletme çalışanları ise, teşvik fonundan daha yüksek oranlı bir mali desteğe kavuşmaktadır; tarım kesiminde de 1965'den sonra zorunlu teslim edilen ürün fiyatları, ürün açığını kapatmak ve üretimi teşvik için, az da olsa artırılmaya başlanmıştır.³⁹

Kolayca tahmin edilebileceği gibi, merkezi planlamada cezalandırma da söz konusudur. Planlamanın istediklerini yerinde ve zamanında yapmayan işletmeler teşvik fonundan yararlanamayacakları gibi mali kaynak bulma açısından da başta Gosbank (Merkez Bankası) olmak üzere bir takım kamu kuruluşlarınınca cezalandırılmaktadır. Oysa piyasa mekanizmasında, teşvik edici müdahaleye ilgi duyup duymamak, plan doğrultusunda uğraş gösterip göstermemek, tamamen işletmelerin kendi isteklerine bağlıdır. Kapitalist sistemde devletin ekonomiye müdahalesi konusunu kapsayan çalışmamız boyunca gördük ki bu sistemin doğuşundan bugüne kadar, devlet ekonomiye sürekli müdahale etmiştir. Yalnız bu müdahalenin temel amacının sistemin yerine karşıt olanını kurmak değil, kapitalizmin temel yasalarının çalışmasındaki aksaklıkları gidermek ve ona kendi kuralları içinde yeniden işlerlik kazandırmak olduğu, ilk akla gelen yorumdur. A. Nergi'nin deyişiyle, «Asıl yapılmak istenen şey özel mali anarşinin tahrip edici etkilerini bertaraf ederek var olanı sürdürüp geleceğe ilişkin belirsizlikleri yok etmektir».⁴⁰

Yapılan ve yapılması tasarlanan müdahalelerin yoğunluk derecesi konusunda, başta Friedmancı yaklaşım olmak üzere, çok değişik görüşlerin olduğu biliniyor. Ne var ki, müdahaleyi en aza indirmenin gerekliliğine inanan Friedman ve yandaşlarının kuramlarının, Brezilya, Şili, Arjantin, İngiltere, İsrail, Güney Kore, vs. gibi değişik ekonomilerdeki uygulama sonuçlarının başarısızlığı ele alındığında, gelecekte devletin ekonomisindeki etkinliğinin daha da artacağını ve artması gerektiğini ileri sürmek abartılmış bir değerlendirme sayılmamalıdır. Az gelişmişlik olgusundan kurtulup, kapitalist yoldan ekonomik gelişme sürecinin başlatılması sorunu ile devlet müdahalesi arasındaki ilişkiler ise ayrı bir incelemenin konusu olabilecek kadar ilginç ve karmaşıktır.

39 Daha ayrıntılı bilgi için Bkz. A. Karpenko - L. Pekanski L'économie Sovietique. Les mécanismes de la planification Moscou. 1978. S. 77-89 ve dev.
40 S. de Brunhoff. a. g. v. S. 102.

BAŞVURU :

- Althusser L. İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları, Çev. Y. Alp ve diğerleri İstanbul (Birikim Yay.) 1978
- Albertini J. M. Capitalizme et Socializme à l'épreuve Paris (Ed. Ouvrières) 1977.
- Bulutoğlu K. Kamu Ekonimisine Giriş. İstanbul 1971.
- Brunhoff S. d. Etat et Capital.
Presses Universitaires de Grenoble (Série Intervention en économie politique). Ed. Maspéro. 1976.
- Boratay K. Türkiye'de Devletçilik (100 Soruda) İstanbul (Gerçek Yay.) 1974.
- Brochier H. Le Miracle économique Japonais Paris (Ed. C. Lévy) 1970.
- Bakıacioğlu S. Kamu İktisadi Teşebbüsleri Ankara Hukuk Fak. Ekonomi ve Maliye Enst. Yay. 1976.
- Cumhuriyet. 23 Mayıs 1981.
- Coste R. La Crise économique des pays industrialisés Paris (Problèmes Economiques) 22 Novembre 1978.
- Çam. E. Devlet Sistemleri İ. Ü. İktisat Fak. Yay. 1970.
- Dreyfus, F. L'Interventionnisme économiques Paris (P. U. F. D. Thémis) 1e ed. 1971.
- Ergin, F. Para Siyaseti. İ. Ü. İktisat Fak. Yay. 1972.
- Fages, J. B. Introduction à la diversité des marxismes Toulouse (E. Privat Ed.) 1974.
- Haller, H. Maliye Politikası, Çev. S. Turhan, İ. Ü. İktisat Fak. Maliye Enst. Yay. 1974.
- Lorenzi, J. H. ve diğerleri : La crise du 20e siècle Paris (Ed. Economica) 1980.
- Marx K. Engels F. Manifeste du parti Communiste. Pekin. 1966.
- Perroux, F. Le Capitalizme Paris (P. U. F. Coll. Que Sais-Je.) 1969,
- Poulantzos ve diğerleri : Kapitalist Devlet Sorunu, Çev. Y. Berkmen, İstanbul (Birikim Yay.) 1977.
- Pekanski L. Karpento A. L'économie Sovietique. Les Mécanismes de la planification Moscou 1978.
- Sweczy P. M. La Crise du système Capitaliste Paris (Problèmes Economique) 22 November 1978.
- Tcheprakov V. Le capitalizme monopoliste d'Etat Traduit du russe par. S. Glasov. Moscou (Ed. du Progrés) 1969.
- Timur T. Osmanlı Toplumsal Düzeni II. Baskı, Ankara 1979.
- Timsit G. Les Contrats fiscaux Paris (Ed. Dallaz) 1964. T. C. 1961 Anayasası Metni.

PLANLI DÖNEMDE BANKA KREDİLERİ VE BÖLGESEL DAĞILIMI

Seiçuk ÖĞRENDİL *

Kısa, orta ve uzun vadeli finansman kaynağı sağlayan bankalar, finansal sistem içinde önemli rol ve etkinliğe sahip işletmeler olup, ulusal para düzenlemesinin bir parçası oldukları gibi para yaratma özellikleri ile de finansal sistemin diğer kurumlarından ayrıcalık gösterirler.¹

Bankalar türlü yollarla (mevduat kabulü, tahvil ihracı, yurtdışı krediler, Merkez Bankası kredileri, vs.) sağladıkları kaynakları çeşitli şekillerde ve türlerde (avans kredisi, cari hesap kredisi, senet iskontosu, açık kredi, kefalet karşılığı kredi, maddi teminat karşılığı kredi, akreditif kredisi, teminat ve kefalet mektupları,²) kısa, orta ve uzun vadelerle gereksinen ve talep edenlere arzederler.

Kredi arzı temelinde tasarrufa, mevduata bağlı olmakla beraber banka sistemi mevduat yaratarak kredi arzını tasarrufun üzerinde artırabilir.³ Ancak bu konu genellikle banka parası kullanımının geçerli olduğu ülkeler için söz konusu edilebilir. Özellikle az gelişmiş ülke ekonomileri banka sistemleri kaynaklarının büyük bölümünü kısa vadeli kaynaklar, tasarruflar oluşturmaktadır. Bu özellik banka sistemi içinde uzun vadeli kredi arzını bu tür kaynağa sahip bankalardan uzaklaştırarak kalkınma ve yatırım bankalarına bırakmaktadır.⁴ Ancak, Kalkınma ve Yatırım Bankalarının da bu ülkelerde uzun vadeli talebini karşılayamamaları, Türkiye'de olduğu gibi uzun vadeli kredi gereksiniminin bir bölümünün, kısa vadeli kredilerin temdit ve tecditlerle uzatılıp uzun vadeli şekle getirilerek karşılanmasına neden olmaktadır.

Türk banka sistemi için de geçerli olan bu özellik nedeniyle kısa vadeli ticari krediler, banka kredileri içinde önemli yer almakta ve Türkiye'de özel kesimin en önemli finansman kaynağını banka sistemi oluşturmaktadır.⁵

Bu tür kredilerin vadelerinin kısa olması, tutarlarının diğer kredilere göre daha az olması, bankalar için geniş analiz ve hesaplamaları gerektirmemesi, bankaların yüklenecekleri riskin dağınık ve daha az olması, bu kredilerin devir hızının yüksekliğinin kâr oranını yükseltmesi,

* Dr. Seiçuk ÖĞRENDİL, Bursa Üniversitesi, İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi.

1 John M. Culbertson, Money and Banking, 2 ed, Mc Graw Hill, New York, 1977, s. 197.

2 Atilla Gönenli, İşletmelerde Finansal Yönetim, İ. Ü. İşletme Fakültesi Yayınları No. : 59. İstanbul, Sermet Matbaası, 1976, s. 327-345.

3 Avni Zarakoğlu, Para, Kredi ve Bankalar, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü yayınları, No. : 10. Ankara, Sevinc Matbaası 1971, s. 226.

4 Tezer Öcal, Türk Banka Sistemi, Ankara, İ. T. İ. A. Yayınları, No. 59 Ankara, Emel Matb. San. Ltd. Sti., 1973, s. 7.

5 Güngör Uras, Özel Kesimin Kısa Vadeli Finansman Sorunu, Özel Sektörün Finansman İhtiyaçları ve İzlenen Para-Kredi Politikası Semineri Tebliğleri, Ankara, T. Tic. Od. San. Od. ve Tic. Bors. Birl. Matbaası, 1975, s. 114.

kısa vadeli ticari kredileri bankalar için daha cazip hale getirmektedir. Türk banka sistemi içinde ihtisas bankaları olarak kurulan bir çok bankanın ana çalışma alanından uzaklaşarak bu alana girmesinde söz konusu nedenlerin önemi büyük olmaktadır.

Bankaların verebilecekleri toplam kredi tutarı hakkında ilgili yasa da bir açıklık bulunmamasına karşın, ülkemizde bir bankanın kişi veya kurumlara doğrudan veya dolaylı olarak verebilecekleri kredi için tavan saptanmıştır. Bankalar yasası ve Bankalar yasasının bazı maddelerinin değiştirilmesine ilişkin yasa hükmündeki kararname hükümlerine göre bankalar bir gerçek veya tüzel kişiye sermayeleri ve yedek akçeleri toplamının % 10'unundan fazla kredi veremezler.⁶

7129 sayılı Bankalar Yasası ile bankaların açacakları her krediye getirilen % 10 oranındaki tavan yasanın aynı maddesi ile kredinin kullanım alanlarına göre % 25 oranına kadar yükseltilebilmekte ve kredinin yükseltilmiş orana göre açılabilmesi için ancak sanayi, maden, enerji, bayındırlık hizmetleri, ulaştırma ve ihracat işlerinde kullanıldığına kanıtlanması gerekmekte idiye de, 28 sayılı yasa hükmündeki kararname ile yapılan değişiklik ile bu hükümler «Bu oran (% 10) kalkınma planı yıllık programlarında belirtilen sektörlerdeki işlerde ve dış satımda kullanılmak üzere açılan kredilerde % 25'dir. Kalkınma planı yıllık programlarında belirtilen türlerdeki ortaklıklara açılan krediler ile gerice yörelerdeki işler için kullanılan kredilerde anılan oran % 30'a kadar artırılabilir. Bu oran önemli projeler için ilgili Bakanlık ve Devlet Planlama Teşkilâtının olumlu görüşü alınması kaydı ile Maliye Bakanlığınca % 40'a kadar artırılabilir» şeklinde değiştirilerek, kredinin fiilen bu işlerde kullanıldığına Maliye Bakanlığınca saptanacak şekilde belirlenmesi zorunluluğu getirilmiştir.⁷

Bankalar Yasası ile getirilen ayrıcalık ve teşvik hükümleri ile ekonomik kalkınma için öncelikli kesim ve bölgeler korunmuşlardır. Bu teşvik ve korunma hükümleriyle banka kredilerinin istenilen kesim ve bölgelere kaydırılması amacı güdülerek, bu kesim ve bölgelerde yatırımların hızlandırılması için itici, koruyucu finansman gücünün yoğunlaştırılması öngörülmüştür.

Ayrıca 28 sayılı Yasa hükmündeki kararname ile bankaların iştiraklerine verebileceği kredi toplamına ait getirilen «Bir bankanın kendi iştirak ya da kuruluşlarının tümüne ya da bu iştirak ve kuruluşların kefaletleri ile diğer gerçek ve tüzel kişilere açacağı kredilerin toplamı bankanın ödenmiş ya da Türkiye'ye ayrılmış sermaye ve yedek akçeleri toplamının % 20'sini geçemez. Bankalar kalkınma planı ve yıllık programlarında belirtilen sektörlerde iş yapan iştirak ve kuruluşlarının tümüne yalnızca bu sektörlerdeki işlerinde kullanılmak ve 38. madde hükümleri saklı kalmak kaydıyla bir önceki yıl bilançosunda mevcut nakdi kredi tutarının % 15'ine veya ödenmiş ya da Türkiye'ye ayrılmış sermayeleriyle yedek akçeleri toplamının 3 katına kadar kredi verebilirler»⁸ şek-

6 7129 sayılı Bankalar Yasası Madde : 38

23.7.1979 tarih 28 sayılı Yasa Hükmündeki Kararname, Madde : 38/1, 31.8.1979 tarih, 16740 sayılı T. C. Resmî Gazete.

7 28 sayılı, Yasa Hükmündeki Kararname, Madde : 38/2.

8 28 sayılı Yasa Hükmündeki Kararname, Madde : 39.

lindeki hüküm ile de bankaların kendi iştraklerine sınırsızca kredi kullandırabilme olanakları önlenmeye çalışılmıştır.

Türk banka sistemi içinde ticaret, mevduat bankaları özellikle kısa vadeli kredi işlemleri üzerinde yoğunlaştırdıkları kredi faaliyetleri yanına, 1211 sayılı T. C. Merkez Bankası yasası içindeki beş yıla kadar vadeli senetlerin reeskont olanağı ile birlikte getirilen zorunlu orta vadeli kredi uygulamasını da katmak durumunda kalmışlardır.⁹

Banka sistemimiz içinde mevduat, ticaret bankalarının kısa ve orta vadeli kredi arzı işlemlerini gerçekleştirmeleri yanında, orta ve uzun vadeli kredi arzı işlemleri de (özel amaçlı bankaların, amaçları içine giren orta-uzun vadeli kredileri dışında) Devlet Yatırım Bankası, Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası ve Türkiye Sınai Yatırım ve Kredi Bankasından oluşan dört Kalkınma ve Yatırım Bankası tarafından yerine getirilmektedir.

Banka sisteminin temel işlevi olan kaynakların toplanması ve bu kaynakların dağıtımı, sistemimizde, kaynakların kişiler, bölgeler ve kesimler arasında dengesiz bir biçimde dağıtımı şeklinde ortaya çıkarak Türk Banka Sisteminin, hatta Türk mali sisteminin temel sorununu oluşturmaktadır.¹⁰

Bilindiği gibi ülkemizin bazı bölgeleri ekonomik, sosyal ve kültürel bakımdan diğer bazı bölgelere göre geri kalmış durumdadırlar. Özellikle planlı dönemle birlikte tüm kalkınma planlarında topluca kalkınmanın yanında bölgelerarası gelişmişlik farklarını kaldırmak amaçlanmış ise de bu amaç gerçekleştirilmiş gözükmemektedir.

Birinci, ikinci ve üçüncü beş yıllık kalkınma planlarında bu amaç, «Türkiye’de bir taraftan kişi başına ulusal geliri hızlı ve düzenli artırmak, diğer yandan çeşitli gelir grupları ve bölgeler arasında dengeli gelişmeyi sağlamak, kalkınmanın nimet ve külfetlerini fırsat eşitliğine, sosyal adalet ilkelerine göre paylaşmak» şeklinde belirtilerek bu amaç için yatırımların ve hizmetlerin yurt içinde dengeli dağılımının gerçekleştirilmesi öngörülmüştür.¹¹

Dördüncü beş yıllık kalkınma planında ise bu konu «içinde buldukları ekonomik gelişme aşamalarına göre bölgelerin sorunları ve gelişme öncelikleri farklılıklar göstermektedir. Başka bölgelere oranla gelişmiş ve hızla gelişmekte olan bölgelerde gelişmenin ulusal plan hedef ve amaçları doğrultusunda sürekliliğini sağlamak, düzensiz kentleşmeyi ve arazi kullanımını disiplin altına almak, sanayi alt yapı ilişkilerini düzenlemek önem kazanmaktadır. Geri kalmış bölgelerde ise amaç, gelişme sürecini başlatmak ve sürekli kılmaktır»¹² şeklinde belirtilmiştir.

DBYK Planında kalkınmada öncelikli yöreler için konu «Geri kalmış yörelerdeki yatırım projelerinin finansmanını ve bu bölgelerdeki kalkın-

9 Bkz. Selçuk Öğrendil, Türk Banka Sistemi İçinde Ticaret Bankalarının Orta Vadeli Kredi Uygulaması, Bursa Üniversitesi, İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, Temmuz 1979, Cilt : 1, Sayı : 1.

10 Tuncay Artun, Türk Bankacılık Sistemi (Sorunlar-Öneriler), İktisat Dergisi, Ocak/1979, sayı : 175, s. 22.

11 Planlı Dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri, T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilâtı, Yayın No. DPT : 1387 - KÖYD : 12, Ankara 1974, s. 82.

12 Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983), T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilâtı, Yayın No. : DPT 1664, Ankara, Nisan - 1979, s. 72.

ma çabalarının özendirilmesi, yönlendirilmesi ve desteklenmesini sağlamak üzere DESİYAB öncelikle Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bölge şubeleri açacaktır»¹³ şeklinde yer alırken, ayrıca kalkınmada öncelikli yöreler destekleme fonunun «ulusal plan tercihlerine göre yatırım programına girmemiş, ancak o yıl içinde görülen gelişmelerin zorunlu kıldığı bazı yatırımların yürütülmesini sağlamak, kamu kuruluşlarının yatırım projelerinin uygulanmasından ortaya çıkan darboğazları gidermek, yöresel kaynakları değerlendirmeyi amaçlayan özel girişimlerin kuruluş ve işletme aşamasındaki sorunlarının çözümü ve yardımcı olmak amacıyla» kullanılması öngörülmüştür.¹⁴

Türk Banka sistemini içeren tüm bankaların faaliyetleri bölgesel olarak Türkiye Bankalar Birliğinin ayırımına göre incelenebilir. Bu ayırimda Türkiye dokuz bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgelerden, Orta, Kuzey Bölgesi: Ankara, Bilecik, Bo'lu, Çankırı, Çorum, Eskişehir, Kırşehir, Kütahya, Uşak, Yozgat. Ege Bölgesi : Aydın, Balıkesir, Burdur, Çanakkale, Denizli, Isparta, İzmir, Manisa, Muğla. Marmara Bölgesi : Bursa, Edirne, Kırklareli, Kocaeli, İstanbul, Sakarya, Tekirdağ. Akdeniz Bölgesi : Adana, Antalya, Gaziantep, Hatay, İçel, Kahramanmaraş. Kuzey Doğu Bölgesi : Ağrı, Artvin, Erzincan, Erzurum, Kars. Güneydoğu Bölgesi : Muş, Hakkâri, Mardin, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Siirt, Urfa, Van. Karadeniz Bölgesi : Giresun, Gümüşhane, Kastamonu, Ordu, Rize, Samsun, Sinop, Trabzon, Zonguldak. Orta Doğu : Adıyaman, Amasya, Elâziğ, Malatya, Sivas, Tokat, Tunceli. Orta Güney : Afyon, Kayseri, Konya, Nevşehir, Niğde. İllerini içermektedir.

BİRİNCİ BEŞ YILLIK KALKINMA PLANI DÖNEMİ :

Türk ekonomisinde planlı döneme geçiş yılı olan 1962 yılından, birinci beş yıllık kalkınma planı uygulamasının başladığı 1963 yılına, para-kredi konusunda bazı özellikler ve sorunlar devir alınarak girilmiştir.

Birinci beş yıllık kalkınma planı uygulamasının başlangıcında devir alınan özellikler ve sorunlar ana hatlarıyla şöyle özetlenebilir.¹⁵

Ekonomik bünye durgunluk devresini geride bırakarak duyarlık kazanmış ve bundan böyle para-kredi alanındaki uyarımların yansıtacağı bir ortam meydana gelmiştir.

Halkın likidite tercihi azalmıştır.

Banka sisteminin kredi potansiyeli yükselme eğilimindedir.

1963 yılından itibaren uygulanmasına başlanılan ilk beş yıllık kalkınma planı döneminde kredi politikası ile ilgili olarak özel kesimin finansman gereksinmesinin bir yandan oto finansman ve sermaye piyasasından, diğer yandan banka kredilerinden karşılanması ve plan dönemi içinde özellikle banka kredilerinin ekonomi içinde optimum dağılımı ilkerinin gerçekleştirilmesi öngörülmüştür.

Birinci beş yıllık kalkınma planında getirilen, enflasyona yol aç-

13 Dördüncü Beş Yıllık K. Planı : s. 292.

14 A. g. e, s. 292.

15 1963 Yılı Programı, T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilâtı, Ankara, Başbakanlık Devlet Matbaası, 1962. s. 274.

mayacak kredi politikası ile sağlıklı bir ekonomik gelişme için üretim ve ulusal gelirin artışına paralel dolanım ve dolayısıyla kredi hacminde bir gelişmenin olağanlığı ve gerekliliği yanında, artışın üretim ve ulusal gelir artışının çok üstünde seyrederek enflasyona yol açmayacak orana ulaşmaması ve duyarlı dengenin gerçekleştirilmesi için plan dönemi boyunca önlemlerin alınacağı ve uygulanacağı belirtilmiştir.

Birinci beş yıllık kalkınma planında özellikle üzerinde durulan kredilerin yurt içinde en iyi ve en verimli şekilde dağılımının gerçekleştirilmesi ekonominin gereksindiği işletme sermayesi sorunlarının çözümlenmesi için özetle aşağıdaki önlemler getirilmiştir.¹⁶

Faiz politikası kalkınan ekonominin gereksinmelerine uyacak biçimde yöneltilecek, çeşitli krediler için konulacak faiz hadlerinin ekonomik faize yaklaşmasına çalışılacaktır. Halen faiz üzerinde bulunan narhların plan süresi içinde ekonomi geliştikçe hafiflemesi ve sonunda kaldırılmasıyla bu amaca ulaşmaya çalışılacaktır.

Prensip olarak aynı cins krediler ekonominin bütün çalışma kolları arasında aynı faiz oranına tabi tutulacaklar, komisyon, masraf, vb. adlarda bankalarca faize ek olarak alınan ücretler faiz haddi altında birleştirilecek ve herkes ödenmesi gereken faiz haddini bilecektir.

Farklı gereksinmeleri karşılayacak türlü krediler ekonominin gereksinmeleri için yeterli şekilde sağlanacaktır.

Selektif kredi politikası güdülecek ve bu amaçla Merkez Bankası reeskont plafonları yanında faiz hadleri de bu politikanın araçları olarak kullanılacaktır.

Ayrıca, ticaret bankaları alanına giren kısa vadeli kredilerin yeterli şekilde sağlanması için bankaların fonlarının likiditesini kaybetmemesi zorunludur. Planlı dönem öncesi başka tür kredi arzeden kredi kurumlarının yetersiz olması, ticaret bankalarının fonlarının bir kısmının dolaylı olarak bu tür kredilere kaymasına neden olmuştur. Bu şekilde dolaylı olarak kısa vadeli kredilerin, orta ve uzun vadeli hale dönüştürülmesi sonucu ticari kredilerin % 18,5 gibi çok önemli oranı donmuş alacaklar durumuna gelmişlerdir. Bu sorunların düzeltilmesi ile ilgili olarak birinci beş yıllık kalkınma planında para ve kredi kurumları ile ilgili özetle şu önlemler getirilmiştir.¹⁷

Bankaların likidite durumlarını tehlikeye sokacak kredi ve plasmanlara gitmesini önleyici önlemler alınacak, bankaların alacaklarını daha kısa sürede ve kolaylıkla geri alabilmeleri (tahsil edebilmeleri) için mevzuatta gerekli değişiklikler yapılacaktır.

Yeni yatırım bankaları kurulacak ve bunlar sağlam kaynaklarla donatılacaktır.

Ayrıca, özel-iradi tasarrufları teşvik etmek üzere sermaye piyasasının kurulması gereği de birinci beş yıllık kalkınma planında belirtilmiş ancak, sermaye piyasasının hemen gelişmesi olanaksız olduğundan özel kesim yatırımlarının finansman gereksinmesinin uzun vadeli yatırım

16 Kalkınma Planı, Birinci Beş Yıl, (1963-1967), T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1963, s. 501.

17 A. g. e., s. 502.

kredileri veren bankaların sayısının ve bu bankaların fonlarının artırılması yoluyla karşılanması ön görülmüştür.

Birinci beş yıllık kalkınma planında getirilen önlem ve ilkeler yanında para-kredi politikası, yatırımların finansmanı ve özellikle bankaların likidite durumları kesin bir modele bağlanmamış ve miktar hedefleri belirlenmemiş, bunlar yıllık programlara bırakılmıştır.¹⁸

İlk beş yıllık kalkınma planı döneminde Türk banka sisteminin kredi yaratma olanaklarını etkileyen en önemli kaynağı yabancı kaynaklar oluşturmuş ve beş yıllık dönemde toplam kaynaklar içindeki oranını 1963 yılında % 76,9, 1964 yılında % 78,5, 1965 yılında % 80,7, 1966 yılında % 82,7 ve 1967 yılında % 83,5 olmak üzere sürekli yükseltmiştir. Banka kaynakları içinde toplam kaynaklara göre yarından fazla orana sahip yabancı kaynaklar içinde de en büyük oran mevduata aittir. Yabancı kaynaklar içinde mevduatın oranı 1963 yılında % 54,1, 1964 yılında % 54,5, 1965 yılında % 57,5, 1966 yılında % 59,0 ve 1967 yılında % 58,4 olarak gerçekleşmiştir.¹⁹

Türk banka sisteminin kredi kaynaklarının en büyük bölümünü oluşturan mevduatın her 100,— TL.'lik kısmının birinci beş yıllık kalkınma planı döneminde bölgeler itibariyle ne kadar kredi yarattığı Tablo : 1' de gösterilmiştir.

T a b l o : 1
BBYKP DÖNEMİNDE HER 100 TL.'LİK MEVDUATIN
YARATTIĞI KREDİ MİKTARI

Bölgeler	1963	1964	1965	1966	1967
Orta-Kuzey	157.16	244.47	253.77	276.96	334.65
Ege	124.01	137.19	129.26	131.68	128.00
Marmara	96.51	111.13	111.28	105.15	102.26
Akdeniz	171.37	169.10	154.32	169.44	191.07
Kuzey-Doğu	96.61	144.41	171.62	144.07	77.26
Güney-Doğu	103.50	144.25	128.44	118.31	131.28
Karadeniz	90.65	222.56	202.21	212.10	153.93
Orta-Doğu	91.78	98.57	92.94	85.99	72.91
Orta-Güney	115.01	154.05	143.95	131.42	109.50
Toplam	120.90	164.82	161.08	162.44	169.75

Kaynak : Bankalarımızın 1963, 1964, 1965, 1966 ve 1967 Sonu Bilanço Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları.

Birinci beş yıllık kalkınma planının uygulandığı dönemde kredi hacmi toplam mevduatı yalnızca Orta-Doğu bölgesinde aşamamıştır. (Tablo : 1) 1964 yılından itibaren Orta-Kuzey Bölgesi kredi/mevduat oranında başa geçmiş, bu bölgeyi 1964-1966 döneminde Karadeniz Bölgesi izlemiştir.

18 Faik Birol Dündar, Türkiye'de Planlı Dönemde Para Politikası, Ankara, İ. T. İ. A. Yayınları, No. : 48, Ankara Sevinç Matbaası 1971, s. 60.

19 1967 Yılı Programı, D. P. T. Ankara, s. 402, Tablo : 305.

1968 Yılı Programı, D. P. T. Ankara, s. 67, Tablo : 33.

1969 Yılı Programı, D. P. T. Ankara, s. 47, Tablo : 12.

Kredi/mevduat oranının çok yüksek olduğu diğer bir bölge de Akdeniz Bölgesidir. Bu bölgede kredi/mevduat oranının yüksek olmasının en önemli nedeni, tasarruf sahiplerinden mevduat sağlayıp, bu bölgedeki işletmelerin de kullanan az sayıda kişinin sahip olduğu aile bankası niteliğindeki bankaların varlıkları olmuştur.²⁰

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi içinde toplam kredi hacmi, 1963 yılında 12.988, 1964 yılında 20.241, 1965 yılında 24.428, 1966 yılında 30.777, 1967 yılında 36.796 milyon TL. olarak gerçekleşmiştir.²¹

Türk banka sisteminin «özel yasalarla kurulmuş bankalar, diğer millî bankalar (Ticaret Bankaları), Yabancı Bankalar, Mahallî Bankalar» olarak ayırımına göre arzemiş oldukları ticari krediler, tarımsal krediler, ipotek karşılığı krediler, küçük sanat, esnaf ve teşekkülleri kredileri, kalkınma ve yatırım kredileri ile T. C. Merkez Bankası kredileri birinci beş yıllık plan dönemi boyunca aşağıda incelenen gelişimi göstermişlerdir.

B. B. Y. K. P. Döneminde Ticari Krediler :

Birinci beş yıllık kalkınma planı döneminde banka grupları tarafından gerçekleştirilen ticari krediler Tablo : 2'de gösterilmiştir.

T a b l o : 2

BBYKP DÖNEMİNDE TİCARİ KREDİLERİN BANKA GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI (Milyon TL.)

Yıllar	Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar	Ticaret Bankaları	Yabancı Bankalar	Mahalli Bankalar	Toplam	Endeks
1963	4.054	3.981	612	5	8.652	100
1964	4.693	4.073	632	5	9.403	108
1965	6.490	5.482	758	5	12.735	147
1966	8.477	7.020	874	6	16.377	189
1967	10.944	7.925	927	7	19.799	229

Kaynak : Bankalarımızın 1963, 1964, 1965, 1966, 1967 Sonu Bilanço Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları, Ankara.

Beş yıl içinde ticari kredilerin hacminde önemli gelişmeler olmuş, 1963 yılında 100 olarak alınan endeks, 1967 yılında 229'a yükselmiştir. Banka gruplarına göre ticari kredilerde en büyük artışı, özel yasalarla kurulmuş bankalar gerçekleştirmiştir. 1963 yılına göre 1967 yılında özel yasalarla kurulmuş bankaların ticari kredilerindeki artış oranı % 169,95 (6.890 Milyon TL.), Ticaret Bankalarının artış oranı % 101,09 (3.944 Milyon TL.), yabancı bankaların ticari kredilerindeki artış oranı % 51,47 (315 Milyon TL.) olmuştur.

20 Özer Ertuna, Planlı Dönemde Toplam Mevduatın ve Toplam Kredilerin Bireysel Dağılımı, T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilâtı Yayınları No. : DPT 1477-KÖYD 17, Ankara, Yayın ve Temsil Subesi Matbaa Birimi, 1975, s. 20.

21 Bankalarımızın 1963, 1964, 1965, 1966, 1967 Sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları, Ankara.

B. B. Y. K. P. Döneminde Tarımsal Krediler :

Ülkemizde tarımsal krediler, özel yasalarla kurulmuş bankalar grubu içinde hemen tamamına yakın kısmı T. C. Ziraat Bankası ve Ticaret Bankaları içinde de özellikle bazı bölgesel bankalar (Örneğin, T. Tütün-cüler Bankası, T. Bağcılar Bankası, Egebank vd.), olmak üzere belirli bankalar tarafından arz edilmektedir. Banka sisteminin açmış oldukları tarımsal kredilerin yaklaşık % 90 oranını da T. C. Ziraat Bankasının tarımsal kredileri oluşturmaktadır. Özel yasalarla kurulmuş bankalar dışında tarımsal kredi arz etmiş olan ticaret bankalarının bu tür kredilerdeki payı önemsiz oranlardadır.

Tablo : 3

B. B. Y. K. P. DÖNEMİNDE TARIMSAL KREDİLERİN BANKA GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI (Milyon TL.)

Yıllar	Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar	Ticaret Bankaları	Yabancı ve Mahalli Bankalar	Toplam	Endeks
1963	2.408	12	—	2.420	100
1964	2.991	21	—	3.012	124
1965	3.206	26	—	3.232	134
1966	4.531	39	—	4.570	180
1967	5.551	48	—	5.599	230

Kaynak : Bankalarımızın 1963, 1964, 1965, 1966, 1967 Sonu Bilanço, Kâr-Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları, Ankara.

1963-1967 döneminde toplam tarımsal kredilerde 1963 yılı itibariyle 100 olarak alınan endeks, 1967 yılında 230'a yükselirken, 1963 yılına göre beşinci yıl sonunda artış 3.179 Milyon TL. ve % 131.36 oranında olmuştur.

Toplam krediler içinde önemli bir yere sahip olan tarımsal krediler gerek toplam gerekse de üretici başına düşen kredi miktarı olarak sürekli artış göstermekte ise de yeterli olamamıştır. 1964 yılından itibaren uygulanmasına başlanan kontrollü tarım kredilerinde de olumlu bir gelişme olmakla beraber yeni uygulanmaya başlamasından ve tutarının azlığından dönem içinde henüz fazla etkili olamamıştır.

B. B. Y. K. P. Döneminde İpotek Karşılığı Krediler :

İpotek karşılığı kredi işlemleri diğer kredi türleri gibi banka sistemimiz içindeki bankaların her biri tarafından yapılabilen işlemler olmayıp, her bankanın ipotek karşılığı kredi vermesi Bankalar Yasasıyla önlenmiştir.²² Ülkemizde bu tür krediler belli bankalar (Örneğin, İstanbul Emniyet Sandığı, T. Emlâk Kredi Bankası, T. Öğretmenler Bankası, T. Vakıflar Bankası, Denizcilik Bankası, T. C. Turizm Bankası) tarafından belirli kredi türleri olarak verilebilmektedir. Bu nedenle özel yasalarla kurulmuş bankalar grubu dışındaki banka gruplarının ipotek karşılığı kredileri bulunmamaktadır.

22 7129 sayılı Bankalar Yasası, Madde : 50.

Özel yasalarla kurulmuş bankalar grubunun açmış oldukları ipotek karşılığı krediler 1963 yılında 1.410 milyon TL. iken bu tutar 1964 yılında 1.651 milyon TL., 1965 yılında 1.831 milyon TL., 1966 yılında 1.297 milyon TL. ve 1967 yılında da 2.051 milyon TL.²³ tutarında gerçekleşerek toplam ipotek karşılığı kredilerdeki artış 1963 yılına göre 1967 yılında 641 milyon TL. ve % 45,46 oranında olmuştur.

İpotek karşılığı kredilerdeki birinci beş yıllık plan dönemi boyunca artış, diğer kredi türlerine göre daha yavaş olmuş, 1963 yılında 100 olarak alınan endeks, 1964 yılında 118, 1965 yılında 128, 1966 yılında 136 ve 1967 yılında da ancak 143 olabilmıştır.

B. B. Y. K. P. Döneminde Küçük Sanat, Esnaf ve Teşekkülleri Kredileri:

Banka sistemimiz içinde özel yasalarla kurulmuş bankalar grubundan T. Halk Bankasının ana çalışma konusunu oluşturan küçük sanat, esnaf ve teşekkülleri kredileri bu banka tarafından küçük sanayici, küçük sanatkâr, el sanatları teşebbüsleri ile bu kesimle ilgili teşebbüslere verilmektedir. Ancak, bu kesimlere diğer banka grupları tarafından da aynı ad altında ve orta-uzun vadede olmak üzere kredi verilmektedir.

T. Halk Bankası tarafından verilen küçük sanat, esnaf ve teşekkülleri kredilerinde 1963-1967 döneminde önemli sayılabilecek artışlar olmakla beraber bu tür kredilerin toplam krediler içindeki payı dönem içinde az bir yer tutmuş ve miktar olarak yetersiz kalmıştır.

Özel yasalarla kurulmuş bankalar grubundan T. Halk Bankasıncı kullandırılan bu tür krediler toplamı 1963 yılında 202 milyon TL. iken 1964 yılında 247, 1965 yılında 312, 1966 yılında 426 ve 1967 yılında da 585 milyon TL.'ya yükselirken²⁴ bu kredilerin gelişimi ile ilgili endeks 1963 yılında 100 alınmak üzere 1964 yılında 122, 1965 yılında 154, 1966 yılında 210 ve 1967 yılında da 289 olmuştur.

B. B. Y. K. P. Döneminde Kalkınma ve Yatırım Kredileri :

Ekonominin orta ve uzun vadeli kredi gereksinmesini karşılamak üzere kalkınma ve yatırım bankaları tarafından verilen kalkınma ve yatırım kredileri, Türk banka sistemi içinde de kalkınma ve yatırım bankaları tarafından arz edilmektedir.

Planlı döneme geçiş yıllarında çalışmakta olan bu tür tek bankanın (T. Sınai Kalkınma Bankası) yanına kalkınma ve yatırım kredileri gereksinmesinin daha rahatlıkla karşılanabilmesi için yenilerinin kurulması öngörülmüş ve birinci beş yıllık kalkınma planının ilk uygulama yılında (1963) 120 milyon TL.'lık bir kaynak ile Sınai Yatırım ve Kredi Bankası, 1964 yılında da Devlet Yatırım Bankası kurulmuştur. Ayrıca, Maden Geliştirme Bankasının da hazırlıkları bitirilmişse de bu banka çalışmaya geçememiştir.

Birinci beş yıllık kalkınma planı döneminde bu konuda yalnızca üç banka çalışmıştır. Bunlardan Devlet Yatırım Bankası kamu kesiminin, T. Sınai Kalkınma Bankası ile T. Sınai Yatırım ve Kredi Bankası özel kesimin orta-uzun vadeli kalkınma ve yatırım kredileri gereksinmesini karşılamaya çalışmışlardır.

²³ Bankalarımızın 1963, 1964, 1965, 1966, 1967 Sonu Bilanço Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları, Ankara.

²⁴ A. g. e.

1963-1967 yıllarını içeren beş yıllık dönemde üç banka tarafından arzedilen kalkınma ve yatırım kredileri Tablo : 4'te gösterilmiştir.

T a b l o : 4

**BBYKP DÖNEMİNDE KALKINMA VE YATIRIM KREDİLERİNİN
BANKALARA GÖRE DAĞILIMI (Milyon TL.)**

Bankanın Adı	1963	1964	1965	1966	1967
Devlet Yatırım Bankası	—	2.674	3.391	4.185	6.749
T. Sınai Kalkınma Bankası	318	384	438	604	800
T. Sınai Yat. ve Kredi Bankası	38	53	119	183	256
T o p l a m	356	3.111	3.948	4.972	7.805

Kaynak : Devlet Yatırım, T. Sınai Kalkınma Bankası ve T. Sınai Yatırım ve Kredi Bankası, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967 Yılları Yıllık Faaliyet Raporları.

Planlı dönemin ilk yılında kalkınma ve yatırım kredilerinin tümü, 1964 yılında 437 milyon TL.'lik % 16.34, 1965 yılında 557 milyon TL.'lik % 16.43, 1966 yılında 787 milyon TL.'lik % 18.80 ve 1967 yılında 1.056 milyon TL.'lik % 15.65 oranlarındaki bölümleri iki banka (T. Sınai Kalkınma Bankası ve T. Sınai Yatırım ve Kredi Bankası) tarafından özel kesime kalan diğer bölümleri de Devlet Yatırım Bankası tarafından kamu kesimine arzedilmiştir.

Görülmektedir ki, birinci beş yıllık kalkınma planı döneminde orta-uzun vadeli kalkınma ve yatırım kredilerinin ortalama % 83.14'ü olmak üzere büyük bölümü Devlet Yatırım Bankası tarafından kamu kesimi kuruluşlarına aktarılmıştır.

B. B. Y. K. P. Döneminde T. C. Merkez Bankası Kredileri :

30.6.1930 tarih, 1715 sayılı Yasa ile kurulup çalışmaya başlayan T. C. Merkez Bankasının kredileri kamu kesimi ve özel kesim olarak iki grupta incelendiğinde birinci beş yıllık plan döneminde T. C. Merkez Bankası tarafından kamu kesimine açılan kredilerin ²⁵ özel kesime açılan kredilere oranla daha fazla olarak gerçekleştiği gözükmektedir. Şöyle ki, toplam T. C. Merkez Bankası kredilerinin 1963 yılında % 63,8 oranı, 1964 yılında % 60.9 oranı, 1965 yılında % 65.8 oranı, 1966 yılında % 63.0 oranı ve 1967 yılında % 59.3 oranı doğrudan doğruya kamu kesimine açılmıştır. Doğrudan doğruya kamu kesimine açılan T. C. Merkez Bankası Kredilerinin dışında kalan krediler ki, toplam T. C. Merkez Bankası kredilerinin 1963 yılında % 36.2, 1964 yılında % 39.1, 1965 yılında % 34.2, 1966 yılında % 37.0 ve 1967 yılında % 40.7 oranı özel kesime ²⁶ arzedilen kredileri oluşturmaktadır. (Tablo : 5).

²⁵ Burada belirtilen T. C. Merkez Bankasının kamu kesimine açılan kredilere, Hazineye açılan krediler, Fiyat ve Stok Tazimini Kredileri ve diğer kamu kesimine açılan krediler dahildir.

²⁶ T. C. Merkez Bankasının özel kesime arzetmiş olduğu krediler dış ticaret, sanayi, küçük sanat ve esnaf, tarım ve ticari krediler olmak üzere ekonomik amaçlı kredilerdir.

Tablo : 5**BBYKP DÖNEMİNDE T. C. MERKEZ BANKASI KREDİLERİ**
«Kesimler İtibariyle» (Milyon TL.)

	1963 %	1964 %	1965 %	1966 %	1967 %
Kamu kesimi	2.009 63.8	2.523 60.9	3.070 65.8	4.204 63.0	5.195 59.3
Özel kesim	1.142 36.2	1.166 39.1	1.595.34.2	2.467 37.0	3.581 40.7
	3.151 100.	3.690 100.	4.665 100.	6.671 100.	8.776 100.

Kaynak : İktisadi Rapor 1968, T. Tic. Od. San. Od. ve Tic. Bors. Birl. Ankara, s. 164, Tablo : 135.

T. C. Merkez Bankası kredilerinin büyük kısmı hazineye, fiyat tanzimi ve stok tesisi için Toprak Malzeme Ofisi, Tekel Genel Müdürlüğü, Şeker Şirketi, Tarım Satış Kooperatifleri gibi kurumlara açılmış olup, beş yıllık dönem boyunca T. C. Merkez Bankası kredilerinin ortalama % 30.9 oranını hazineye açılan krediler, ortalama % 37.4 oranını fiyat tanzim ve stok tesisi kredileri, ortalama % 31.3 oranını diğer krediler oluşturmuştur. Ayrıca, özel kesim kredilerinin toplamının T. C. Merkez Bankası Kredileri içindeki oranı beş yıllık dönemde ortalama % 28.6 oranında olmuştur.²⁷

B. B. Y. K. P. Döneminde Banka Kredilerinin Bölgesel Dağılımı:

T. Bankalar Birliği tarafından belirlenen dokuz bölgeye göre Türk Banka sistemini oluşturan bankaların kredilerinin bölgesel dağılımı Tablo : 6'da gösterilmiştir.

Birinci beş yıllık kalkınma planı döneminde T. Banka Sistemi tarafından arzedilen toplam banka kredilerinin % 41.77 oranından orta-kuzey bölgesi, % 25.60 oranından Marmara Bölgesi ve % 10.78 oranından Ege Bölgesi yararlanmıştır. Diğer bir deyişle gerçekleşen toplam kredi hacminden üç gelişmiş bölge (Orta-Kuzey, Marmara, Ege) % 78.15 oranında pay almışlardır. Buna karşılık kalkınmada öncelikli yörelerin önemli bir bölümünü oluşturan üç bölgenin (Orta-Doğu, Kuzey-Doğu, Güney - Doğu) toplam kredi hacminden aldığı pay yalnızca toplam % 4.3 oranında olmuştur.

1963-1967 döneminde bu üç bölgeyi oluşturan bölgelerden Güney Doğu Bölgesinin aldığı pay % 1.18, Kuzey-Doğu Bölgesinin aldığı pay % 1.40 ve Orta-Doğu Bölgesinin aldığı pay % 1.45 olmak üzere üç bölgenin payı da % 1.50 oranının altındadır. Aynı dönemdeki toplam kredi hacminden Orta-Güney Bölgesinin payı % 3.24, Akdeniz Bölgesinin payı % 6.88 ve Karadeniz Bölgesinin payı % 7.75 oranlarında olmuştur.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında kredi politikasının para politikası ile olan yakın ilişkisi ve ekonomik istikrar açısından önemi dikkate alınarak enflasyona yol açmayacak bir kredi politikasının izlenmesi öngörülmüş ayrıca, kredilerin vadeleri, yetersizlikleri ve üretim kesim-

27 T. C. Merkez Bankası Aylık Bültenleri.

Tablo : 6
BİRİNCİ PLAN DÖNEMİNDE TOPLAM KREDİ HACMİNİN
BÖLGESEL DAĞILIMI

Bölgeler	1963	1964	1965	1966	1967	Toplam	%
Orta-Kuzey	4.370.976	8.267.536	9.817.547	12.453.855	17.397.898	52.307.812	41.77
Ege	1.787.727	2.169.914	2.606.520	3.274.575	3.662.416	13.501.152	10.78
Marmara	4.026.623	5.081.555	6.434.304	7.839.913	8.667.852	32.050.247	25.60
Akdeniz	1.146.257	1.269.695	1.539.440	2.052.280	2.551.462	8.559.134	6.83
Kuzey-Doğu	174.145	299.302	446.959	502.051	343.230	1.765.687	1.40
Güney-Doğu	161.358	249.222	281.334	347.892	440.921	1.481.327	1.18
Karadeniz	611.358	1.915.825	2.066.959	2.344.309	2.267.088	9.705.539	7.75
Orta-Doğu	233.566	304.390	367.812	445.534	466.650	1.817.952	1.45
Orta-Güney	475.023	683.241	866.960	1.043.529	998.126	4.066.879	3.24
	12.987.633	20.240.680	24.427.835	30.776.938	36.795.643	125.228.729	100.00

Kaynak : Bankalarımızın 1963, 1964, 1965, 1966, 1967 Sonu Bilanço Kâr ve Zarar Hesapları,
T. Bankalar Birliği Yayınları.

leri arasındaki optimum dağılımları konusunda da plânın genel ekonomik hedeflerine uygun önlemlerin gerçekleştirileceği belirtilmiştir.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planının uygulama sonucu banka kredi hacmi yıllık ortalama % 20 dolayında artmıştır. Ancak buna rağmen Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında özel kesimin geliştirilmesi amacıyla öngörülen kredi önlemleri gerçekleştirilememiş bu konuda gerekli, örgütlenmede sağlanamamıştır.

1963-1967 döneminde banka kredilerinin büyük bölümünün kaynağını mevduat oluşturmuştur.

Genellikle kredi hacminin banka kredilerindeki değişmeye çok duyarlı olması ve banka kredilerinin kaynağının büyük bölümünü mevduatın oluşturması bu kaynağın niteliğini ve yapısının önemini arttırmaktadır. Mevduatın genellikle vadesiz veya kısa vadeli oluşu ile küçük tutarlı ve dağınık oluşu yanında mevduatı arttırmanın güçlüğü kredilerin sınırlandırılmasına ve daha çok kısa vadeli az riskli ticari kredilerin tercihi-ne neden olmuştur. Bu plan döneminde vadeli mevduatın amaçlanan ölçüde arttırılmaması ve uygun bir faiz uygulamasının gerçekleştirilememesi ekonomisinin orta-uzun vadeli kredi sorununun çözümlenememesinde büyük etken olmuştur.

Kamu İktisadi Teşebbüslerinin orta-uzun vadeli kredi gereksinmelerinin karşılanmasında Devlet Yatırım Bankası, olumlu sonuçlar alırken özel kesimin bu tür kredi gereksinmelerini karşılayacak önemli gelişmeler sağlanamamıştır.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde kredi politikasının uygulanışı ve bu alanda meydana gelen gelişmeler çerçevesinde, banka sistemi tasarrufları toplama ve kullanım alanlarına dağıtmada tek araç olmayı devam etmiş, ayrıca yeni kurumlar geliştirilememiştir.

Bankaların belli çalışma alanları için uzmanlaşması sınırlı kalmış, orta-uzun vadeli kredi gereksinmeleri kısa vadeli kredi hacmi içinde ve o şartlara uygun olarak sağlanmış, gerek mevduat için gerekse de krediler için vade farklılaştırılmasını sağlayacak bir faiz farklılaştırılması uygulanamamıştır.²⁸

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi :

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemine özetle, toplam kredi hacminin genişleyen ekonominin gereksinmelerine yetecek düzeye erişememesi, kredi hacminin planlanan dağılımının sağlanamaması ve faiz hadlerinin kredilerin dağıtımını konusunda etkin bir araç olarak kullanılmaması gibi sorunlar devir alınarak girilirken kredi alanında güçlüklerin ve sorunların ortadan kaldırılarak ekonomik gelişmeyi hızlandırmak amacıyla bu yeni plan dönemi için kredi politikası ile ilgili olarak aşağıda özetlenen temel ilkeler getirilmiştir.

Planda öngörülen genel yatırım ve üretim hedeflerine ekonomik istikrarı bozmadan ulaşmak için kredi hacmi gereksinmelere göre arttırılacak ve bu amaç için kredi kaynakları yeterli ölçüde genişletilecektir.

Kredilerin, planda özellikle geliştirilmesi öngörülen kesimlere yö-

²⁸ 28 Kalkınma Planı, İkinci Beş Yıl (1968-1972), Devlet Planlama Teşkilâtı, Ankara, s. 39.

netilmesi ve gereksinmelerin niteliğine göre faiz ve vade yönünden farklılaştırılmaları sağlanacaktır.

Kredinin ekonominin çeşitli çalışma dalları arasında etkin dağılımını sağlayabilmek için örgütlenmiş kredi sistemi geliştirilecek ve kredilerin olabildiği kadar büyük bir kısmının bu sistem aracılığı ile dağıtılması gerçekleştirilecektir.

Bu temel ilkeler altında ikinci beş yıllık kalkınma planı döneminde bankaların kaynaklarının artırılması, faiz, mevduat sınıflandırılması Merkez Bankası ve diğer kuruluşların örgütlenmesi, örgütlenmemiş kredi piyasası, mevduat sigortası, işletme kredisi ve orta vadeli kredi kontrolu konularında gerekli önlemlerin alınması öngörülmüştür.²⁹

Ayrıca, Merkez Bankası ve diğer kuruluşların örgütlenmesi konusunda, Merkez Bankasının kredi politikasında etkinliğinin artırılması için diğer bankalarla ilişkilerin geliştirilmesinin sağlanması ile yeni ve sürekli kaynak olanağı bulunmadan yeni kredi kuruluşlarının gerçekleştirilmesinden kaçınılarak özel amaçlı sınırlı fonların çalışan kuruluşlar eliyle kullandırılmasının sağlanması, örgütlenmemiş kredi piyasası konusunda, bu piyasanın özellikle yatırımlar üzerindeki ağır baskı ve olumsuz etkisini yoketmek amacıyla etkin bir kontrol sisteminin kurulması ve banka kredilerinin bu piyasaya kaynak olarak akmasının önlenmesi, işletme kredisi ve orta vadeli kredi konusunda, bu plan döneminde gelişen ekonominin gereksindiği düzeyde işletme kredisi sağlanması ve bu arada orta vadeli kredi uygulamasına geçilmesi, kredi kontrolü konusunda, banka kredileri tanzim komitesinin kısa devrede banka kredilerinin dağılımını incelemesi ve bu konu ile Merkez Bankasının kredi kontrolünde daha etkin olabilmesi için gerekli önlemlerin alınması öngörülmüştür.

1968-1972 döneminde de banka kaynaklarının en büyük bölümünü (beş yıllık ortalama % 65,88) yabancı kaynaklar oluşturmuştur. Yabancı kaynaklar içinde en büyük pay ise beş yıllık ortalama % 65,83 oran ile mevduata aittir. Toplam banka kaynakları içinde mevduat 1968 yılında % 60,78, 1969 yılında % 61,06, 1970 yılında % 64,25, 1971 yılında % 71,36 ve 1972 yılında % 71,72 oranlarıyla toplam kaynaklar içindeki payını sürekli arttırmıştır.³⁰

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminin, 1969, 1970 ve 1972 yıllarında Güney-Doğu Bölgesi, 1968, 1971 yıllarında da Orta-Kuzey Bölgesi kredi/mevduat oranında başta gelmekte, Akdeniz Bölgesi bu sıralamada dönem boyunca üçüncü sırada kalmaktadır. Orta-Doğu Bölgesi birinci plan döneminde olduğu gibi, ikinci plan döneminde de kredi hacminin mevduat toplamını hiç bir yıl aşmadığı tek bölge olmuştur. (Tablo : 7). Ayrıca Tablo : 7'den çıkan diğer bir sonuç da dönem boyunca tüm ülke kredi/mevduat oranının devamlı azalış göstermesidir. Birinci plan döneminin aksine (Bu dönemde kredi/mevduat oranı 1963 yılında 129,90'dan 1967 yılında 169,75'e yükselmiştir. 1968 yılında 154,91 olan kredi/mevduat oranı 1972 yılında 101,70'e düşmüştür.

29 A. g. e. s. 114-115

30 1971 Yılı Programı, D. P. T. Ankara, s. 71, Tablo : 42.

1972 Yılı Programı, D. P. T. Ankara, s. 51, Tablo : 28.

1973 Yılı Programı, D. P. T. Ankara, s. 47, Tablo : 23.

1974 Yılı Programı, D. P. T. Ankara, s. 67, Tablo : 28.

Tablo : 7
İ. B. Y. K. P. DÖNEMİNDE HER 100,— TL.'LİK MEVDUATIN YARATTIĞI
KREDİ MİKTARI

Bölgeler	1968	1969	1970	1971	1972
Orta-Kuzey	264.83	209.58	211.89	177.55	138.73
Ege	120.80	115.97	104.77	98.01	88.82
Marmara	102.49	110.73	108.65	91.48	89.37
Akdeniz	183.78	193.97	164.86	126.91	129.60
Kuzey-Doğu	86.92	132.57	102.00	61.37	57.15
Güney-Doğu	246.17	218.78	221.35	141.24	139.44
Karadeniz	166.43	133.64	137.02	122.66	89.38
Orta-Doğu	80.00	74.54	55.23	43.16	45.74
Orta-Güney	111.66	107.56	85.98	63.58	60.20

Kaynak : Bankalarımızın 1968, 1969, 1970, 1971, 1972 Sonu Bilanço Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları.

1968-1972 döneminde göze çarpan spekülâtif amaçlı harcamalardaki yükselmeler, artan ithalâtın finansman gereksinmesi, taksitli satışların yaygınlaşması ve vadenin uzaması, fiyat yükselişleri konusundaki bekleyişler ve stok finansmanına dayanan harcamalarda meydana gelen artışlar gibi belli başlı fktörler kredi talebinin hızla artmasına neden olmuştur.³¹

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi içinde toplam kredi hacmi, 1968 yılında, 41.702, 1969 yılında 45.374, 1970 yılında 51.489, 1971 yılında 58.637, 1972 yılında 71.910 milyon TL. olarak gerçekleşmiştir.³²

Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar, Diğer Millî Bankalar (Ticaret Bankaları) Yabancı Bankalar ve Mahalli Bankalar olarak Türk Banka Sisteminin sınıflanmasına göre Bankalar tarafından arzedilen ticari, tarımsal, ipotek karşılığı, küçük sanat, esnaf ve teşekkülleri, kalkınma ve yatırım ile T. C. Merkez Bankası kredilerinin İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemindeki gelişmeleri aşağıda incelenmiştir.

İ. B. Y. K. P. Döneminde Ticari Krediler :

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde ticari kredilerin banka gruplarına göre dağılımı Tablo : 8'de gösterilmiştir.

Tablo : 8
İ. B. Y. K. P. DÖNEMİNDE TİCARİ KREDİLERİN BANKA GRUPLARINA
GÖRE DAĞILIMI (Milyon TL.)

Yıllar	Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar					
	Ticaret Bankaları	Yabancı Bankalar	Mahalli Bankalar	Toplam	Endeks	
1968	10.189	9.819	1.051	7	21.066	100
1969	8.084	12.604	1.278	7	21.937	104
1970	7.754	14.493	1.250	7	23.504	112
1971	10.096	18.073	1.737	3	29.909	142
1972	13.013	25.103	2.498	3	40.617	193

Kaynak : Bankalarımızın 1968, 1969, 1970, 1971 ve 1972 Sonu Bilanço Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları, Ankara.

31 1971 Yılı Programı, Devlet Planlama Teşkilâtı, Ankara, s. 69.

32 Bankalarımızın 1968, 1969, 1970, 1971 ve 1972 Sonu Bilanço Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları, Ankara.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemindeki kadar olmamakla beraber ticari kredilerde gelişme devam etmiş, 1968 yılında 100 olarak alınan endeks bu yıla göre 1972 yılında 193'e çıkmış, banka grupları tarafından verilen ticari krediler toplamı 1972 yılında 1968 yılına göre % 92.81 oranında artmıştır.

Bu plan döneminde banka gruplarına göre arzedilen ticari kredilerin yapısında önemli değişiklik olmuş, Birinci beş yıllık kalkınma planı döneminde banka gruplarına göre en fazla ticari kredi Özel Yasalarla Kurulmuş bankalar grubu tarafından verilirken İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi içinde ilk kez 1969 yılında başlamak üzere banka grubunca verilen toplam ticari krediler içinde en büyük pay Ticaret Bankaları grubuna geçmiştir. 1969 yılından itibaren de Ticaret Bankaları bu üstünlüklerini sürdürmüşlerdir.

İkinci beş yıllık kalkınma planı döneminde banka gruplarına göre Özel Yasalarla Kurulmuş Bankaların vermiş oldukları ticari krediler 1972 yılında 1968 yılına göre % 27.2 oranında artarken, ticaret bankaları tarafından açılan ticari kredilerdeki artış, 1972 yılında 1968 yılına göre % 155.66 olmuştur. Planlı dönem boyunca Ticaret Bankalarının Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalara göre daha fazla gelişmeleri, yayılmaları, dolayısıyla kaynaklarını arttırmaları ve bu tür kısa vadeli ticari kredilere diğer tür kredilere göre daha fazla ilgi göstermeleri bu banka grubunun ticari kredilerindeki önemli artışın başlıca nedenleri olmuştur.

İ. B. Y. K. P. Döneminde Tarımsal Krediler

Tarımsal kredilerin ikinci beş yıllık kalkınma planı dönemindeki gelişme hızı dalgalanmalar göstermekle beraber birinci plan döneminde ki kadar hızlı olmamıştır. Toplam tarımsal krediler birinci beş yıllık kalkınma planı döneminde 1967 yılında 1963 yılına göre % 131.36 oranında artmış iken, bu artış ikinci beş yıllık kalkınma planı döneminde 1972 yılında 1968 yılına göre yalnızca % 45.40 oranında olmuştur. Ayrıca bu plan döneminin iki yılında (1969 ve 1971) gerçekleştirilen toplam tarımsal krediler bir önceki yıllara göre daha az olmuştur. 1968 yılında 100 olarak alınan endeks 1969 yılında 93'e düşmüş, 1970 yılında 129 olmasına karşın 1971 yılında tekrar 126'ya düşmüştür. İkinci beş yıllık kalkınma planı uygulamasının son yılı 1972'de endeks ancak 145'e yükselebilmştir. (Tablo : 9).

T a b l o : 9

İ. B. Y. K. P. DÖNEMİNDE TARIMSAL KREDİLERİN BANKA GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI (Milyon TL.)

Yıllar	Özel		Yabancı ve Mahalli Bankalar	Toplam	Endeks
	Yasalarla Kurulmuş Bankalar	Ticaret Bankaları			
1968	7.393	57	—	7.450	100
1969	6.861	67	—	6.928	93
1970	9.511	70	—	9.581	129
1971	9.317	92	—	9.409	126
1972	10.711	121	—	10.832	145

Kaynak : Bankalarımızın 1968, 1969, 1970, 1971 ve 1972 Sonu Bilanço Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları.

İ. B. Y. K. P. Döneminde İpotek Karşılığı Krediler:

Türk Banka Sistemi içinde yalnızca Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar grubuna dahil belli bankalar tarafından verilebilen ipotek karşılığı kredilerin tutarı, 1968 yılında 2.139, 1969 yılında 2.295, 1970 yılında 2.727, 1971 yılında 2.929 ve 1972 yılında 3.253 milyon TL. olarak gerçekleşmiştir.³³

İpotek karşılığı krediler İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminin son yılında, ilk yılına göre % 52.08 oranında genişlemiş, 1968 yılında 100 olarak alınan endeks, 1972 yılında 152'ye yükselmiştir.

İ. B. Y. K. P. Döneminde Küçük Sanat, Esnaf ve Teşekkülleri Kredileri :

Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar grubundan T. Halk Bankasının ana çalışma konusu içine giren ve banka tarafından arzedilen küçük sanat, esnaf ve teşekkülleri kredilerinin tutarı İkinci beş yıllık kalkınma planı dönemi içinde 1968 yılında 815, 1969 yılında 917, 1970 yılında 1.108, 1971 yılında 1.267 ve 1972 yılında 1.538 milyon TL. olmuştur.³⁴

T. Halk Bankası tarafından Esnaf Kefalet Kooperatifleri kefaleti ile ve doğrudan doğruya küçük sanayici, küçük sanatkâr, el sanatları teşebbüsleri ve bu kesimle ilgili teşebbüslere verilen bu tür krediler ikinci beş yıllık kalkınma planı döneminde yıllar itibariyle sürekli gelişmiş 1968 yılında 100 olarak alınan endeks, 1972 yılında 189'a çıkmıştır. Bu tür kredilerin 1968-1972 döneminin son yılı olan 1972 yılında, ilk yılı olan 1968'e göre artış oranı % 88.71 olmuştur. Ancak artış oransal olarak yüksek olmakla birlikte bu krediler ilgili kesimin gereksinmelerine göre yetersiz kalmıştır.

İ. B. Y. K. P. Döneminde Kalkınma ve Yatırım Kredileri:

İkinci beş yıllık kalkınma planı döneminde de, birinci beş yıllık kalkınma planı döneminde bu kesimde çalışan bankalar, çalışmalarını sürdürmüşler, kalkınma planında öngörülen yeni Kalkınma-Yatırım Bankalarının ilâvesi bu plan döneminde gerçekleştirilememiş, bu tür kredi gereksinmeleri Devlet Yatırım Bankası, T. Sınai Kalkınma Bankası ve T. Sınai Yatırım ve Kredi Bankası tarafından karşılanmaya çalışılmıştır.

1968-1972 yıllarını içeren dönemde arzedilen kalkınma-yatırım kredilerinin büyük bölümü kamu kesiminin bu tür kredi gereksinmesi için Devlet Yatırım Bankası tarafından gerçekleştirilmiştir. Devlet Yatırım Bankasının toplam kalkınma ve yatırım kredileri içindeki payı 1968 yılında % 85.1, 1969 yılında % 84.2, 1970 yılında % 81.4, 1971 yılında % 83.4 ve 1972 yılında % 81.5 oranında olmuştur. Tablo : 10.

Özel kesimin kalkınma ve yatırım kredisi gereksinmesini karşılamaya çalışan iki bankanın (T. Sınai Kalkınma Bankası ve T. Sınai Yatırım ve Kredi Bankası) toplam kalkınma ve yatırım kredileri içindeki payı 1968 yılında % 14.9, 1969 yılında % 15.8, 1970 yılında % 18.6, 1971 yılında % 16.6 ve 1972 yılında % 18.5 oranlarında olmuştur. (Tablo : 10)

33 Bankalarımızın 1968, 1969, 1970, 1971, 1972 Sonu Bilanço Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları, Ankara.

34 A. g. e.

Tablo : 10**İ. B. Y. K. P. DÖNEMİNDE KALKINMA VE YATIRIM KREDİLERİNİN BANKALARA GÖRE DAĞILIMI (Milyon TL.)**

Bankanın Adı	1968	1969	1970	1971	1972
Devlet Yatırım Bankası	7.335	8.207	9.559	12.696	12.495
T. Sınai Kalkınma Bank.	968	1.062	1.674	1.845	2.086
T. Sınai Yat. ve Kredi Bank.	322	473	513	599	752
Toplam	8.625	9.742	11.746	15.140	15.333

Kaynak : Bankalarımızın 1968, 1969, 1970, 1971, 1972 Sonu Bilanço Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları, Ankara.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde kalkınma ve yatırım kredileri arzının amaçlanan düzeye çıkarılamaması, bu konuda kurumsal gelişmelerin sağlanamaması, bu tür kredilerin, ekonomik kalkınma için gerçekleştirilmesi amaçlanan, planlanan yatırımlara yardımcı, teşvik edici ve itici güç olabilme özelliğinden bu plan döneminde yeterince faydalanılmamasına neden olmuştur.

İ. B. Y. K. P. Döneminde T. C. Merkez Bankası Kredileri :

30.6.1930 tarih, 1715 sayılı Yasa ile çalışmaya başlayan T. C. Merkez Bankası, gelişen ekonomik bünyeye uyabilmesi, yeni para-kredi politikalarına uyum sağlayabilmesi için İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde yasasında yapılan değişiklik ile yeni bir kimlik kazanmıştır.³⁵

T. C. Merkez Bankasının yeni yasası ile çalışmalarında yeni düzenlemeler getirilirken en önemli yenilik T. C. Merkez Bankasına orta vadeli senetlerin reeskonta veya avansa alınması konusunda yetki verilmesi olmuştur. T. C. Merkez Bankası bu yeni kredi uygulaması ile sağlayacağı olanak yanında bu plan döneminde de gerek kamu, gerekse özel kesim kredilerini sürdürmüştür.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde T. C. Merkez Bankası kredilerinin büyük bölümü kamu kesimine açılmıştır. Kamu kesimine açılan T. C. Merkez Bankası kredileri, toplam T. C. Merkez Bankası kredilerinin 1968 yılında % 58.4 oranını, 1969 yılında % 57.2 oranını, 1970 yılında % 57.7 oranını, 1971 yılında % 74.3 oranını ve 1972 yılında % 71.5 oranını oluşturmuşlardır. (Tablo : 11).

Tablo : 11**İ. B. Y. K. P. DÖNEMİNDE T. C. MERKEZ BANKASI KREDİLERİ «Kesimler İtibariyle» (Milyon TL.)**

	1968	%	1969	%	1970	%	1971	%	1972	%
Kamu kesimi	5.939	58.4	7.393	57.2	8.410	57.5	12.087	74.3	13.968	71.5
Özel kesim	4.229	41.6	5.527	42.8	6.155	42.3	4.186	25.7	5.566	28.5
Toplam	10.168	100	12.920	100	14.565	100	16.273	100	19.534	100

Kaynak : İktisadi Rapor 1974, T. Tic. Od. San. Od. ve Tic. Bors. Birl. Ankara, s. 347, Tablo : 279.

35 14.1.1970 tarih, 1211 sayılı T. C. Merkez Bankası Yasası.

T. C. Merkez Bankası tarafından özel kesime arzedilen krediler, toplam T. C. Merkez Bankası kredilerinin 1968 yılında % 41.6, 1969 yılında % 42.8, 1970 yılında, % 42.3, 1971 yılında % 25.7 ve 1972 yılında % 28.5 oranlarını oluşturmuşlardır. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi başlangıç yıllarında özel kesim lehine gerçekleşmekte olan gelişme 1970 yılında yön değiştirmiş, bu plan döneminin ilk yılı 1968 yılında toplam T. C. Merkez Bankası kredileri içinde Özel Kesim Kredilerinin payı % 41.6 oranında iken bu plan döneminin son yılı 1972'de ancak % 28.5 olarak gerçekleşebilmiştir.

İ. B. Y. K. P. Döneminde Banka Kredilerinin Bölgesel Dağılımı :

1968 - 1972 yıllarını içeren beş yıllık dönemde Türk banka sisteminin toplam kredi hacminin bölgesel dağılımı Tablo : 12'de gösterilmiştir.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde beş yıllık toplam kredilerin % 34.99 oranından Orta-Kuzey Bölgesi, % 31.19 oranından Marmara Bölgesi ve % 10.97 oranından Ege Bölgesi yararlanmıştır. Başka bir deyişle Türk Banka Sistemi toplam kredi hacminden gelişmiş üç bölge % 77.15 oranında pay almıştır. Kalkınmada öncelikli yörelerin önemli bir bölümünü oluşturan üç bölgenin (Kuzey-Doğu, Orta-Doğu ve Güney-Doğu) toplam kredi hacminden aldığı pay yalnızca % 4.56 oranında olmuştur.

1968 - 1972 döneminde Orta-Doğu ve Kuzey-Doğu Bölgelerinin toplam kredi hacminden aldıkları pay sırasıyla % 1.37 ve % 1.18 olmak üzere % 1.50 oranının altında kalırken diğer iki bölge Orta-Güney ve Güney-Doğu Bölgelerinin payı sırasıyla % 2.70 ve % 2.01 oranlarında olmak üzere % 3.00 oranında kalmıştır.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemine göre, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde, Marmara Bölgesinin toplam kredi hacminden aldığı pay Orta-Kuzey bölgesine hızla yaklaşırken, Ege Bölgesinin payı iki plan döneminde de hemen hemen aynı kalmıştır.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde toplam kredi hacminden en az payı Güney-Doğu Bölgesi (% 1.18) almış iken, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde toplam kredi hacminden en az oranda pay alan % 1.18 oranı ile Kuzey-Doğu Bölgesi olmuştur.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemine göre toplam kredi hacminden alınan pay olarak Akdeniz ve Güney-Doğu Bölgelerinin payı artarken Karadeniz, Orta-Doğu ve Orta-Güney Bölgelerinin payı azalmıştır.

Genel olarak kredilerin her türünde planlı döneme girildiğinden itibaren devamlı fakat dalgalı artışlar sağlanabilmiştir. Kalkınma ve Yatırım Bankaları ve Kıbrıs'a yönelik krediler dışında ticaret bankaları tarafından verilen toplam kredilerde Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde % 20.2, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde % 15.2 ve iki plan dönemi boyunca % 19.9 oranlarında artış gerçekleştirilmiştir. Birinci ve İkinci plan dönemlerinde en büyük gelişme hızı arım kredilerinden olmuş bu kredileri mesleki krediler izlemiştir.

T a b l o : 12

İKİNCİ PLAN DÖNEMİNDE TOPLAM KREDİ HACMİNİN BÖLGESEL
D A Ğ I L I M I

Bölgeler	1968	1969	1970	1971	1972	Toplam	%
Orta-Kuzey	17.130.103	15.438.330	17.748.454	20.724.226	23.113.817	94.154.930	34.99
Ege	4.247.414	5.138.335	5.382.685	6.793.969	7.913.111	29.475.514	10.97
Marmara	10.897.837	13.872.936	16.125.646	18.053.608	24.947.394	83.897.421	31.19
Akdeniz	3.064.407	3.926.082	4.095.551	4.582.517	6.644.783	22.313.340	8.30
Kuzey-Doğu	425.347	776.740	706.634	574.584	677.708	3.161.013	1.18
Güney-Doğu	933.962	974.945	1.201.230	1.022.167	1.229.129	5.361.163	2.01
Karadeniz	3.168.085	3.206.986	4.120.691	4.665.022	4.450.294	19.611.078	7.29
Orta-Doğu	616.417	661.624	687.230	746.178	969.413	3.680.862	1.37
Orta-Güney	1.219.074	1.378.435	1.421.177	1.475.072	1.764.328	7.258.086	2.70
T o p l a m	41.702.376	45.374.413	51.489.298	58.637.343	71.909.977	296.113.407	100.00

Kaynak : Bankalarımızın 1968, 1969, 1970, 1971 1972 Sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları.

Mevduat (ticaret) bankaları tarafından üretken kesimler yerine ticaret kesimine daha çok kaynak ayrılması fiyat artışlarında da önemli etken olmuştur. Ayrıca, banka kredilerinin doğrudan üretken kesimler ve tarım üreticileri yerine daha çok ticaret kesimine yöneltilmiş olması, ticari firmaların bu kaynaklarla üretim üsümünde çalışan firmalara ya da tarım üreticilerine yüksek faizli kredi açarak haksız kazanç sağlamalarına, böylece kredi mekanizmasının bir taraftan üretimi gereği kadar teşvik edememesi, diğer taraftan spekülatif ticari faaliyetlerin finansmanı için ise uygun bir ortamın ortaya çıkarak ekonomimizin kıt kaynaklarının spekülatif faaliyetlere yönelerek israfına ve bu tür kredilere ağırlık verilerek ticaret dışı kesimlere, özellikle sanayi kesimine Orta-Uzun vadeli kredi olanaklarının yeterince geliştirilememesine neden olmaktadır.³⁶

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde bu görünümü ile Türk Banka Sistemi kaynak israfına yol açarak daha hızlı ekonomik kalkınmayı engelleyen, yavaşlatan ve gelir eşitsizliklerinin azaltılması konusunda da etkin olmayan nitelikte gözükmiştir. Ayrıca ülkemizde yüksek bir büyüme hızına varılabilecek ve bu hızı gerçekleştirecek ölçekte yatırımları besleyebilecek iç tasarruf düzeyine, kaynak birikimine ulaşamamış, 1962 yılında % 11.1 olan toplam yurt içi tasarrufların G.S.M.H. içindeki payı 1972 yılında % 19.6 oranına yükselebilmiştir. Bu özellik ile birlikte yeterli düzeyde olmasa da gerçekleştirilen tasarrufların üretken kesimlere yöneltilmesini istenen ölçüde sağlayacak etkinlikte bir kamu maliyesine ve mali kurumlar düzeni geliştirilememiştir. Bu bakımdan kredileme sisteminin ekonomide yapısal değişmeye yardımcı olacak bir esnekliğe sahip bulunmadığı ve kendini yenileyemediği belirlenmiştir.³⁷

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi başlangıcında kamu iktisadi teşebbüslerinin büyük çoğunluğunu T. C. Merkez Bankası kaynaklarından doğrudan kredileme yükünün kaldırılması, önemli bir aşama olmuşsa da T. C. Merkez Bankasının tarımsal ürünlerle ve hazine sorunları ile ilgili kredileme sorumlulukları, banka sisteminin T. C. Merkez bankasıyla olan ilişkilerin azalmasında etkili olmuştur. T. C. Merkez Bankası kısmen bu nedene de bağlı olarak reeskont aracını gereğince kullanamamıştır. İkinci plan döneminde T. C. Merkez Bankası tarafından diğer kredi kontrol araçları olan mevduat yasal karşılıkları ve kredi tayinlaması yolu ile de kredi sistemine gerekli ölçüde müdahaleci bir girişimde bulunulamamıştır. Ayrıca, bu plan döneminde olumlu bir adım atılarak T. C. Merkez Bankasının yetki ve sorumlulukları gelişen ve değişen koşullara göre yeniden düzenlenmiş ve T. C. Merkez Bankasının kredi düzeniyle ilgili en önemli girişimlerinden biri düzenlenen çerçevede içinde banka plasmanlarının % 10'unun orta vadeli kredi şeklinde kullandırılması zorunluluğunun getirilmesi olmuştur.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi :

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma dönemine girilirken plan hedefleri ile

36 Mükerrerem Hiç, Sermaye Piyasası ve Bankalar, İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1970, s. 160-162.

37 Kalkınma Planı, Üçüncü Beş Yıl (1973-1977), DPT, Ankara s. 114.

amaçlarına varılabilmesi için İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi sonundaki sorunlar ile uygulanacak aksaklıkların giderilmesi için yeni para-kredi politikası ve ilkeleri³⁸ şöyle belirlenmiştir:

Para-kredi politikasının genel hedefleri bir yandan fiyat istikrarını bozmayacak, ödemeler dengesinde baskı yaratmayacak ve verimsiz faaliyeti teşvik etmeyecek bir uygulamaya ile ekonominin gereksineceği finansman sağlayacak, diğer taraftan para-kredi sisteminin denetimi altında ve etkin bir şekilde işlemesi için gerekli olan düzenlemeler gerçekleştirilirken para-kredi politikasının maliye politikası ile tutarlı olarak yürütülmesi esas alınacaktır.

Kredi politikası, kişisel ve kurumsal tasarrufların örgütlenmiş mali aracı kurumlarda toplanmasını ve bu kurumlar eliyle ekonominin gerçek kredi gereksinmesini karşılayacak nicelik ve nitelikte kullanılmasını teşvik edici yönde uygulanacaktır.

Para kredi hacminin düzenlenmesinde özel kesimin ve hazinenin gereksinmelerinin dengeli bir şekilde gözetilmesi yanında kredi dağıtımı ile ilgili uygulamada nitelik ve nicelik ayrıcalıklarının saptanmasında ekonomik faaliyetler bir bütün olarak değerlendirilerek kalkınma planı ile yıllık programlardaki önceliklere uyulacak ve ayrıcalıklara ilişkin uygulamada objektiflik, genellik, açıklık ve süreklilik esas alınacaktır.

Banka kredilerinin kalkınma planı ve yıllık programlara uygun olarak öncelikli kesim ve yörelere yöneltilmesi olanağının artırılması amacıyla T. C. Merkez Bankasının ticaret bankalarıyla reeskont ilişkileri geliştirilecek ve kredilemenin örgütlenmiş aracı mali kurumlarca yapılmasını amaç edinen bir faiz politikası uygulanacak, teminat sistemi yeniden düzenlenecektir.

Kredi fiyatının ucuzlatılması, gerektiği hallerde faiz farkı iadesine dayanan açık sübvansiyon uygulamasına gidilecek, ancak, bu uygulama yaygınlaştırılmayarak sübvansiyon sistemi sınırlı kesim ve yörelerde etkin bir teşvik ve yönlendirme aracı olarak kullanılacaktır.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde uygulanacak para-kredi politikası ile ilgili olarak, banka ve müstakrize faiz farkı ödemesi sistemine dayanan sübvansiyon uygulamasının genel bütçeden ayrılacak olanaklar ile T. C. Merkez Bankasındaki selektif kredi fonundan yapılması, faiz farkı ödemesi yapılmasına ilişkin esaslar ve oranların fon olanaklarıyla sınırlı birer yıllık dönemler için yıllık programlara uygun olarak saptanması, T. C. Merkez Bankası ile bankalar arasındaki ve bankaların kendi aralarındaki işlemlerin vergi dışı tutulmasının sağlanması ve mali kurumlar kesiminde kaynak akımlarının kolaylaştırılması öngörülmüştür.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde de banka kaynaklarının en büyük bölümünü yabancı kaynaklar oluşturmaktadır. Toplam yabancı kaynakların, banka sisteminin kaynakları toplamına oranı 1973 yılında % 88.63, 1974 yılında % 89.96, 1975 yılında % 90.50, 1976 yılında

38 Yeni Strateji ve Kalkınma Planı, Üçüncü Bes Yıl (1973-1977) Devlet Planlama Teşkilâtı, Ankara, s. 876-877.

% 91.44 ve 1977 yılında % 92.56 oranlarında gerçekleşerek beş yıllık dönem boyunca sürekli büyümüştür. Yabancı kaynaklar içinde de en büyük pay mevduata aittir. Yabancı kaynaklar içinde mevduatın oranı Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde, 1973 yılında % 78.25, 1974 yılında % 75.05, 1975 yılında % 77.53, 1976 yılında % 73.52 ve 1977 yılında % 70.16 oranlarında olmuştur.³⁹

Türk Banka Sisteminin kredi kaynaklarının en büyük bölümünü oluşturan mevduatın her 100,— TL.'lik kısmının Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde bölgeler itibariyle ne kadar kredi yarattığı Tablo : 13'de gösterilmiştir.

Tablo : 13
ÜÇÜNCÜ PLAN DÖNEMİNDE HER 100,— TL.'LİK MEVDUATIN YARATTIĞI KREDİ MİKTARI

BÖLGELER	1973	1974	1975	1976	1977
Orta-Kuzey	153.30	175.95	165.15	195.16	209.55
Ege	96.83	107.36	108.18	108.92	106.43
Marmara	101.07	101.29	94.93	100.81	103.58
Akdeniz	155.58	208.41	205.47	180.94	184.94
Kuzey-Doğu	50.90	59.85	46.71	55.98	55.34
Güney-Doğu	85.84	84.40	71.13	71.92	61.58
Karadeniz	85.10	125.69	175.58	214.23	191.58
Orta-Doğu	44.89	47.72	47.34	55.43	57.55
Orta-Güney	67.89	73.98	69.78	80.32	79.70
Toplam	111.14	124.52	122.72	131.87	134.78

Kaynak : Bankalarımızın, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977 Sonu Bilanço Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları, Ankara.

1973 - 1977 yıllarını içeren beş yıllık dönemin ilk üç yılında Akdeniz Bölgesi, 1976 yılında Karadeniz Bölgesi ve dönemin son yılında Orta-Kuzey Bölgesi Kredi/mevduat oranında ilk sırayı almışlardır. Orta-Kuzey Bölgesi 1973 - 1974 ve 1976 yıllarında ikinci sırayı alırken 1975 ve 1977 yıllarında ikinci sırayı Karadeniz Bölgesi almıştır.

Aynı dönemde kredi/mevduat oranındaki sıralama son sırayı 1973, 1974, 1976 yıllarında Orta-Doğu Bölgesi, 1975 ve 1977 yıllarında Kuzey-Doğu Bölgesi almıştır.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde toplam kredi hacmi, 1973 yılında 93.878, 1974 yılında 127.307, 1975 yılında 181.927, 1976 yılında 254.198 ve 1977 yılında 326.799 milyon TL. olarak gerçekleşmiştir.⁴⁰

Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar, Diğer Milli Bankalar (Ticaret Bankaları), Yabancı Bankalar ve Mahalli Bankalar şeklindeki sınıflamaya göre, bankalar tarafından arzedilen toplam ticari, tarımsal, ipotek karşılığı, küçük sanat, esnaf ve teşekkülleri, kalkındırma ve yatırım ile T. C. Merkez

³⁹ T. C. Merkez Bankası Aylık Bültenleri.

⁴⁰ Bankalarımızın 1973, 1974, 1975, 1976, 1977 Sonu Bilanço Kâr ve Zarar Hesapları T. Bankalar Birliği Yayınları.

Bankası kredilerinin Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemindeki gelişmeleri aşağıda incelenmiştir.

Ü. B. Y. K. P. Döneminde Ticarî Krediler :

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde ticari kredilerin banka gruplarına göre dağılımı Tablo : 14'te gösterilmiştir.

T a b l o : 14

Ü. B. Y. K. P. DÖNEMİNDE TİCARİ KREDİLERİN BANKA GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI (Milyon TL.)

Yıllar	Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar	Ticaret Bankaları	Yabancı Bankalar	Mahalli Bankalar	Toplam	Endeks
1973	16.093	33.219	2.407	9	51.728	100
1974	19.668	40.015	2.673	2	62.358	120
1975	25.153	61.060	4.361	—	90.574	175
1976	35.415	86.599	5.199	—	127.213	246
1977	48.729	106.090	5.718	—	160.537	310

Kaynak : Bankalarımızın 1973, 1974, 1975, 1976, 1977 Sonu Bilanço Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği, Yayınları.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde banka gruplarına göre en fazla ticari kredi, ticaret bankaları tarafından verilmiştir. Bu dönem içinde arzedilen toplam ticarî kredilerin 1973 yılında % 64.22 1974 yılında % 64.17, 1975 yılında % 67.41, 1976 yılında % 68.07 ve 1977 yılında % 66.08'i ticaren bankaları tarafından gerçekleştirilmiştir. Özel Yasalarla kurulmuş bankaların toplam ticari krediler içindeki payı, 1973 yılında % 31.12, 1974 yılında % 31.54, 1975 yılında % 27.77 1976 yılında % 27.84 ve 1977 yılında % 30.35 oranlarında olmuştur. Yabancı Bankalar ve Mahalli bankaların toplam ticari kredilerdeki payı 1973 yılında % 4.66, 1974 yılında % 4.29, 1975 yılında % 4.82, 1976 yılında % 4.09 oranlarında gerçekleşmiştir. (Tablo : 14).

Ticari kredilerin kısa vadeli oluşları, kâr marjlarının diğer kredilere göre daha yüksek oluşu, risklerinin dağınık daha az olması ve diğer nedenlerle, bu kredilerin, özel kesimine ait olan ticaret bankalarınınca tercih edilmelerinde en büyük etkenler olmuşlardır.

Banka grupları tarafından gerçekleştirilmiş toplam ticari kredilerin bu beş yıllık dönemde artışı İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planına göre daha yüksek olmuştur. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde ticari krediler toplamında 1968 yılında 100 alınan endeks 1972 yılında 193'e çıkarken, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde bu kredilerde endeks 1973 yılında 100 alınmış iken, 1977 yılında % 310'a çıkmıştır.

Ü. B. Y. K. P. Döneminde Tarımsal Krediler :

Türk banka sistemi içinde özel yasalarla kurulmuş bankalar ve ticaret

bankaları gruplarından belli bankalar tarafından açılan tarımsal krediler Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde hızlı bir gelişme göstermiş, toplam tarımsal kredilerde 1973 yılında 100 olarak alınan endeks, 1977 yılında 324'e yükselmiştir. (Tablo : 15).

Ü. B. Y. K. P. DÖNEMİNDE TARIMSAL KREDİLERİN BANKA GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI (Milyon TL.)

Yıllar	Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar	Ticaret Bankaları	Yabancı ve Mahalli Bankalar	Toplam	Endeks
1973	16.665	150	—	16.815	100
1974	27.514	165	—	27.679	165
1975	38.910	233	—	39.143	233
1976	45.491	325	—	45.816	273
1977	54.157	375	—	54.532	324

Kaynak : Kaynaklarımızın 1973, 1974, 1975, 1976, 1977 Sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde de tarımsal kredilerin hemen tamamına yakın kısmı Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar Grubu tarafından gerçekleştirilmiştir. Toplam tarımsal kredilerin 1973 yılında % 99.11, 1974 yılında % 99.40, 1975 yılında % 99.41, 1976 yılında % 99.29, 1977 yılında % 99.31 oranını Özel Yasalarla Kurulmuş Bankaların vermiş olduğu tarımsal krediler oluşturmaktadır. Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar tarafından verilen tarımsal kredilerin büyük bölümü yaklaşık % 99.00'ü T. C. Ziraat Bankası tarafından gerçekleştirilmiştir.

Ü. B. Y. K. P. Döneminde İpotek Karşılığı Krediler :

Banka grupları içinde yalnızca Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar grubundan belli bankalar tarafından verilebilen ipotek karşılığı krediler, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde, 1973 yılında 3.709, 1974 yılında 4.082, 1975 yılında 4.629, 1976 yılında 5.773 ve 1977 yılında 6.895 milyon TL. olarak gerçekleşmiştir.⁴¹

İpotek karşılığı kredilerin gelişiminde, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde, toplam ipotek karşılığı krediler için 1973 yılında 100 olarak alınan endeks, 1977 yılında 185'e yükselebilmiştir. 1977 yılında 1973 yılına göre toplam ipotek karşılığı kredilerdeki artış oranı % 85.90 oranında olmasına karşın, bu tür krediler miktar olarak yeterli ve gerekli gelişmeyi gösterememiştir.

Ü. B. Y. K. P. Döneminde Küçük Sanat, Esnaf ve Teşekkülleri Kredileri :

Küçük Sanat erbabı ve esnaf, mesleki faaliyetlerinin özelliğine da-

41 A. g. e.

yalı olarak ticaret bankalarından belli ölçüde yararlanabilme durumundadırlar. Küçük sanayiciler için de aynı olanak daha sınırlı ölçüde de olsa vardır. Bu grup ek olarak az miktarda Kalkınma ve Yatırım Bankaları kaynağından da yararlanabilmektedirler.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında, Esnaf Kefalet Kooperatifleri ortakları sayılarının finansman kaynaklarından hızlı artması, kredilerin ku kesimde gelişmeyi etkilemeyecek ölçüde kalması, yetersiz miktarlara bölünmesi sonucunu vereceği belirtilerek, Esnaf Kefalet Kooperatifleri sisteminde kredilendirilecek kooperatif ve kooperatif ortakları sayısının bankanın finansman olanaklarındaki artışla ilişkili olarak programlanması, kooperatiflerin öz kaynaklarının daha büyük ölçüde arttırılması, 1479 sayılı Yasa gereği Bağ-Kur'dan Halk Bankasına sağlanan kaynakların projeye dayalı⁴² orta vadeli işletme ve yatırım kredisi olarak dağıtılması öngörülmüştür.⁴³

T. Halk Bankası tarafından Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde kullanılan küçük sanat, esnaf ve teşekkülleri kredileri toplamı 1973 yılında 1.972, 1974 yılında 2.533, 1975 yılında 3.940, 1976 yılında 6.293, 1977 yılında 9.516 milyon TL. olmuştur.⁴⁴

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde küçük sanat, esnaf ve teşekkülleri kredilerinin gelişimi ilk iki plan dönemindeki artışın çok üzerinde olmuştur. Bu tür krediler için 1973 yılında 100 olarak alınan endeks, 1974 yılında 128, 1975 yılında 200, 1976 yılında 319 ve 1977 yılında 482'ye çıkmıştır. Bu yüksek artışın nedeni T. Halk Bankasının gerek Bağ-Kur'dan gerekse de örgütünün gelişmesinden sağladığı kaynak artışını ilgili kesime aktarması olmuştur. Ancak, küçük sanat, esnaf ve teşekkülleri kredilerindeki artış her ne kadar yüksek ise de, bu kredilerin toplam krediler içindeki payı çok önemli bir yer tutmamıştır.

Ü. B. .Y. K. P. Döneminde Kalkınma ve Yatırım Kredileri :

Birinci ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planları dönemlerinde sınai teşebbüslerde yatırım büyümesi, katma değer artması, daha önceki yıllara göre ileri sayılabilecek teknolojilerin uygulanmaya başlaması nedeniyle yurt içi ve yurt dışı rekabet koşullarındaki gelişmenin de etkisiyle kalkınma ve yatırım kredilerinde önemli gelişmeler olmuştur.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında sanayi gelişmesine verilen önem nedeniyle kredi politikası içinde bu kesimin kredilendirilmesi öncelik taşımaktadır. Ayrıca Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında kalkınma ve yatırım kredilerine ilişkin önlemlerin amacının kalkınma planında öncelik konu ve yörelere yatırım yapan müteşebbisin orta-uzun vadeli gerçek yatırım kredisi gereksinmesinin karşılanması olduğu belirtilerek, faaliyette bulunan Kalkınma ve Yatırım Bankalarının yabancı para ve Türk parası kaynaklarının arttırılması, sanayi kesiminin kredilendirilme-

42 1479 sayılı Bağ-Kur Yasası ilgili hükmü her sigorta kolu için ayrılacak karşılıklardan % 25'ine kadar kısmının esnaf ve sanatkârlara işletme ve tesis kredisi olarak verilmek üzere T. Halk Bankasına yatırılmasını zorunlu kılmaktadır.

43 Yeni Strateji ve Kalkınma Planı, Üçüncü Beş-Yıl (1973-1977), s. 880.

44 Bankalarımızın 1973, 1974, 1975, 1976, 1977 Sonu, Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları.

si ve özellikle kalkınmada öncelikli yörelerdeki sınai yatırımlarının orta-uzun vadeli kredi gereksinmelerinin karşılanması konularında çalışmak üzere yeni bir Kalkınma Bankası kurulması öngörülmüştür.⁴⁵

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminin ilk iki yılında kalkınma ve yatırım bankalarında kurumsal bir gelişme olmamıştır. Dönemin ilk üç yılında Devlet Yatırım Bankası, T. Sınai Kalkınma Bankası ve T. Sınai Yatırım ve Kredi Bankası bu alanda çalışmışlardır. Ancak 17.4.1975 tarihinde kabul edilen 1877 sayılı Yasa ile yurt içinde ve özellikle yurt dışında çalışanlar tarafından girişilen yatırım teşebbüslerinin projelerini değerlendirmek, bunlara yatırım ve işletme kredisi açmak, gerektiğinde ortak olmak amaçlarıyla Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası A. Ş. (DESIYAB) kurulması ve 26.5.1976 tarihinden itibaren faaliyete geçmesiyle Türk Banka Sistemi içinde çalışan Kalkınma ve Yatırım Bankalarının sayısı dört'e yükselmiştir.

1973 - 1977 döneminde de orta-uzun vadeli Kalkınma ve Yatırım Kredilerinin büyük bölümü Devlet Yatırım Bankası tarafından verilmiştir. Devlet Yatırım Bankası kredilerinin Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Plan döneminde toplam kalkınma ve yatırım kredileri içindeki payı 1973 yılında % 80.72, 1974 yılında % 86.00, 1975 yılında, % 87.95, 1976 yılında % 90.69, 1977 yılında % 90.87 oranlarında olmuştur. Özel kesim kuruluşlarının orta-uzun vadeli kalkınma ve yatırım kredisi (ticaret bankalarının orta vadeli kredi uygulaması dışında) gereksinmesini karşılamaya çalışan iki bankanın (T. Sınai Kalkınma Bankası ve T. Sınai Yatırım ve Kredi Bankası) aynı dönemde toplam kalkınma ve yatırım kredileri içindeki payı 1973 yılında % 19.28, 1974 yılında % 14.00, 1975 yılında % 12.05, 1976 yılında % 9.31 ve 1977 yılında % 8.93 oranlarında, Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası kredilerinin bu tür krediler toplamı içindeki payı da 1977 yılında % 0.20 oranında gerçekleşmiştir. (Tablo : 16).

1976 yılı içinde çalışmaya başlayan Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankasının orta-uzun vadeli olarak açmış olduğu kredi tutarı 1976 yılında kâr ortaklığı, esasına göre verilen 1 milyon TL. ve 1977 yılında 180 milyon TL. tutarında olmuştur.⁴⁶

T a b l o : 16
Ü. B. Y. K. P. DÖNEMİNDE KALKINMA VE YATIRIM KREDİLERİNİN
BANKALARA GÖRE DAĞILIMI (Milyon TL.)

Bankanın Adı :	1973	1974	1975	1976	1977
Devlet Yatırım Bankası	15.934	26.425	38.532	63.164	87.451
Devlet San. ve İşçi Yat. B.	—	—	—	1	180
T. Sınai Kalkınma B.	2.927	3.290	4.077	5.191	7.111
T. Sınai Yat. ve Kredi B.	881	1.010	1.203	1.295	1.490
Toplam	19.742	30.725	43.812	69.650	96.232

Kaynak : Bankalarımızın 1973, 1974, 1975, 1976, 1977 Sonu Bilanço Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları. Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası 1976, 1977 Faaliyet Raporları.

45 Yeni Strateji ve Kalkınma Planı, Üçüncü Beş Yıl, (1973-1977) s. 879.

46 Devlet Sanayi ve Yatırım Bankası 1976 ve 1977 Faaliyet Raporları.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde kalkınma ve yatırım kredilerinde gelişme olmuşsa da, bu kredilerin gelişmesi kalkınma planında amaçlanan düzeye erişememiştir. Bu plan döneminde de kalkınma ve yatırım kredileri toplam krediler içinde oransal olarak amaçlanan gelişmeyi gösterememiştir.

Ü. B. Y. K. P. Döneminde T. C. Merkez Bankası Kredileri :

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde T. C. Merkez Bankası toplam kredileri bir önceki yıla göre 1973 yılında % 42.80, 1974 yılında % 88.59, 1975 yılında % 25.87, 1976 yılında % 67.11, 1977 yılında % 71.48 oranlarında artmıştır. 1975 yılında gerçekleşen % 25.87 oranındaki diğer yıllara göre cüzi artış, gerçek artışı göstermemektedir. 31.5.1975 tarih, 15251 sayılı T. C. Resmi Gazetede yayınlanan 1902 sayılı Yasaya göre bazı kamu iktisadi teşebbüslerinin ve Tekel Genel Müdürlüğünün, T. C. Merkez Bankasına olan 14.315 milyon TL tutarındaki borcu Eylül 1975 ayında tahkime tabi tutulmuş ve bu borçlar krediler hesabından «İtfaya Tabi Hesaplara» geçirilmiştir.⁴⁷ Tahkim edilen bu kredilerin de dikkate alınmasıyla T. C. Merkez Bankası toplam kredilerindeki artış 1975 yılında, 1974 yılına göre % 53.08 oranında olmuştur.

Birinci ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planlarını içeren 1963-1972 yıllarında olduğu gibi Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde de T. C. Merkez Bankası toplam kredilerinin yarıdan fazlası kamu kesimine kullanılmıştır. Toplam, Merkez Bankası kredileri içinde kamu kesiminin kullandığı krediler toplamının oranı 1973 yılında % 51.8, 1974 yılında % 56.0, 1975 yılında % 59.7, 1976 yılında % 63.0 ve 1977 yılında % 67.1 oranlarında olmuştur. Ayrıca aynı dönem içinde toplam T. C. Merkez Bankası kredileri için özel kesim kredilerinin payı 1973 yılında % 48.2, 1974 yılında % 44.0, 1975 yılında % 40.3, 1976 yılında % 37.0, 1977 yılında da % 32.9 oranlarında gerçekleşmiştir. (Tablo : 17):

Tablo : 17

Ü. B. Y. K. P. DÖNEMİNDE T. C. MERKEZ BANKASI KREDİLERİ «Kesimler İtibariyle» (Milyon TL.)

	1973	%	1974	%	1975	%	1976	%	1977	%
Kamu kesimi	14.462	51.8	29.458	56.0	39.495	59.7	69.741	63.0	127.372	67.1
Özel kesim	13.424	48.2	23.134	44.0	26.703	40.3	40.880	37.0	62.327	32.9
Toplam	27.886	100	52.592	100	66.198	100	110.621	100	189.699	100

Kaynak : İktisadi Rapor 1977, T. Tic. Od. San. Od. ve Tic. Bors. Birl. S. 415 Tablo : 380. İktisadi Rapor 1980, T. Tic. Od. San. Od. ve Tic. Bors. Birl. S. 322, Tablo : 216.

⁴⁷ T. C. Merkez Bankası Yıllık Rapor 1975, s. 49.

Ü. B. Y. K. P. Döneminde Banka Kredilerinin Bölgesel Dağılımı:

1973 - 1977 yıllarını içeren beş yıllık dönemde Türk Banka Sisteminin toplam kredi hacminin bölgesel dağılımı Tablo : 18'de gösterilmiştir.

1973 - 1976 döneminde toplam kredi hacminin en büyük bölümü (% 32.03) Marmara Bölgesi tarafından kullanılmıştır. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde toplam kredi hacminden en büyük payı alan Orta-Kuzey Bölgesi bu plan döneminde Marmara Bölgesinin ardından % 31.20 oranı ile ikinci sırayı almıştır. Marmara, Orta-Kuzey Bölgelerini sırayla toplam kredi hacmi içinde % 11.75 oranı ile, Akdeniz Bölgesi, % 10.92 oranı ile Ege Bölgesi, % 9.3 oranı ile Karadeniz Bölgesi almaktadır. Bu dönem içinde toplam kredi hacminden en az payı sırasıyla % 1.53 oranı ile Orta-Kuzey, % 0.78 oranı ile Güney-Doğu, % 0.71 oranı ile Kuzey-Doğu, Bölgesi alırken, Orta- Güney Bölgesinin toplam kredi hacminden aldığı pay % 2.43 oranında olmuştur.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde toplam kredi hacminden toplam % 4.56 oranı ile en az payı alan üç bölge (Kuzey-Doğu, Güney-Doğu, Orta-Doğu), Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde de toplam kredi hacminden toplam % 2.64 oranı ile en az pay alan bölgeler olmuştur.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde Devlet Sanayi İşçi Yatırım Bankasının 11.11.1975 tarih, 13 sayılı Yasa Hükmündeki Kararname⁴⁸ ile kurulup çalışmaya başlaması ve Arap-Türk Bankasının 1.4.1977 tarihinde tescil edilmesiyle⁴⁹ (Arap-Türk Bankası 1977 yılında bir faaliyette bulunmamıştır). Türk Banka Sistemi bünyesine iki banka daha katılmıştır.

Banka kaynaklarının büyük bölümünü oluşturan mevduatın gelişimi Dövizle Çevrilebilir Mevduat (D. Ç. M.) hesaplarının gelişim ile paralel ve hızlı olmuş, daha çok D. Ç. M. ile ilgili kararların etken olduğu bu oluşum sonucu giren fonların, makro düzeyde kalkınma planları çerçevesinde yerleri ve kullanım alanları, konuları bu kaynakların niteliği ve geliş nedenlerinin belirsizliği dolayısıyla oldukça kapalı kalmıştır.⁵⁰

D. Ç. M. hesaplarının banka kaynakları içinde giderek önem kazandığı bu dönemde kamu kesiminin T. C. Merkez Bankası kaynaklarına olan talebinin gereken ölçüde denetime alınamaması, bankanın tarımsal ürünleri destekleme politikası ve hazinenin güçlükleri ile ilgili kredilendirme sorumlulukları, ticaret bankalarının kaynakları arasında T. C. Merkez Bankası kaynaklarının öneminin gelişmemesi ve ticaret bankalarının tutumu, T. C. Merkez Bankası kredi denetiminde etkinliğini zayıflatarak T. C. Merkez Bankasını geniş anlamı ile kamu kesimini finansman

48- 17.4.1975 tarih, 1877 sayılı Yasa ile Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankasının kurulması için hükümete verilen yetki ve göreve dayanılarak çıkarılan 11.11.1975 tarih 13 sayılı Yasa Hükmündeki Kararname.

49 Arap-Türk Bankası, Libya Arap Foreign Bank, Kuwait Investment Company, T. İş Bankası, Anadolu Bankası ve Emek Turistik Tesisleri İşl. Ltd. Sti. tarafından kurulmuştur. Türkiye Ticaret Sicil Gazetesi Sayı : 193 Tarih : 1.4.1977 s. 47-48

50 Falk Y. Başbuğ, Mevduat ve Kredi Yelpazesi, Banka Ekonomik Yorumlar Dergisi, Kasım 1976, cilt: 13, sayı: 11, s. 63.

Tablo : 18
ÜÇÜNCÜ PLAN DÖNEMİNDE TOPLAM KREDİ HACMİNİN
BÖLGESEL DAĞILIMI

Bölgeler	1973	1974	1975	1976	1977	Toplam	%
Orta-Kuzey	30.221.816	40.656.453	54.136.845	77.925.247	104.103.818	307.044.179	31.20
Ege	11.097.895	15.595.798	21.086.898	26.266.178	33.388.453	107.435.222	10.92
Marmara	31.818.599	38.762.935	56.488.065	83.710.968	104.474.237	315.254.804	32.03
Akdeniz	9.925.938	15.792.300	23.571.690	28.295.059	38.010.127	115.595.114	11.75
Kuzey-Doğu	799.733	968.766	1.154.116	1.751.768	2.339.691	7.014.074	0.71
Güney-Doğu	674.409	1.205.367	1.383.948	1.825.639	2.323.078	7.712.441	0.78
Karadeniz	5.220.021	9.312.683	17.787.236	25.728.732	30.889.617	88.938.289	9.03
Orta-Doğu	1.284.350	1.621.771	2.062.268	2.736.775	3.586.109	11.291.273	1.15
Orta-Güney	2.531.949	3.390.985	4.256.205	5.958.498	7.684.114	23.821.751	2.43
Toplam	93.878.710	127.307.058	181.927.271	254.198.861	326.799.244	984.107.147	100.00

Kaynak : Bankalarımızın 1973, 1974, 1975, 1976, 1977 Sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları.

açıklarını karşılayan kurum görünümüne sokmuştur.⁵¹

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde kredilerin kesimler arası dağılımında iletken kesimlerin (sanayi-tarım) daha fazla önem kazanması yanında bu alana kaydırılan fonların gerçek yerinin bilinmekten uzak oluşu ve nelerin sanayi kesimi içinde sayılabileceği konusundaki belirsizlik bu konuda tam bir fikir vermekten uzak kalmıştır.

Yaklaşık tamamı özel kesim tarafından kullanılan kısa vadeli krediler bu plan döneminde de ticaret bankalarının en büyük uğraşı içinde olmayı sürdürmüşlerdir. Ancak, bu tür kredilerin gereksinmesindeki büyük artış, kısa vadeli kredi sorunlarını bankacılık sistemi boyutlarını aşacak düzeye getirmiş, bir ölçüde çok kısa süreli senet alım satımı ile hem bankaların likidite durumlarını düzeltmelerine, hem de bankalara ek kaynak yaratmada hizmet edebilecek, para piyasasında fon akımlarını kolaylaştıracak bankalar dışında yardımcı ve destek kuruluşlara gereksinme doğurmuştur.⁵²

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde toplam kredi hacminin dağılımında görülen bir özellik de, geri kalmış yörelerden gelişmiş yörelere kaynak akımı olduğu halde, bu bölgelerin kalkınma stratejisi içinde, toplanan fonlar dengesinden öteye, toplam krediler için son derece önemli yeri olması gerekirken, kredilerin dağılımında bölgeler arası dengesizlik bu plan dönemi boyunca sürekli olarak artmaya devam etmiştir.

1978 Ara Yılı ve Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi:

1978 yılı bir ara yıl olarak ele alınmış ve Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983 yıllarını içermek üzere, 16.10.1962 tarihli, 77 sayılı Yasa gereğince, Millet Meclisi Genel Kurulunun 29-30.11.1978 tarihli 15. birleşiminde onaylanmıştır.

Üç plan dönemi süresince kamu kesimince izlenen politikalar, plan ve programlar çerçevesinde piyasa mekanizmalarını geliştirmiş ekonominin hatta toplumsal kesimlerin alanları giderek para ekonomisine katılmış buna koşut olarak bankalar sistemi de büyük ölçüde gelişerek temel ekonomik kararları etkileyebilir hale gelmiştir.⁵³

Planlı dönemde karma ekonomide para-banka sisteminin denetimi Merkez Bankası ve kamu bankaları yolu ile gerçekleştirilmeye çalışılmışsa da dış ticaretin ve yabancı para-sermaye ilişkilerinin gelişmesi ölçüsünde ulusal para sisteminin tanımlanması ve kontrolü güçleştirir. Kaynak kıtlığının en önemli sorun haline geldiği Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde plan, program ve projelerin finansmanı ve yönlendirilmesi açısından olduğu gibi, dış ticaret ve bankacılık kesimlerinde de sağlanan yüksek kârların toplum yararına ekonomiye döndürülmesi ve bu denetim büyük önem taşımakta ve bu plan döneminin en önemli eko-

51 Öztin Akgüç, Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler, T. Bankalar Birliği Yayınları No. 71, Konferanslar Serisi No. : 2. Ankara, Tisa Matb. San., 1975, s. 60.

52 Rıza Kandiller, Kısa Vadeli Finansman Sorunları ve Para Piyasası, Özel Sektörün Finansman İhtiyaçları ve İzlenen Para, Kredi Politikası, T. Tic. Od. San. Od. ve Ticaret Bors. Birl. Matb. Ankara, 1975 s. 89.

53 Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983). T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilâtı, Yayın No. : DPT: 1664, Ankara, Nisan 1979, s. 257.

nomi politikası da para-banka sistemini yönlendirmeğe ilişkin politika olmaktadır.⁵⁴

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde plan hedeflerine varılabilmek için saptanan politikalar içinde, para - kredi politikası özetle şöyle belirlenmiştir.⁵⁵

Kamu kesiminin ekonomik açıdan daha sağlıklı finansman kaynaklarına kavuşturulması için Merkez Bankası kaynaklarının bu kesimin finansman açıklarının karşılanmasında daha az oranda kullanılması sağlanacaktır.

Banka kredilerinin yönlendirilmesinde temel ilkeler, belirlenen kesimsel üretim ve yatırım hedeflerinin kredi gereklerinin yeterli ölçüde sağlanması, bu kredilerin yöreler ile gelir grupları açısından etkin ve dengeli gelişmeyi gösterecek biçimde kullanılması ilkeleri içerisinde banka sistemine, tasarrufları planlanan ekonomik ve toplumsal hedeflere yönelik yapı ve işleyiş kazandırılacaktır.

Kredilerin nitelik ve nicelik olarak, ayrıca gelir grupları ve yörelere göre plan hedefleri ve amaçlarını gerçekleştirecek biçimde yönlendirmede kamu ihtisas bankaları ile kalkınma ve yatırım bankaları etkin bir araç olarak kullanılacaktır.

T. C. Merkez Bankasının orta vadeli reeskont kaynağının kalkınma ve ihtisas bankalarınınca kullanılması için gerekli düzenlemeler yapılacaktır.

Mevcut kamu ticaret bankalarının uzmanlık alanları ayrıntılı olarak tanımlanacak ve bu bankaların kredileri, öncelikle ilişkili oldukları kesim kurumlarına ve uzmanlık alanlarındaki diğer girişimlere, planda öngörülen kesimsel yapıya uyumlu olarak yöneltilecektir.

Sermayesi, hazine, diğer kamu ihtisas ve ticaret bankaları ile Türkiye Sınai Kalkınma Bankası tarafından sağlanmak üzere dış satımla ilgili olarak, kam uiktisadi teşebbüsü statüsünde bir Dış Satım Bankası kurulacaktır. Kârlılığı plan, amaç ve hedeflerine göre düzenleyen esnek bir özendirme politikası izlenecek ve bu politikanın bir bölümü olarak kredilendirmede selektif uygulamaya olanak veren faiz ve reeskont farklılaştırmaları, faiz farkı iadeleri, mevduat munzam karşılık oranı farklılaştırmaları gibi araçlar, faaliyet alanının risk, kârlılık durumları ile finansmanda karşılaşılan darboğazlar gözönünde bulundurularak uyumlu ve etkin bir biçimde kullanılacaktır.

Türk banka sistemi kaynaklarının önemli bölümünü oluşturan mevduatın 1978 ara yılı ve Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminin ilk iki yılında 100,— lık kısmının bölgeler itibariyle yarattığı kredi miktarı Tablo : 19'da gösterilmiştir.

1978 ara yılı ile Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminin ilk yılı olan 1979 yılında kredi/mevduat oranında ilk üç sırayı Orta-Kuzey, Akdeniz ve Karadeniz Bölgeleri alırken 1980 yılında Akdeniz Bölgesi ilk sıraya yükselmiş, Orta-Kuzey Bölgesi ikinci ve yine Karadeniz Bölgesi sıralamada üçüncü sırayı alırken, üç yıllık bu dönemde kredi/mevduat oranında son sırada Orta-Doğu Bölgesi yer almıştır.

54 A. g. e., s. 257.

55 A. g. e., s., 260-261.

Tablo : 19**1978 ve D. B. Y. K. P. DÖNEMİNDE HER 100,— TL.'LİK MEVDUATIN YARATTIĞI KREDİ MİKTARI**

Bölgeler	1978	1979	1980
Orta-Kuzey Bölgesi	171.01	157.29	141.15
Ege Bölgesi	102.09	106.25	116.69
Marmara Bölgesi	95.83	90.44	93.03
Akdeniz Bölgesi	152.68	151.31	184.16
Kuzey-Doğu Bölgesi	63.27	61.26	88.82
Güney-Doğu Bölgesi	73.57	74.26	121.54
Karadeniz Bölgesi	113.20	119.25	127.60
Orta-Doğu Bölgesi	59.87	56.05	86.61
Orta-Güney Bölgesi	78.97	77.61	123.73
Toplam	115.13	110.56	115.81

Kaynak : Bankalarımızın 1978, 1979, 1980 Sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları.

1978, 1979 ve 1980 yıllarını içeren dönemde toplam kredi hacmi, Kıbrıs'a yönelik krediler dışında 1978 yılında 370.261, 1979 yılında 540.118 ve 1980 yılında 939.519 milyon TL. olarak gerçekleşmiştir.⁵⁶

Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar, Ticaret Bankaları ve Yabancı Bankalar olarak sınıflamaya göre bankalar tarafından gerçekleştirilen toplam ticari, tarımsal, ipotek mukabili, mesleki, kalkınma ve yatırım ile T. C. Merkez Bankası kredilerinin 1978 ara yılı ve Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminin ilk iki yılındaki gelişmeleri aşağıda incelenmiştir.

1978 Yılı ve D. B. Y. K. P. Döneminde Ticari Krediler :

1978 yılı Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminin ilk iki yılında ticari kredilerin banka gruplarına göre dağılımı Tablo : 20'de gösterilmiştir.

Tablo : 20**1978 ve D. B. Y. K. P. DÖNEMİNDE TİCARİ KREDİLERİN BANKA GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI (Milyon - TL.)**

Yıllar	Özel Yasalarla			Toplam	Endeks
	Kurulmuş Bankalar	Ticaret Bankaları	Yabancı Bankalar		
1978	58.126	144.505	5.865	208.496	100
1979	72.299	206.656	8.430	287.385	138
1980	188.721	355.468	17.395	561.584	269

Kaynak : Bankalarımızın 1978, 1979, 1980 Sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları.

⁵⁶ Bankalarımızın 1978, 1979, 1980 Sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları.

1978, 1979 ve 1980 yıllarını içeren bu üç yıllık dönemde de diğer kalkınma planları dönemlerinde olduğu gibi toplam ticari kredilerin büyük bölümü ticaret bankaları tarafından gerçekleştirilmiştir.

Ticaret bankaları tarafından gerçekleştirilen ticari kredilerin toplam ticari krediler içindeki payı 1978 yılında % 69.31, 1979 yılında % 71.91 ve 1980 yılında % 63.30 oranlarında iken, Özel Yasalarla kurulmuş bankaların toplam ticari krediler içindeki payı 1978 yılında % 27.88, 1979 yılında % 25.16 ve 1980 yılında % 33.60 oranlarında olmuştur.

Toplam ticari kredilerdeki gelişme gözlemlendiğinde, 1978 yılında 100 olarak alınan endeks 1979 yılında 138'e ve 1980 yılında da 269'a yükselmiştir. 1980 yılında, gerek toplam ticari krediler içinde özel yasalarla kurulmuş bankaların payının önceki yıllara göre artarken, ticaret bankaları payının önceki yıllara göre azalışı, gerekse 1980 yılında önceki yıllara göre toplam ticari kredilerdeki büyük artışın en önemli nedeni, daha sonra da değinilecek olan 24 Ocak 1980 istikrar önlemleri ve 1 Temmuz bankacılığı olarak adlandırılan aşamanın getirdiği uygulama olmuştur.

1978 Yılı ve D. B. Y. K. P. Döneminde Tarımsal Krediler :

1978, 1979, 1980 yıllarını içeren dönemde tarımsal kredilerdeki artış hızlı olurken, toplam tarımsal kredilerde 1978 yılında 100 olarak alınan endeks, 1979 yılında 189'a ve 1980 yılında da 319'a yükselmiştir. (Tablo : 21).

Tablo : 21

1978 ve D. B. Y. K. P. DÖNEMİNDE TARIMSAL KREDİLERİN BANKA GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI (Milyon TL.)

Yıllar	Özel Yasalarla Kurulmuş Bankalar	Ticaret Bankaları	Yabancı Bankalar	Toplam	Endeks
1978	60.672	433	—	61.105	100
1979	115.356	541	—	115.897	189
1980	193.906	884	—	194.790	319

Kaynak : Bankalarımızın 1978, 1979, 1980 Sonu Bilanço Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları.

Geçmiş plan dönemlerinde de olduğu gibi bu dönemde de toplam tarımsal kredilerin hemen tamamı T. C. Ziraat Bankası tarafından gerçekleştirilmiştir.

Ayrıca, tarım kesiminin kredilendirilmesi işlevini tek başına denilebilecek oranda yüklenen T. C. Ziraat Bankasının, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı politikalarında, küçük üreticileri örgütleyen, üretken kooperatiflerin ya da kooperatif gruplarının planlanılan hedef ve ilkelere uymak koşuluyla üretim girdilerinin üretiminden, tarım ürünlerinin işlenmesine ve pazarlanmasına kadar uzanan ortaklıklar biçimindeki tarım dışı üretim ve yatırım faaliyetlerini kredilendirmesi ve ticari kredilerinin öncelikle tarımla ilgili ticarete yönlendirilmesi öngörülmüş, tarım kesimi-

minde esas olarak T. C. Merkez Bankası ve T. C. Ziraat Bankası kaynakları ile yürütülen fiyat destekleme politikasının kısmen kesimin kendi kaynağına dayalı bir ifanansman yapısına kavuşturulması iike olarak benimsenmiştir.⁵⁷

T. C. Ziraat Bankası tarafından, Tarım Satış Kooperatifi ve Birliklerine açılan krediler, doğrudan doğruya açılan krediler, Tarım Kredi Kooperatifleri kanalıyla açılan krediler, Kontrollü Ziraat Kalkınma Kredileri şeklinde gerçekleştirilmektedir. Ancak, kredi sistemimizin işleyişinde görülen bu ayrımlarda gösterilmesine olanak olmayan ticari kredilerden tarımsal kredi olarak kullanılanlar ile tarımsal kredi adı altında alınıp ticari amaçlarla hatta tüketim kredisi olarak kullanılan kredilerin varlığı da gözden uzak tutulmamalıdır.

1980 Yılı ve D .B. Y. K. P. Döneminde İpotek Karşılığı Krediler :

Banka grupları içinde yalnızca özel yasalarla kurulmuş olan bankalar tarafından verilen ipotek karşılığı krediler 1978 ve D. B. Y. K. P. Döneminin ilk iki yılında, 1978 yılında 8.646, 1979 yılında 10.872 ve 1980 yılında 15.211 milyon TL olarak gerçekleşmiştir.⁵⁸

Toplam ipotek karşılığı kredilerin gelişme hızı diğer kredilere göre daha yavaş olurken toplam ipotek karşılığı krediler için 1978 yılında 100 olarak alınan endeks, 1979 yılında 126'ya, 1980 yılında da 176'ya yükselbilmiştir.

1978 Yılı ve D. B. Y. K. P. Döneminde Mesleki (Küçük Sanat, Esnaf ve Teşekkülleri) Kredileri *

Mesleki kredilerin hemen tamamı özel yasalarla kurulmuş bankalar grubundan T. Halk Bankası tarafından verilmektedir. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında da T. Halk Bankasının olanaklarının tarım kesimi dışındaki üretim kooperatiflerinin kısa vadeli kredi gereksinmelerini karşılamak üzere yöneltilmeye çalışılacağı, esnaf ve sanatkârların üretim faaliyetlerini geliştirici atılımlarını destekleyen ve ekonomik, teknolojik değişimin gerektirdiği hallerde meslek ve sanat dalını değiştirmesini kolaylaştıran bir politika izleneceği belirtilerek,⁵⁹ yapılacak bu çalışmalara Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı para-kredi politikaları arasında yer verilmiştir.

1978 ve Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminin ilk iki yılında gerçekleştirilen mesleki krediler toplamı 1978 yılında 13.707, 1979 yılında, 23.073, 1980 yılında 37.211 milyon TL olurken, aynı dönemde toplam mesleki krediler için 1978 yılında 100 olarak alınan endeks 1979 yılında 168'e ve 1980 yılında da 271'e yükselmiştir.⁶⁰

Üç yıllık bu dönemde mesleki kredilerde sürekli artış sağlanmış ise de artış gereksinmeleri karşılayacak düzeye ulaştırılamamıştır.

57 Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983), s. 260.

58 Bankalarımızın 1977, 1979, 1980 Sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları.

* Kredilerin Tasnifinde, Küçük Sanat, Esnaf ve Teşekkülleri Kredileri T. Bankalar Birliği Tarafından Mesleki Krediler olarak değiştirilmiştir.

59 Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983), s. 261.

60 Bankalarımızın 1978, 1979, 1980 Sonu Bilanço Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları.

Mesleki krediler, T. Halk Bankasının ana çalışma alanı içine gir-
mekte ve bu banka tarafından Esnaf ve Kefalet Kooperatifleri kefaleti ile
ve direkt olarak küçük sanayici, küçük sanatkâr, el sanatları teşebbüs-
leri ile esnafa kullanılmaktadır. Ancak, kredi gereksinmelerinin ni-
teliği ve niceliği birbirinden farklı müteşebbislerin kredilendirilmesinin bir
bütün olarak ele alınması zorunluluğu T. Halk Bankasının karşılığı temel
sorun olmaktadır. İmalât sanayii erbabı ile hizmet erbabının aynı sis-
tem içinde kredilendirilmesi, imalât sanayii erbabı arasında küçük sa-
nayci ve küçük sanatkârın değişik özellikleri olan kredi gereksinmele-
rinin ayrı olarak ele alınmaması sınırlı kredi kaynaklarının etkin biçimde
kullanılma olanağını azaltmaktadır.

Ayrıca tarım kesiminin kredilendirilmesi, küçük esnaf ve teşekkül-
lerinin kredilendirilmesi ve ipotek karşılığı kredileme işlevini yüklenen
özel yasalarla kurulmuş ihtisas bankalarının, kaynaklarını diğer banka-
larla eşit maliyetle sağlamalarına karşın, düşük fiyatlarla kullanma-
ları ve bu tür kullanımdan doğan görev zararlarının hazine tarafından
yeterince ve zamanında ödenmemesi, kendilerine ihtisas alanları dış-
ında da görevler yülkenmesi bu bankaları kaynak kayıplarına uğrat-
makta ve ihtisas alanları içinde kredileme güçlerini azaltmaktadır.⁶¹

1978 Yılı ve D. B. Y. K. P. Döneminde Kalkınma ve Yatırım Kredileri:

1978 ve Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminin ilk iki yılında
Kalkınma ve Yatırım kredilerini arzeden bankalarda kurumsal bir deği-
şiklik olmamış, Devlet Yatırım Bankası, Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım
Bankası, T. Sınai Kalkınma Bankası ve T. Sınai Yatırım ve Kredi Ban-
kası olmak üzere dört banka bu konuda faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

1978-1980 yıllarını içeren üç yıllık dönemde de daha önceki dönem-
lerde olduğu gibi toplam kalkınma ve yatırım kredilerinin büyük bölü-
mü Devlet Yatırım Bankası tarafından sağlanmıştır. Devlet Yatırım Ban-
kası kalkınma ve yatırım kredilerinin, toplam kalkınma ve yatırım kredi-
leri içindeki payı 1978 yılında % 82.31, 1979 yılında % 75.83, 1980 yı-
lında % 65.26 oranlarında olurken, T. Sınai Kalkınma Bankası kalkın-
ma ve yatırım kredilerinin toplam kalkınma ve yatırım kredileri içindeki
payı 1978 yılında % 14.58, 1979 yılında % 20.53, 1980 yılında % 28.82
oranlarında gerçekleşmiştir. Kalkınma ve Yatırım Kredisi arz eden
diğer iki bankanın kalkınma ve yatırım kredilerinin, toplam kalkınma ve
yatırım kredileri içindeki payı da 1978 yılında % 3.11, 1979 yılında
% 3.64 ve 1980 yılında da % 5.92 olmuştur. (Tablo : 22).

1978, 1979, 1980 yıllarını içeren dönemde kalkınma ve yatırım kredi-
lerini arzeden bankaların bu tür kredileri arzında görülen gelişme Dev-
let Yatırım Bankası kredilerinin toplam kalkınma ve yatırım kredileri
içindeki payının oransal olarak giderek azalmasına karşın, T. Sınai Kal-
kınma Bankası payının 1979 yılında 1978 yılına göre % 5.95, 1980 yılında
1979 yılına göre % 8.29 olmak üzere sürekli artması olmuştur. Ayrıca,
Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası kredileri de özellikle 1980 yılında
önceki yıllara göre oransal olarak önemli bir gelişme göstermiştir.

61 Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983), s. 110.

T a b l o : 22

**1978 VE D. B. Y. K. P. DÖNEMİNDE KALKINMA VE YATIRIM
KREDİLERİNİN BANKALARA GÖRE DAĞILIMI (Milyon TL.)**

Banka'nın adı	1978	1979	1980
Devlet Yatırım Bankası	64.891	79.059	88.131
Devlet San. ve İşçi Yat. Bank.	529	1.365	4.314
T. Sınai Kalkınma Bankası	11.491	21.399	38.916
T. Sınai Yat. ve Kredi Bank.	1.924	2.432	3.675
Toplam	78.835	104.255	135.036

Kaynak : Devlet Yatırım Bankası, Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası, T. Sınai Kalkınma Bankası T. Sınai Yatırım ve Kredi Bankası, 1978, 1979 ve 1980 Yılları Faaliyet Raporları.

1978 Yılı ve D. B. Y. K. P. Döneminde T. C. Merkez Bankası Kredileri:

1978, 1979 ve 1980 yıllarını kapsayan dönemde T. C. Merkez Bankası toplam kredileri bir önceki yıla göre 1978 yılında % 27,5, 1979 yılında % 58,0 ve 1980 yılında da % 71,5 oranlarında olmuştur.

1978 yılında T. C. Merkez Bankası kredilerindeki artış hızının yavaşlatılması, enflasyonla savaşım programı çerçevesinde T. C. Merkez Bankasının uyguladığı kısıtlayacağı politika sonucu olmuş, kamu harcamalarının daha sağlıklı kaynaklara dayandırılarak T. C. Merkez Bankası kaynaklarına başvurularının azaltıldığı belirtilmiştir.⁶²

1978 yılında uygulanan kısıtlayıcı para politikası sonucu önemli ölçüde frenlenen ve denetlenen kredi artış hızı 1979 yılında tekrar yükselmiştir. Artış hızının yükselmesinde bir neden Hazine Kısa Vadeli avansının ve Hazine Kefaletini Haiz Bonolar karşılığı T. C. Merkez Bankasından kredi alma yetkisi verilen bazı yeni kuruluşlara (Etibank-Petrol Ofisi, Azot Sanayii, Seka, Çimento Sanayii T. A. Ş.) açılan krediler olurken⁶³, ayrıca, özel kesime açılan krediler arasında yer alan Tarım Satış ve Tarım Kredi Kooperatiflerine verilen kredilerdeki büyük artışlar,⁶⁴ T. C. Merkez Bankası kredilerindeki artış hızının yükselmesinde diğer önemli nedenlerden biri olmuştur.

1980 yılında T. C. Merkez Bankasının kamu kesimine açtığı kredilerin artış hızı 1979 yılı düzeyinde tutulurken piyasanın likidite gereksinimi gözönünde tutularak bankalar aracılığı ile özel kesime açılan kredilerde fazla sınırlama yapılmamış, 1980 yılında T. C. Merkez Bankası kredilerinin 1978 ve 1979 yıllarına göre oldukça yüksek olarak gerçekleşen artış hızı büyük ölçüde Hazine kısa vadeli avansı ile özel kesime kullandırılan kredilerdeki artışlardan kaynaklanmıştır.⁶⁵

nceki üç plan döneminde olduğu gibi 1978, 1979 ve 1980 yıllarında da T. C. Merkez Bankası krediler toplamının yarısından fazlası kamu kesimi

62 T. C. Merkez Bankası, Yıllık Rapor, 1978, s. 34.

63 T. C. Merkez Bankası, Yıllık Rapor, 1979, s. 107-108.

64 İktisadi Rapor 1980, T. Tic. Od. San. Od. ve Tic. Bors. Birl., s. 321.

65 T. C. Merkez Bankası Yıllık Rapor 1980, s. 72

mine kullanılmıştır. Toplam T. C. Merkez Bankası kredileri içinde kamu kesiminin kullandığı krediler toplamının oranı 1978 yılında % 67.7, 1979 yılında % 68.0, 1980 yılında % 63.0 olurken, özel kesimce kullanılan krediler toplamını payı 1978 yılında % 32.3, 1979 yılında % 32.0 ve 1980 yılında % 37.0 oranlarında gerçekleşmiştir. (Tablo : 23).

T a b l o : 23

1978 ve D. B. Y. K. P. DÖNEMİNDE T .C. MERKEZ BANKASI KREDİLERİ
«Kesimler İtibarıyla» (Milyon TL.)

	1978	%	1979	%	1980	%
Kamu kesimi	163.737	67.7	259.833	68.0	412.600	63.0
Özel kesim	78.149	32.3	122.305	32.0	242.305	37.0
Toplam	241.886	100	382.138	100	654.905	100

Kaynak : İktisadi Rapor, 1980, T. Tic. Od. San. Od. ve Tic. Bors. Birl. s. 322, Tablo : 216.

T. C. Merkez Bankası, Yıllık Rapor 1980, s. 72.

1978 Yılı ve D. B. Y. K. P. Döneminde Banka Kredilerinin Bölgesel Dağılımı:

1978 ara yılı ve Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminin ilk iki yılında Türk Banka Sisteminin toplam kredi hacminin bölgesel dağılımı Tablo : 24'te gösterilmiştir.

T a b l o : 24

1978 ve D. B. Y. K. P. DÖNEMİNDE TOPLAM KREDİ HACMİNİN
BÖLGESEL DAĞILIMI (Milyon TL.)

Bölgeler	1978	1979	1980	Toplam	%
Orta-Kuzey	108.710	153.265	237.865	499.840	27.02
Ege	42.282	66.558	122.104	230.944	12.48
Marmara	131.182	189.739	338.759	659.680	35.66
Akdeniz	41.894	60.200	106.831	208.925	11.29
Kuzey-Doğu	3.263	4.923	10.607	18.793	1.02
Güney-Doğu	3.383	5.146	12.281	20.810	1.12
Karadeniz	24.739	38.421	57.924	121.084	6.54
Orta-Doğu	4.777	7.050	15.861	27.688	1.51
Orta-Güney	10.032	14.815	37.286	62.133	3.36
Toplam	370.262	540.117	939.518	1.849.897	100

Kaynak : Bankalarımızın 1978, 1979, 1980 Sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, T. Bankalar Birliği Yayınları.

1978, 1979, 1980 yıllarını kapsayan üç yıllık dönemde toplam kredilerin en büyük bölümü, (% 35.66) Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde olduğu gibi Marmara Bölgesi tarafından kullanılmıştır. Marmara Bölgesinin ardından Orta-Kuzey bölgesi toplam kredilerden en büyük pa-

yı (% 27.02) alan bölge olurken, üç yıllık bu dönemde toplam kredilerden en az payı alan bölge ise Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemindeki gibi % 1.02 oranı ile Kuzey-Doğu bölgesi olmuştur.

1978 ara yılı ve Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminin ilk iki yılında banka sistemi ve işleyişi açısından 1979 ve 1980 yılları önemli değişikliklerin getirildiği yıllar olmuşlardır.

7129 sayılı Bankalar Yasasının bazı maddeleri, 23.7.1979 tarih, 28 sayılı Yasa Hükmündeki Kararname ile değiştirilerek banka sistemi ve işleyişine yeni düzenler getirilmiştir. 28 sayılı Yasa Hükmündeki Kararname ile, banka kredileri ile ilgili olarak 7129 sayılı Bankalar Yasasının kredi sınırları ile ilgili 38. maddesi, bankaların iştiraklerine verebilecekleri kredi toplamı ile ilgili 39. maddesi, kredi açma yetkilileri ile ilgili 44. maddesi açık kredilerle ilgili 45. maddesi ve hesap durumu alınması ile ilgili 46. maddesi değiştirilerek yeniden düzenlenmiştir.⁶⁶

Dış ekonomik konjoktürdeki olumsuz gelişmelerin kendi yapısal sorunlarına eklenmesiyle ekonomisi güç bir döneme giren ülkemizde, 1980 yılı giderek ağırlaşan ve güçleşen sorunlara yeni bir ekonomik model ve strateji içinde çözüm arandığı yıl, olmuş ve Türk ekonomisi 1980 yılında oldukça liberal bir ekonomik model içinde yönlendirilmeye başlanmıştır. 24 Ocak 1980 tarihinde uygulamaya sokulan yeni istikrar programı, ekonomik darboğazın liberal bir yaklaşımla aşılmasını ve uzun dönemde serbest piyasa koşullarına göre işleyen bir yapıdaki ekonomiye ulaşılmalarını amaçlamıştır.⁶⁷

Yeni istikrar programı ile bankacılık kesimini önemli ölçüde etkileyen düzenlemeler getirilmiş, 24 Ocak istikrar önlemleri paketi çerçevesinde para-kredi önlemleri ile ilgili ilk olarak, kredi faizleri yükseltilirken mevduat faizlerinde bir değişiklik yapılmamış yalnızca «diğer mevduat» türü için ödenecek faiz oranı belirlenmiş ayrıca faiz farkı iadesi fonuna kesintilerde ve faiz farkı ödeme oranlarında da bazı düzenlemeler getirilmiştir.⁶⁸

4.6.1980 tarihli T. C. Resmi Gazetede yayınlanan ve 1 Temmuz'dan geçerli olmak üzere vadeli tasarruf mevduatı ile kredi faizlerinin serbest bırakılmasını içeren kararname bankacılık kesimine daha sohraları «1 Temmuz Bankacılığı» deyimini kazandıracak önemli bir aşama olmuştur.

1977 yılı sonuna oranla, 1980 yılında mevduat bankaları kredilerindeki hızlanmanın da etkisiyle toplam krediler 1979 yılından daha hızlı genişleme göstermiş, 1979 yıl sonuna göre T. C. Merkez Bankası kredilerinin de hızı 1979 yılına göre önemli oranda genişlemiştir. Bu genişleme de bankalar kesimine Tarım Kredi Kooperatifleri de dahil olmak üzere açılan kredilerdeki hızlanma başlıca rolü oynamıştır.

Aralık/1980 sonu itibariyle konsolide mevduat bir önceki yıla ait % 52.4 oranından daha hızlı olmak üzere % 54.8 oranında yükselmiş,

66 T. C. Resmi Gazete, 31.8.1979 Tarih, Sayı : 16740, s. 4, 5, 6.

67 1980 Yılında Türk Ekonomisinin Genel Görünümü 1981 Ocak-Subat İş Bülteni Ekl, T. İş Bankası Yayınları, s. 1.

68 A. g. e., s. 4.

konsolide krediler de 1979 yılındaki % 46.1 orana karşılık % 58.3 oranında artmıştır.⁶⁹.

Türk Banka Sistemi için önemli gelişmelerin olduğu 1978-1980 döneminde, konuyla ilgili olarak görülen diğer bir özellik de, aynı dönem içinde geri kalmış yörelerden gelişmiş yörelere kaynak akımı olduğu halde bu bölgelerin kalkınma stratejisi içinde toplanan-kullandırılan fonlar dengesinden öteye, toplam krediler içinde son derece önemli yeri olması gerekirken, kredilerin dağılımında görülen bölgeler arası dengesizliğin 1978-1980 döneminde de devam etmesi olmuştur. Bu özelliğin en büyük nedeni de ülkemizdeki bölgeler arası gelişmişlikteki dengesizlik ve farklılıklar olmaktadır.

Piyasa ekonomisinin geçerli olduğu bir ekonomide özel kesimin ulaşım-alt yapı ve diğer olanakları elverişli yöreleri tercih edeceği doğaldır.

Ancak devletin bu bölgelere, tercih edilmelerini sağlayacak alt-yapı olanaklarına götürmesi ve kamu kesiminin bu yörelerde yatırım yaparak önderlik etmesi zorunlu görülmektedir.

69 A. g. e., §.5

FAYDALANILAN KAYNAKLAR

- AKGÜN Öztin, **Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler**, T. Bankalar Birliği Yayınları, No. : 71, Konferanslar Serisi No. : 2, Ankara, Tisa Mat., 1975.
- ARTUN Tuncay, **Türk Bankacılık Sistemi (Sorunlar-Öneriler)**, İktisat Dergisi Ocak 1979, Sayı : 175.
- BAŞBUĞ Faik Y. **Mevduat ve Kredi Yelpazesi**, Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, Kasım 1976, Cilt : 13, Sayı : 11.
- CULBERTSON John M., **Money and Banking**, 2 ed, Mc Graw - Hill, New-York, 1977.
- DÜNDAR Faik Birol, **Türkiye'de Planlı Dönemde Para Politikası**, Ankara İ. T. İ. A. Yayınları, No. 48, Ankara, Sevinç Matb., 1971.
- ERTUNA Özer, **Planlı Dönemde Toplam Mevduatın ve Toplam Kredilerin Bireysel Dağılımı**, T. C. Başbakanlık D. P. T. Yayınları No. : D. P. T. 1477 - KÖYD : 17, Ankara, Yayın ve Temsil Şubesi Matbaa Birimi 1975.
- GÖNENLİ Atillâ, **İşletmelerde Finansal Yönetim**, İ. Ü. İşletme Fakültesi Yayınları No. 59, İstanbul, Sermet Matbaası, 1970.
- HİÇ Mükerrrem, **Sermaye Piyasası ve Bankalar**, İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Fakülte Matbaası, 1970.
- KANDİLLER Rıza, **Kısa Vadeli Finansman Sorunları ve Para Piyasası**, Özel Sektörün Finansman İhtiyaçları ve İzlenen Para Kredi Politikası, T. Tic. Od. San. Od. ve Tic. Bors. Birl. Matb., Ankara, 1975.
- ÖCAL Tezer, **Türk Banka Sistemi**, Ankara İ. T. İ. A. Yayınları, No. 59, Ankara, Emel Matb. San. Ltd. Şti., 1973.
- ÖĞRENDİL Selçuk, **Türk Banka Sistemi İçinde Ticaret Bankalarının Orta Vadeli Kredi Uygulaması**, Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, Temmuz 1979, cilt 1, sayı : 1.
- URAS Güngör, **Özel Kesimin Kısa Vadeli Finansman Sorunu**, Özel Sektörün Finansman İhtiyaçları ve İzlenen Para-Kredi Politikası, Semineri Tebliğleri, Ankara, T. Tic. Od. San. Od. ve Tic. Bors. Birl. Matbaası, 1975.
- ZARAKOĞLU Avni, **Para, Kredi ve Bankalar**, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayınları, No. 10, Ankara, Sevinç Matbaası, 1971.
- Planlı Dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri**, Başbakanlık D.P.T., Yayın No. : DPT : 1387 KÖYD : 12, Ankara, 1974.
- 1980 Yılında Türk Ekonomisinin Genel Görünümü**, 1981 Ocak-Şubat İş Bülteni Eki, T. İş Bankası Yayınları, Ankara.
- Kalkınma Planı, Birinci Beş Yıl (1963 - 1967)**, T. C. Başbakanlık D.P.T. Ankara. Başbakanlık Devlet Matbaası, Ocak 1963.
- Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl (1968 - 1972)**, T. C. Başbakanlık D. P. T., Ankara, Başbakanlık Devlet Matbaası, Kasım 1967.

- Kalkınma Planı Üçüncü Beş Yıl (1973-1977)**, T. C. Başbakanlık D. P. T. Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1973.
- Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)**, T. C. Başbakanlık D. P. T. Yayın No .: DPT : 1664, Ankara, Nisan 1979.
- 1963 Yılı Programı**, T. C. Başbakanlık D. P. T., Ankara.
- 1967 Yılı Programı**, T. C. Başbakanlık D. P. T., Ankara.
- 1968 Yılı Programı**, T. C. Başbakanlık D. P. T., Ankara.
- 1969 Yılı Programı**, Başbakanlık D. P. T., Ankara.
- 1971 Yılı Programı**, Başbakanlık D. P. T., Ankara.
- 1972 Yılı Programı**, Başbakanlık D. P. T., Ankara.
- 1973 Yılı Programı**, Başbakanlık D. P. T. Ankara.
- 1974 Yılı Programı**, Başbakanlık D. P. T., Ankara.
- İktisadi Rapor 1968**, T. Tic. Od. San. Od. ve Tic. Bors. Birl. Ankara.
- İktisadi Rapor 1974**, T. Tic. Od. San. Od. ve Tic. Bors. Birl. Ankara.
- İktisadi Rapor 1977**, T. Tic. Od. San. Od. ve Tic. Bors. Birl. Ankara, 1977
- İktisadi Rapor 1980**, T. Tic. Od. San. Od. ve Tic. Bors. Birl. Ankara, 1980
- T. C. Merkez Bankası, 1975, 1978, 1979, Yıllık Raporlar**, Ankara.
- T. C. Merkez Bankası Aylık Bültenleri**, Ankara.
- Devlet Yatırım Bankası 1964-1980 Yılları, Yıllık Faaliyet Raporları**, Ankara.
- T. Sınai Kalkınma Bankası 1963 - 1980 Yılları, Yıllık Faaliyet Raporları**, İstanbul.
- T. Sınai Yatırım ve Kredi Bankası 1963 - 1980 Yılları, Yıllık Faaliyet Raporları**, İstanbul.
- Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası 1976-1980 Yılları, Yıllık Faaliyet Raporları**, Ankara.
- Bankalarımızın 1963 - 1980 Sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Krediler Hakkında Bilgiler**, T. Bankalar Birliği Yayınları, Ankara.
- 14.1.1970 tarih, 1211 sayılı T. C. Merkez Bankası Yasası.
7129 sayılı Bankalar Yasası.
- T. C. Resmi Gazete**, 31.8.1979 tarih, sayı : 16740.
- Türkiye Ticaret Sicili Gazetesi** sayı : 193, tarih : 1.4.1977.

SAĞLIK HİZMETLERİ VE KALKINMA

Arif Nuri TUÇ *

Kalkınma, toplum birimlerinin yaşam koşullarında sürekli bir iyileşme, toplum ve birimlerinin yaşam düzeyinde yükselme olarak ifade edilebilir. Kalkınma toplumların içinde bulunduğu bir süreçtir; hemen tüm toplumlarda sürer ve hiç bir toplum kalkınma sürecini tamamladığını söyleyemez. Her ülke için sürekli ulaşılması gereken daha iyiler bulunmaktadır.

Toplum yaşamında ekonomik ve sosyal gelişmeyi birbirinden ayırmak mümkün değildir. Ekonomik kalkınma, sosyal amaçlara ulaşmak için nasıl gerekliyse, sosyal gelişmede ekonomik amaçların anlamını koruması için öylesine gerekli olmaktadır. Sosyal gelişme, ekonomik gelişmenin itici gücünü oluşturmak, ekonomik gelişmenin sonucu olan satınalma gücündeki artış, salt bu artışın getireceği tatmin için değil, bu artışın sağlayacağı sosyal yaşamdaki gelişmeler için istenmektedir. Artan satınalma gücü insanlara ve ailelerine sadece tüketim malları değil, daha iyi eğitim, kültür ve sağlık hizmeti alma olanakları sağladığı için de arzulanmaktadır. İnsanlar ancak sağlıkları yerinde olduğu sürece yaşamin kendilerine sağladığı çeşitli olanaklardan en iyi şekilde yararlanabilirler. Ekonomik kalkınmanın toplumlara sağladığı olanaklar toplumun, dolayısıyla fertlerin, sağlığı yerinde olduğu sürece toplumu oluşturan insanlar tarafından tü-müyle değerlendirilebilir.

Kalkınma içinde sağlığın yeri ve kalkınmaya etkisi, üzerinde farklı görüşlerin ileri sürüldüğü bir konu olarak ortaya çıkmıştır.

Sağlık hizmetlerinin kalkınmaya ne ölçüde katkıda bulunacağı ve sağlık programlarının çeşitli kalkınma programları arasındaki önceliği tartışmalı bir konu olarak görülmektedir.

Sağlık hizmetlerinin ekonomik kalkınmaya ne ölçüde olumlu katkıları olacağı konusundaki endişeler sağlık hizmetlerini yaygınlaştırmaya ve geliştirmeye yönelik programların kabul görmesini güçleştirmektedir. Sağlık hizmetlerinin ekonomik ve sosyal kalkınmayı geliştirici etkilerinin diğer yatırım alanlarında olduğu gibi açık seçik görünür. cinsten olmaması sağlık hizmetlerinin desteklenmesindeki en önemli güçlük olarak ortaya çıkmaktadır.

Sağlık programları ile nüfus artış hızı arasındaki ilişkinin eksik yorumlanması; artan sağlık hizmetlerinin nüfus artış hızını daha da yükselteceği, böylece kalkınmada karşılaşılan en önemli sorunlardan birinin büyümesinin teşvik edileceği endişesini getirmektedir. Bu nedenle de

* As. Dr. Arif Nuri TUÇ, Bursa Üniversitesi, İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi.

sağlık hizmetlerine ayrılan fonlar oldukça sınırlı tutulmaktadır.

Gerektiğinde insan hayatı açısından en önemli nokta olarak kabul edilecek yaşam ile ölüm arasındaki yeri belirleyen bir hizmetin durumu ile ilgili kararların salt maliyet-fayda hesaplarına dayandırılmayacağı açıktır. Çocuğunun yaşaması için yapılacak tıbbi müdahaleden önce, yaşadığı takdirde çocuğun sağlayacağı getiriye hesaplayan baba, ekonomik faydası olmadığı için çok yaşlı anne veya babasını tedavi ettirmekten kaçınan evlatlar nasıl olağan karşılanmazsa, salt ekonomik gerekçelerle sağlık hizmetlerinin sınırlandırılması toplumca öyle doğal karşılanmaz. Kişilerin varlığı söz konusu olduğunda, ekonomik gerekçeler yetersiz kalmaktadır. Genel olarak toplum da sağlık hizmetlerinin geliştirilmesini hizmetin maliyetini dikkate almadan beklemektedir. Hizmetin maliyeti gereksinimin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamamakta önemli olan hizmete duyulan gereksinim ve bu gereksinimin karşılanması olmaktadır. Bu nedenle de sağlık hizmetleri ile ilgili kararları verimli durumunda kalan organlar ki, bunlar genellikle politik karar organlarıdır, kararlarında ekonomik gerekçeler yanında toplumun isteklerine de bağlanmak zorunda kalmaktadırlar. Bu tip kararların oluşturulmasında politik endişeler de ön plana çıkmakta, kararlar kısa dönemde toplumu etkileyici biçimde verilmektedir. Bu konudaki tüm kararların ekonomik hesaplamalar ötesinde toplumsal değerlere veya politik endişelere dayalı olarak verildiği söylenemez. Özellikle eldeki kaynaklar hizmet için gerekli harcamaların altında kaldığı sürece ekonomik değerlendirmelerin kararlarda etkili olacaktır. Gelişmekte olan ülkelerin gelir ve üretimi hızla arttırarak ekonomik durgunluğu yenmek zorunda kalmaları, kısa zamanda önemli yapısal değişimleri sağlamalarını gerektirmektedir. Sınırlı kaynaklarını kullanarak sanayileşmek ve tarımda üretimi arttırmak zorunda kalan ülkeler, bunu ancak mevcut kaynaklarını en akılcı biçimde değerlendirerek başarabileceklerinden bu çabalarını belirli bir plan-program içinde yönlendirmektedirler.

Bu programın kapsamı ve uygulamaları yönlendirici gücü ülkelerin politik ve ekonomik tercihlerine göre önemli farklılıklar göstermektedir. Ancak son yıllarda uzun dönemli sonuçları ve sosyal etkileri olacak tüm ekonomik kararların alınmasında planlama önemli bir araç olarak kullanılmaktadır. Ülkelerin siyasal tercihlerine göre benimsediği kalkınma stratejilerinde ki eğilimin, salt ekonomik kalkınmadan sosyo-ekonomik kalkınmaya doğru kaydığı kalkınma programlarında ekonomik gelişmenin amaç olmaktan öte sosyal gelişme için bir araç olmaya doğru gittiği görülmektedir.

Bu değişmeyi sağlayan sosyal gelişmeyi dikkate almadan; ekonomik gelişmeyi sosyal gelişme ile dengelemeden ekonomik gelişmeye ağırlık verildiğinde ekonomik gelişmenin topluma yüksek maliyetler getirdiğinin anlaşılmasıdır. Tek yönlü ekonomik gelişmenin toplumda sosyal huzursuzluklar, yaygınlaşan sosyal hastalıklar ve bitmeyen kişisel özveriler pahasına sağlanabileceği gerçeğini kimse reddetmemektedir. Benimsenen kalkınma modelinin özelliklerini yansıtan kalkınma planlarında kişi başına sosyal hizmet tüketiminin arttırılması, gelir dağılımının iyileştirilmesi, böl-

geler arası farklılıkların giderilmesi istihdam olanaklarının artırılması gibi sosyal ağırlığın da bulunan amaçlar yer alsa da ağırlık kaçınılmaz olarak fiziki büyümenin sağlanması yönünde olmaktadır.

Bu sonuç büyük ölçüde kullanılan modelden kaynaklanmaktadır. Gelişmiş ülkeler için ortaya atılan belli başlı dinamik analiz modellerinin Harrod-Domar modeli dışında gelişen ekonomilere uygulama imkânlarının mevcut olmaması veya çok kısıtlı olması nedeniyle Harrod-Domar modeli gelişmekte olan ülkelerde en yaygın kullanılan model olmuştur¹ Harrod-Domar modelinde büyüme, tasarruf sermaye/hasıla oranına dayalı olarak belirlenmektedir. Bu yaklaşımda fiziki sermaye yatırımlarına birinci derecede önem verilmekte, büyümenin motorunu sermaye teşkil etmektedir. Ekonomik olmayan faktörler olarak kabul edilenler ise ihmal edilmektedir.

Post Keynesyen büyüme modeli olarak kabul edilen Harrod-Domar modeli veya Neo-Klasik model temelde, gelişmiş ekonomilerdeki fiziki sermaye teşekkülü ve büyüme arasındaki ilişkiye dayanmaktadır. Ancak Harrod-Domar modeli veya Neo-Klasik model gelişmiş ülkelerdeki gelişmenin tümünü açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Bu modelleri istatistiki olarak doğrulamak için yapılan çalışmalar tarihi gelişmenin önemli bir parçasının açıklanamadığını göstermektedir.² Kabul edilen girdiler ile açıklanabilecek büyüklüğün üstündeki büyümeyi açıklamakta diğer faktörler kullanılmaktadır. Bunların içinde teknolojik gelişmenin yanında, sermaye yatırımlarına verilen ağırlık sonucu ihmal edilen sosyal yatırımlarda bulunmaktadır. Myrdal'a göre kalkınmayı fiziki büyümeyi sağlayacak yol, baraj, fabrika gibi yatırımlara fazlaca bağlayan kalkınma felsefesi kalkınma çabalarında sağlık ve eğitim gibi sosyal yatırımlara yeterince ağırlık vermemektedir.³

İnsan kalkınma çabasını iki yönden ilgilendirmektedir. Kalkınma çabasının amacı olarak, kalkınma çabasının aracı olarak, daha önce de belirtildiği gibi kalkınma, ekonomik ve sosyal gelişmeyi bir arada ele aldığı, ekonomik büyümenin yanında toplumun mutluluğunu arttırmaya bir başka ifade ile sosyal gelişmeye de önem verdiği sürece bir anlam taşımaktadır. Bu durum insanın kalkınma çabasının amacı olmasından kaynaklanmaktadır. Tüm çabalar toplumun dolayısıyla toplumu oluşturan fertlerin ekonomik ve sosyal yaşamlarını daha iyiye götürmek yönündedir. Bu yönü ile insan kalkınma çabasının amacı olmaktadır.

Öte yandan ekonomik büyüme ele alındığında ülke nüfusuna veya çalışan nüfusa sermaye gibi bir üretim faktörü gözü ile bakılıp sermaye nasıl sadece parasal bir değer olarak alınıyorsa nüfus da salt bir sayı olarak değerlendirilebilir. Bu tür bir yaklaşımda insan sadece miktarı ile ifade edilen, üretim fonksiyonunun bir girdisidir. Yaş, cinsiyet dağılımı gibi belirli özellikleri dışında diğer özellikleri üzerinde durulmaz. İşgücünün kalitesi ekonomik değerlendirmenin dışında tutulur. Ekonomik geliş-

1 M. HİÇ, Büyüme Teorileri ve Gelişen Ekonomiler, s. 193, İstanbul, 1976.

A. İLKİN, Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi, s. 65, İstanbul, 1974.

2 Kindleberger, Economic Development, s. 53-54, 59.

3 Myrdal, Asian Drama: An Inquiry Into the Poverty of Nations New York: Pantheon 1968, s. 1546.

me ile ilgili araştırmaların sonucu insanı sadece sayı ile ölçülen bir girdi olarak kabul eden fiziki sermayeyi kalkınmanın tek aracı kabul edilen görüş terkedilmektedir.

İkinci Dünya Savaşından sonra da gözleendiği gibi, yetişmiş insan gücüne sahip ülkelerin tüm ekonomik güçleri tahrip olduktan sonra bile kısa zamanda yeniden güçlenmelerine karşın, doğal kaynakları sayesinde süratle zenginleşen ülkelerin ekonomilerini güçlendirmemeleri beşeri sermayenin önemini ortaya koymaktadır. Kalkınmada yetişmiş insan gücünün yeri ve önemi anlaşıldıktan sonra, konu ile ilgili çalışmalar yoğunlaşmış, eğitim ve sağlık hizmetlerinin geliştirilmesine verilen önem artmıştır. Artık yetişmiş insangücü de salt belirli konularda eğitilmiş insangücü olarak anılmamaktadır. Yetişmiş insangücü beşeri sermayenin bir parçasıdır. Sadece belirli teknik becerilerin geliştirilmesi yetişmiş insangücüne sahip olmak için yeterli olmamaktadır. Toplumunun bütünü ekonominin gereklerine göre eğitilmiş, her türlü gelişme ve yeniliğe açık, bunu algılayacak ve uygulayacak sağlık düzeyine ulaşmış olmalıdır. Bu açıdan beşeri sermaye için yapılan tüm harcamaları da yatırım harcamaları olarak değerlendirmek gerekir. Eğitim ve sağlık harcamaları bu tür birer yatırım harcamasıdır. Eğitim ve sağlık hizmetlerinin birbirini tamamlayan özelliklerine ileride değinilecektir. Ancak yatırım harcaması olarak benzer özellikler gösterdiğini burada vurgulamak gerekir.

SAĞLIK HİZMETLERİNİN EKONOMİYE KATKISI :

Sağlık hizmetlerinin ekonomik büyümeye katkısının ölçülmesinde sağlık hizmetleri sayesinde artan işgücü verimliliği kullanılmaktadır.

Tam sağlıklı olma halinin bozulması işgücünde kayıplara yol açmaktadır. Bu kayıpların ekonomik değeri bize bunların önlenmesi için gerekli sağlık hizmetlerinin sağlayacağı ekonomik değeri verecektir.

Tam sağlıklı olma halinin bozulmasının üretim yapan işgücüne etkisi üç şekilde görülür:

- a — Ölüm,
- b — Hastalık ve Sakatlık,
- c — Gücsüzlük,

Ölüm, çalışanın tümüyle işgücünden çekilmesine yol açması nedeniyle, bir kişinin emekli oluncaya kadar çalışacağı ortalama işgücünün toplamı kadar işgücü kaybına neden olur, denilebilir. Hastalık ise, belirli bir süre için işgücü kaybına neden olur. Sakatlık, ölüm gibi tam işgörmemezlik haline neden olabileceği gibi, geçici bir süre için işgücü kayıplarına da neden olabilir. Gücsüzlük ise, çalışma gücünde ortaya çıkan azalma bir başka deyişle tam verimli olamama hali olarak değerlendirilebilir. Etkin bir sağlık hizmeti erken ölüm, hastalık gücsüzlük gibi durumları en aza indirerek, işgücünün niteliğini ve niceliğini etkileyecektir. Sağlık hizmeti ile erken ölüm oranları düştüğünde çalışan işgücü sayısı artmakta, hastalık ve gücsüzlüğün azaltılması ile işgücü kaybı önlenmekte verim yükseltilmektedir.

Bu açıdan sağlık hizmetleri alanındaki yatırımların ekonomiye katkısını;

a. Erken ölümlerin önlenmesinin sonucu elde edilecek kazançlar,
b. Hastalık, sakatlık ve güçsüzlüğün önlenmesi sonucu elde edilecek kazançlar, olarak iki grupta inceleyebiliriz.

Ayrıca erken ölümlerin önlenmesi de; yetişkinlerin erken ölümlerinin ve çocukların -aktif nüfusa dahil olacak yaşa gelmemiş- erken ölümlerinin önlenmesi olarak iki ayrı grupta ele alınabilir.

Yeni tedavi metodlarının bulunması, bazı bulaşıcı hastalıkların önlenmesi, sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması gibi gelişmeler ölüm oranlarının düşmesine neden olmaktadır. Bunun sonucu faal nüfus içindeki çalışan sayısı artmakta, artan işgücü millî gelirden bir artış meydana getirmektedir. Ölüm oranlarında meydana gelen düşmeler sayesinde yaşamaya ve üretmeye devam edebilen kişilerin üretimlerinin, bugünkü değeri yardımıyla ölüm oranlarındaki düşmenin ekonomiye katkısı ölçülebilir.

Lees günümüzün gelişmiş ülkelerinde onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda ölüm oranlarının düşmesinin ekonomiyi arz ve talep yönünden etkilediği talep yönünden artan nüfus ile pazarın genişlediği, yatırımların teşvik edildiği, arz yönünden ise işgücü artışı nedeniyle üretim artışının sağlanabildiği görüşündedir.⁴ Ancak, gelişmiş ülkelerin geçtiğimiz yüzyılda karşılaştığı bu durumun günümüz koşullarına uymadığı ileri sürülmektedir.

Bugün gelişmiş ülkelerin ulaştıkları sağlık düzeyi nedeniyle ölüm oranları ancak yaşlılar arasında önemli ölçüde düşebilir denilmektedir. Ortalama yaşam süresinin emeklilik yaşını geçtiği bu ülkelerde yaşlılar arasındaki ölüm oranlarının azaltılmasının, işgücü yönünden bu ülkelere önemli bir katkıda bulunamayacağı, yaşayan yaşlıların sayısının artmasının bu kişilerin daha yoğun sağlık hizmeti gereksinimi duvulması nedeniyle ancak sağlık hizmetlerine olan talebi arttıracacağı belirtilmektedir. Bu görüşe göre, ölüm oranlarında ortaya çıkacak düşmeler gelişmiş ekonomilere katkıda bulunamaz.

Bugün gelişmiş ülkeler, refah ekonomiler, etkili ve yaygın sağlık hizmetleri ile vatandaşlarının sağlık düzeyini yükseltmiş, bulaşıcı hastalıklar tehlikesini büyük ölçüde ortadan kaldırmış durumda bulunuyorlarsa da, bu ülkelerin erken ölümlere yol açan tüm faktörleri ortadan kaldırılabildiği söylenemez. Kalp hastalıkları, sanayileşmiş ülkelerde başlıca ölüm sebebi olmaya devam etmektedir. Avrupa'da ölümlerin yarısına yakını bu nedenle olmaktadır. Kalp hastalığından ölümler her yaşta insanları özellikle erkekler arasında görülmekte, kalp hastalığından ölümlerde artış gözlenmektedir. Avrupa istatistiklerine göre kanser ölüm nedenleri arasında ikinci sırayı almakta, pek çok ülkede 25 ile 65 yaşları arasındaki kadınlardan ölümlerin üçte biri kanser nedeniyle olmaktadır.⁵ Ekonomik açıdan verimli yaşlarındaki insanların ölümlerine neden olan kalp, kanser gibi hastalıklara karşı yeterli başarı elde edilmeden erken ölümlerin, sadece yaşlıları etkileyeceği söylenemez. Aynı

4 John G. Cullis, Peter A., West, The Economics of Health, s. 30, London 1979.

5 WHO Regional Office of Europe Health Services in Europe, s. 30, 141, Kopenhagen 1978.

şekilde erken ölüm oranlarının düşürülmesinin gelişmiş ekonomilerde önemli ekonomik kazançlara neden olmayacağını söylemek güçtür.

Gelişmekte olan ülkelerde ise, erken ölüm oranı gelişmiş ülkelerin çok üstünde bulunmaktadır. Bu ülkelerde beslenme ve sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi için yapılacak yatırımlarla erken ölüm oranlarında süratli bir düzelme sağlanabilir. Ancak gelişmekte olan ülkeler bu gelişmeyi sağlayacak yeterli ekonomik güçten yoksun oldukları için erken ölümler hastalık ve sakatlıklarla birlikte bu ülkelerin gelişme yolunda karşılaştıkları en önemli sorunlardan biri olmaya devam etmektedir. Bununla beraber gelişmekte olan ülkelerin esas sorunu yetersiz yatırımdan çok büyük ölçüde verimsiz yatırımlar olarak görülmektedir. Yeni bir neslin yetiştirilmesi için yapılan tüm yatırımlar yüksek erken ölüm ve sakatlık oranları nedeniyle boşa gitmektedir. Bu ülke ekonomilerinde bulunan işsizlik de sorunu ağırlaştırmaktadır. Yaygın işsizlik nedeniyle erken ölümlerin yol açtığı işgücü kaybının ekonomik değeri çok düşük gibi görülebilir bu ülkelerde işgücü fazlasına karşın kalifiye işgücü açığının bulunduğu da dikkate alınmalıdır. Erken ölümlerin kalifiye işgücünde yol açtığı azalma ise ülke ekonomisini olumsuz yönde etkileyecektir. Bu ülkelerde kalifiye işgücünün ekonomik bakımdan daha iyi durumda olması nedeniyle daha iyi beslenebileceği daha elverişli koşullarda yaşayabileceği ve daha kolay sağlık hizmeti elde edebileceği varsayıldığında bunlar arasındaki erken ölüm nisbetinin daha düşük olması beklenirse de, bu görüşü destekleyecek yeterli kanıt yoktur. Yüksek çocuk ölümleri günümüzde gelişmekte olan ülkelerin karşılaştığı en önemli sorunların başında gelmektedir. Çocuk ileride kendisinden getiri beklenen bir yatırım olarak değerlendirilebilir. Çocuğun yetiştirilmesinin maliyeti yatırımın maliyeti; çocuk bir yetişkin haline gelip ekonomide üretken olunca ekonomiye katkısı yatırımın getirisi olmaktadır. Çocuğun yetişkin hale gelmeden ölmesi bu yatırım için yapılan tüm harcamaların boşa gitmesi demektir. Bu durum çocuk ölümlerinin yüksek yatırım ayrılabilen kaynakların sınırlı olduğu gelişmekte olan ülkelerde önemli sorun olmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde, bir ölçüde de yüksek çocuk ölümleri ile teşvik edilen yüksek doğum oranları sonucu beslenmesi ve büyütülmesi gerekli çocuk sayısı ve buna paralel olarak harcamalar süratle artmakta, ancak çocuk başına yapılması gereken harcama yeterli düzeye ulaşmadığından önlenmeyen yüksek oranda çocuk ölümleri bu harcamaların bir kısmını verimsiz yatırımlar haline getirmektedir. Öte yandan verimli yatırımlar olarak düşünülen yeni nesiller yetişip iş gücüne katıldığında ülkedeki yaygın işsizlik nedeniyle ekonomiye katkısı alt düzeyde kalacağı gibi, üretken olabilenlerde yüksek erken ölüm, hastalık ve sakatlık oranları nedeniyle yeterince verimli olamamaktadır.

Bu açıdan gelişmekte olan ülkeleri yeterli yatırım yapmayan ülkeler olarak değil, aşırı ölçüde verimsiz yatırımlar yapan ülkeler olarak değerlendirebiliriz.

Etkin bir sağlık hizmeti işgücünün niteliğini ve niceliğini etkileyecektir. Erken ölüm oranlarının düşmesi ile işgücü artmakta, hastalık ve sa-

katılığının, güçsüzlüğün azaltılması ile işgücü kaybı önlenmekte verim yükseltilmektedir. Bazı özellikleri ile sağlık yatırımları insan gücüne yapılan diğer bir önemli yatırım olan eğitim yatırımlarından farklıdır. Eğitim yatırımları işgücünün sadece niteliğini belirlerken, sağlık yatırımları niteliğini ve niceliğini belirlemektedir. Sağlık yatırımları ile eğitim yatırımları bir bakıma birbirlerinin tamamlayıcısı durumundadırlar. Daha önce de belirtildiği gibi sağlık hizmetlerinin gelişmesi sonucu ekonomide çalışma saati kayıpları azalmakta, değerlendirilen işgücü artmaktadır. Öte yandan ekonomide işgücüne katılacakların ve katılanların daha iyi eğitilmesi sonucu emek verimliliği artacak, daha çok üretim elde edilecektir. Bu da eğitim yatırımlarının bir sonucudur. Ancak eğitim ile verimliliği artan bir işçinin ekonomik büyümeye katkısının sürekli olması büyük ölçüde sağlığının yerinde olmasına bağlıdır. Bu işçinin sağlık koşullarının yetersizliği nedeniyle ölmesi, işini sürekli olarak sürdürememesi veya tüm gücüyle çalışamaması halinde bu kişi için yapılan yatırımlar verimsiz olacaktır. Sağlık hizmetleri ile insanların «tam sağlıklı» olma halinde bulunmalarının sağlanması insancıl değerler bir yana insanlara yapılan yatırımların verimliliği nedeniyle de kaçınılmazdır.

SİSTEM ANALİZİ VE İŞLETME YÖNETİMİNDE SİSTEM YAKLAŞIMI

İsmet Sabit BARUTÇUGİL *

GİRİŞ :

Giderek büyüyen ve karmaşık bir görünüm kazanan ekonomik ve sosyal yapı içerisinde ve hızla değişen çevresel koşullar altında işletmeler, günümüzde, gittikçe artan bir biçimde geniş kapsamlı ve karmaşık sorunlarla karşıkarşıya bulunmaktadır. Bu tür sorunların çözülebilmesi, akılcı ve sistematik olarak düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Böyle bir yaklaşım, sorunun bir bütün olarak algılanmasını, tüm değişkenlerin belirlenmesini, sorunun iç unsurlarının kendi aralarındaki ve çevreleri ile ilişkilerinin incelenmesini ve konunun tüm yönleriyle kavranmasını önemli ölçüde kolaylaştıran «sistem yaklaşımı»dır.

Bu makalenin temel amacı, sistem yaklaşımının temel kavramlarını ana hatlarıyla açıklamak ve bu yaklaşımın işletme ve yönetim fonksiyonlarının ve bunlara ilişkin sorunların incelenmesine açıklık getirebileceğini ve bu alanlarda alınacak kararların etkinliğini sağlayabileceğini ortaya koymaktır.

1. SİSTEM YAKLAŞIMININ TEMEL KAVRAMLARI

Sistem yaklaşımı, yeni bir konu olmakla beraber, geniş bir ilgi uyandırmış, çeşitli araştırmalar ve incelemelere konu olmuş ve üzerinde çok kısa bir sürede çok sayıda kitap ve makale yayınlanmıştır. Bu nedenle, bu alanda geçerli temel kavramları genel kabul görececek bir biçimde belirlemek oldukça güç bir görevdir. Bazı yazarlar tarafından aralarındaki farklılıklar önemsiz kabul edilen, fakat buna karşın, bazı yazarların da farklılıklarını önemle vurguladıkları çeşitli sistem kavramları bulunmaktadır. Örneğin, sistem mühendisliği, sistem yönetimi, sistem tasarımı, sistem analizi, sistem geliştirme ve sistem yaklaşımı gibi kavramlar, bazı yazarlar tarafından büyük ölçüde aynı anlamda kullanılırken, diğer bazı yazarlar da bu kavramlar arasındaki farklılıklar üzerinde özellikle ve önemle durmaktadırlar.

Ayrıca, bu alanda ortaya konan yeni bazı düşüncelerin veya kavramsal yeniliklerin ifade edilmesi de zaman zaman güçlükler doğurmaktadır. Yazarlar arasındaki terminoloji farkları da konuyu anlamayı güçleştiren bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

* Doç. Dr., Bursa Üniversitesi, İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi.

Çalışmanın bu bölümünde öncelikle sistemin tanımı verilecek ve kuramsal gelişme ve uygulamalar açısından tarihçe üzerinde durulacaktır. Daha sonra, sistemlerin genel özellikleri ve sınıflandırılması ana hatları ile özetlenecektir. Bu bölümde son olarak, sistem geliştirme, sistem tasarımı, sistem yaklaşımı ve sistem analizi gibi kavramlar üzerinde ayrıntılı açıklamalara yer verilecektir.

1. 1. SİSTEMİN TANIMI :

Sistem, günümüzde çok çeşitli çevrelerde ve hemen her düzeyde kişi tarafından yaygın kullanılan bir kavram olmasına karşın, kullanılan çevre ve kullanan kişiye bağlı olarak önemli anlam farklılıkları göstermektedir. Bu farklı anlamlarda kullanımlar zaman zaman aynı bilim dalı içinde dahi görülmektedir. Bazı yazarlar, sistem kavramının birbirinden çok farklı alanlarda kullanılan en az 15 değişik tanımlamasının yapılabileceğini ortaya koymaktadırlar.¹

Günümüzde, sosyal bilimciler tarafından kullanılan «sistem» kavramı, pozitif bilimlerden ve özellikle Fizikten kaynaklanmaktadır. Fizik; madde, enerji hareket ve güç gibi kesin ölçülebilen ve belirli kurallara uyan kavramlarla ilgili bir bilim dalıdır. Bu ve benzeri bilim dalları içinde sistem, kesin ifadelerle ve değişkenler arasındaki çeşitli ilişkileri açıkça ortaya koyan denklemlerle tanımlanabilir. Ancak, çok daha karmaşık ve genellikle çok boyutlu değişkenlerle uğraşan sosyal bilimler açısından bu tür sistem tanımlarının geçerliliği ve yararı fazla değildir.²

Kökene Yunancadan alınan ve parçaların oluşturduğu bütünlük anlamını taşıyan sistem sözcüğü, günümüzde yaygın ve basit olarak «tek bir bütün oluşturacak biçimde bir araya gelen ve aralarında düzenli ilişkiler veya bağılıklar bulunan unsurlar dizisi» veya «unsurları birbirine bağlı, karşılıklı etkileşim içinde bir bütün»³ anlamında kullanılmaktadır. Yaygın benimsenen, oldukça kesin ve kapsamlı bir diğer tanım da şu şekilde verilebilir; «sistem bir **bütünlük** oluşturacak biçimde bir arada bulunan **unsurlar**, bu unsurlar arasındaki **ilişkiler** ve bunların bir birleriyle ve **çevreleriyle** ilişkili veya bağlantılı olan **nitelikleri** dizisidir».⁴

Günümüzde, birçok yazar tarafından temel alınan bu tanım, bir taraftan geniş bir uygulanabilirlik alanı sağlamakta ve diğer taraftan da bir sistem tanımlanabilmesi için gerekli olan, bütünlük, unsurlar, ilişkiler, çevre ve nitelikler gibi tüm kavramları içermektedir. Bu kavramların ana hatları ile açıklanması, sistem tanımının daha kolay anlaşılabilmesini sağlayacaktır.

Unsurlar, bir sistemin çoğunlukla en küçük parçaları veya bileşenleridir ve sonsuz çeşitlilik gösterirler. Sistemler; atomlar, yıldızlar, matematiksel değişkenler, denklemler, kablolar, kemikler, sinirler, genler, yasalar veya süreçler gibi unsurlardan oluşabilir.

Nitelikler, unsurların sistemi etkileyen ve kendilerini tanımlayıcı te-

1. N. Jordan, «Some Thinking About Systems», S. L. Optner, (Ed.), Systems Analysis, Penguin, 1973 içinde, s. 53-54.
2. P. Schoderbek, A. Kefalas, C. Schoderbek, Management Systems: Conceptual Considerations, Business Publ., 1975, s. 30.
3. V. Aydın, İşletme Organizasyonundaki Gelişmeler, Ankara, 1969, s. 157.
4. A. D. Hall, «Some Fundamental Concepts of Systems Engineering», S. L. Optner, (Ed.) Systems Analysis, Penguin, 1973 içinde, s. 104.

mel özellikleridir. Örneğin, bir yıldızın ısı, parlaklığı ve diğer yıldızlardan uzaklığı, evrensel sistemin bu unsurunun niteliklerini ifade eder.

İlişkiler, sistemin unsurlarını birbiriyle bağlayarak bir bütünlüğün oluşmasını sağlarlar. Çeşitli türleri bulunan ilişkiler, nedensel veya mantıksal olabilecekleri gibi bir rastlantı sonucu doğmuş da olabilirler.

Çevre, belirli bir sistemin dışında kalan, ancak niteliklerindeki değişikliklerle sistemi, etkileyen ve sistemdeki değişikliklerden veya sistemin davranışlarından etkilenen tüm unsurların topluluğudur.

Bütünlük ise, sistemin her parçasının diğer tüm parçalara ve sisteme, herhangi birindeki bir değişikliğin tüm diğer parçaları ve sistemin bütününe etkileyecek biçimde bağlanmış olmasını ifade eder. Bunun karşısı durum ise, parçaların diğer parçalardan tümüyle bağlantısız olması, yani her bir parçadaki değişikliğin yalnızca o parçayı etkilemesi durumudur. Bütündeki değişim, parçalardaki değişimlerin toplamlarından oluşur. Bu davranış biçimi, unsurların bağımsızlığını ve birlikte oluş turdukları bir sistemin bulunmadığını ifade eder.

1. 2. SİSTEM ANLAYIŞININ TARİHSEL GELİŞİMİ :

Sistem anlayışının tarihsel gelişimi, kuramsal açıdan ve uygulamalar açısından olmak üzere iki ana başlık altında ele alınabilir.

1. 2. 1. Sistem Anlayışının Kuramsal Açıdan Gelişimi:

Birçok yazara göre, sistem anlayışı, 20. yüzyılın ikinci yarısının temel niteliklerindedir. Diğer bir ifade ile, 20. yüzyılın ikinci yarısı «sistemler çağı»nın başlangıcıdır.

Ancak, düşünce tarihi içinde incelendiğinde «sistem» düşüncesinin insanların yaşadığımız dünyada düşünmeyi ve bulmayı öğrendikleri, buradan düşünce yoluyla ve akılcı davranışla kavrayıp, denetim altına alabilecek bir düzenin veya evrenin varlığını algıladıkları zamana kadar götürülebileceği söylenebilir.⁵ Gerçekten, «bütün, parçalarının toplamından daha fazladır» şeklindeki bilinen görüşü ile Aristo, «sistem»in günümüzde de geçerli bir tanımını vermektedir. Paracelsus, Boethius, Farabi, İbn-i Sina, İbn-i Haldun ve A. Comte gibi düşünür ve bilim adamlarının da temel felsefelerini sistem düşüncesi üzerine kurdukları bilinmektedir.⁶

Çağdaş anlamda sistem anlayışı, bütün sistemlerde ortak olan eş yapılılığı araştırmak, buradan tüm bilimleri birleştirici ilkeleri geliştirmek ve karmaşık sistemlerin incelenmesinde gerek duyulan disiplinlerarası ilişkilerin dayanacağı ortak temeli oluşturmak amacını taşıyan «Genel Sistem Teorisi» içinde ifadesini bulmaktadır.

Genel Sistem Teorisinin kurucusu olarak kabul edilen Biyoloji bilgini Ludwig von Bertalanffy, 1951 yılında yayınladığı bir makalesinde; bütünlük, örgütlenme ve dinamik etkileşim ilkelerinin modern fizik, modern

5 L. v. Bertalanffy, «The History and Status of General Systems Theory», Academy of Management Journal, Vol. 15, No. 4 Dec. 1972'den naklen İ. C. Aşkun, «Yönetimde Sistem Yaklaşımı», Haydar Furgaç'a Armağan, İstanbul, 1974, s. 99.

6. A. Sarpyener, «K. Boulding Tabula Naturalesinin Tarihsel Kökeni», İşletme Fakültesi Dergisi, C. 5, S. 2, Kasım 1976, s. 18.

biyoloji, psikoloji ve sosyoloji gibi bilim dallarında bulunduğunu ve aynı şekilde benzer ortak noktaların ilgilendiği alan ne olursa olsun- tüm bilim dallarında var olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, farklı disiplinlerdeki gelişmelerin önemli paralellikler göstermelerine karşılık, bunların birbirlerinden bağımsız ve hatta büyük ölçüde birbirlerinden habersiz olduklarını vurgulayan Bertalanffy'ye göre, Genel Sistem Teorisinin amacı, bu farklı disiplinlerdeki sistemlerin temel ilkelerini bularak bilimdeki genelleştirme gereksinimini karşılamak ve farklı disiplinlerin karmaşık olgularının tanımlanması ve tartışılmasında kullanılabilir bir ortak dil geliştirmektir.⁷

L. von Bertalanffy'nin yanısıra, matematikçi N. Wiener ve A. Rapoport, iktisatçı K. E. Boulding ve sistem bilimci H. Simon, fiziksel ve sosyal olguları sistem olarak ele alan ve inceleyen diğer önemli bilim adamları olarak tanınırlar.

Genel Sistem Teorisini iktisat ve sosyal bilimlere ilk kez uygulamasıyla bilinen K. Boulding, bu teoriyi, pür matematiğin ileri düzeyde genelleştirilmiş yapıları ile bilimlerin uzmanlık dallarının özel bilgileri arasında bir kuramsal model kurma alanı olarak tanımlamaktadır. Boulding'e göre, Genel Sistem Teorisinin amacı, gerçekteki dünyanın genel ilişkilerini tartışabilecek bir sistematik kuramsal yapılar topluluğu oluşturmaktadır.

Bu alandaki çalışmalar, L. von Bertalanffy ve K. Boulding'in öncülüğünde 1954 yılında «Genel Sistem Araştırmaları Derneği»nin kurulması ile daha da gelişmiştir. Bu dernek tarafından 1956 yılından bu yana sürekli olarak yayınlanan yıllıklar, bu alanda sürekli bilimsel katkıları getirmektedir.

1. 2. 2. Sistem Yaklaşımının Uygulamadaki Gelişimi :

II. Dünya Savaşı yıllarında İngiliz bilim adamlarının radar teknolojisi alanındaki çalışmaları, sistem yaklaşımının bir sorunun çözümüne uygulanmasının ilk örneği olarak kabul edilir. Radarın İngiltere'nin Alman hava saldırılarına karşı savunulmasında ilk kez kullanıldığında beklenileni verememesi üzerine fizikçi P. M. S. Blackett'in başkanlığında başlatılan ve sürdürülen deneysel çalışmaları, o güne kadar bir araya gelmemiş çeşitli bilgi ve becerileri bir amaç etrafında topluyordu. Teknik bir yetersizliği bulunmayan radarın öngörülen amacı en etkin bir biçimde nasıl gerçekleştirebileceği sorunu, konuya yalnızca radar olarak değil, bütün bir hava savunma sistemi olarak yaklaşıldığında ve radarın, etkileşim içinde bulunduğu bütün sistem unsurları ile birlikte incelendiğinde çözülebilmştir.¹⁰

Sistem yaklaşımının uygulamaya getirilmesinde Amerika Birleşik Devletlerinde 1947 yılında kurulan ve ordu tarafından desteklenen RAND

7 L. von Bertalanffy, «Problems of General Systems Theory», Human Biology, Dec. 1951'den naklen R. N. Blair, C. W. Whitston, Elements of Industrial Systems Engineering, Prentice-Hall, Inc. 1971, s. 37.

8. K. E. Boulding, «General Systems Theory: The Skeleton of Science» Management Science, April 1956'dan naklen Blair, Whitston, op. cit., s. 37-38.

9. Bu dernek, ilk kurulduğunda «Genel Sistemler Teorisini Geliştirme Derneği» adını taşıyordu. Bu isim 1957 yılında değiştirilmiştir.

10 E. Dale, L. C. Michelon, Modern Management Methods, Fenguin Books Ltd., 1966, s. 185.

Corporation'ın çalışmalarının çok önemli katkısı bulunmaktadır. Bu ve benzeri örgütlerde çalışan bilim adamları 1950'lerin ilk yıllarında başta «silah sistemleri» olmak üzere bir dizi temel nitelikli projeyi sistem analizini kullanarak tamamlamışlar ve bu yaklaşımın gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır.¹¹

A. B. D.'nde 1961 yılında savunma planlaması ve finansmanı alanında başlatılan ve Planlama, Programlama ve Bütçeleme Sistemi (PPBS) adıyla anılan uygulama, sistem analizi metodolojisine dayanıyordu. Bu uygulama, 1965 yılında A. B. D.'ndeki tüm kamu yönetimine yaygınlaştırılmıştır.

A. B. D.'ndeki bu çalışmaların etkisi ile birçok ülkede başlangıçta askeri alanlarda olmak üzere sistem yaklaşımı giderek genişleyen uygulama alanları bulunmaktadır. İngiltere, Fransa, F. Almanya ve Japonya, sistem yaklaşımını öncelikle devlet kuruluşlarında olmak üzere uygulamaya getiren ilk ülkeler olarak bilinmektedirler.¹²

Türkiye'de ise sistem anlayışının ilk uygulama örnekleri Türk Silahlı Kuvvetlerinde görülmektedir. 1956 yılında Genelkurmay İlgî İstişare ve Geliştirme Kurulu Başkanlığına bağlı olarak kurulan «Harekat Araştırması Grubu», sistem analizine dayanan ilk çalışmalarını seferberlik ve Türkiye'nin hava savunması gibi konular üzerinde yapmıştır. Türkiye'deki ikinci önemli aşama, 1965 yılında Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumuna bağlı olarak kurulan «Yöneylem Araştırması Ünitesi»dir. Sistem yaklaşımı, günümüzde birçok üniversite ve yüksek okulda eğitim programları içinde yer alan çeşitli derslerin konusunu oluşturmakta ve Türk yöneticisinin giderek artan ilgisini çekmektedir.¹³

1. 3. SİSTEMLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ :

Genel Sistem Teorisine dayanan görüşlerin temelinde yer alan başlıca kavramlar, diğer bir ifadeyle, sistemlerin özellikleri ana hatları ile şu şekilde belirtilebilir.¹⁴

Alt Sistemler veya Yapısal Unsurlar : Tüm sistemler birbirleriyle ilişkili çeşitli sayıda bölüm veya unsurlardan oluşurlar ve bu alt bölüm veya unsurlar arasında karşılıklı bağıntılar sözkonusudur.

Bütüncülük : Sistem, kendisini oluşturan parçaların toplamından farklı bir kavramdır ve ancak bir bütün olarak açıklanabilmektedir. Bütünlük, sistemlerin temel bir tanımlayıcı özelliğidir. Parçalar, bütün içinde olmaktan etkilenirler ve bütünden ayrıldıklarında değişirler.

Açık Sistem : Özellikle, biyolojik ve sosyal sistemler varlıklarını sürdürebilmek için çevrelerinden bilgi, enerji ve malzeme almak, diğer bir ifade ile çevreleriyle sürekli etkileşimde bulunmak durumundadırlar.

11. S. L. Optner, *Systems Analysis for Business Management*, Prentice Hall, Inc., 1975, s. 6.

12. İbid., s. 15.

13. H. Doğrusöz, «Türkiye'de Yöneylem Araştırması», *Yöneylem Araştırması-Bildiriler* «75», (Yöneylem Araştırması I. Ulusal Kongresi) içinde TÜBİTAK, MAE, Gebze, 1976, s. 14-16.

14. F. E. Kast., J. E. Rosenzweig, «General Systems Theory: Applications for Organizations and Management», *Academy of Management Journal*, Vol. 15, No. 4, Dec. 1972'den naklen İ. C. Aşkun, loc. cilt., s. 102-104. Ayrıca bkz., T. Dereli, *Organizasyonlarda Davranış*, İstanbul, 1976, s. 00-106.

Girdi-Dönüşüm-Çıktı Modeli : Açık sistem bir dönüşüm modeli olarak görülebilir. Çevresiyle dinamik bir etkileşim içinde bulunan sistem, bilgi, enerji ve malzeme biçiminde çeşitli girdileri alır, bunları bir dönüşüm sürecinin sonunda çeşitli biçimlerde çıktıya dönüştürerek çevreye verir.

Olumsuz Entropi : Sistemin düzensizliğe yönelimi, kaynak değişimi olanağının bulunamaması ve bir sistemin sona ermesi olarak tanımlanan entropiye karşı sistemler, harcadıklarından daha fazla enerji, bilgi ve malzemeyi çevrelerinden alarak direnirler ve kendi varlıklarını korurlar.

Kararlılık ve Değişime Uyum : Açık sistem, kendisini dengeleme ve denge bozulunca sürekli enerji, bilgi ve malzeme girişi ile kendisini dinamik dengede tutabilme gücüne sahip bulunmaktadır.

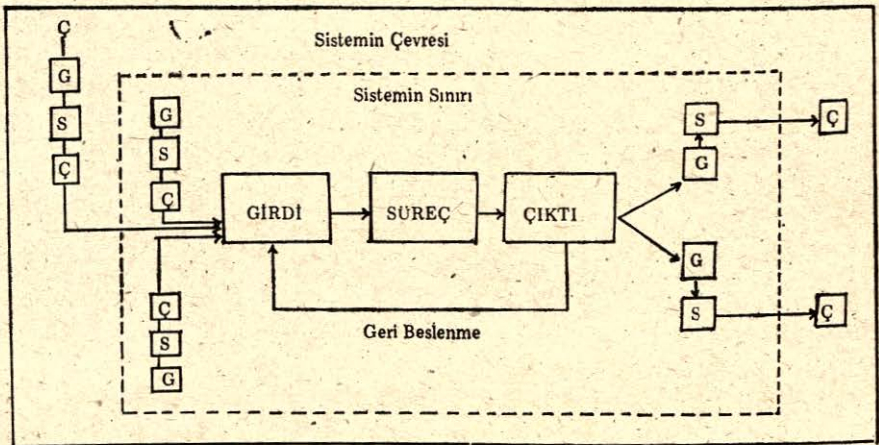
Farklılaşma : Açık sistemler zaman içinde uzmanlaşma nedeniyle giderek farklılaşma ve karmaşıklaşma eğilimi içindedirler.

Geri Besleme (feedback) : Sistemin dinamik denge durumunu sürdürmesinde çıktılarla ilgili bilgilerin sisteme girdi olarak yeniden verilmesi, diğer bir ifadeyle geri besleme önemli bir rol oynar. Geri besleme, sapmaları düzeltici veya aynı yönde artırıcı, diğer bir ifadeyle olumlu veya olumsuz olabilir.

Basamaklar Sırası : Sistemler arasında basamaklı ilişkiler bulunmaktadır. Her sistem kendisinden daha aşağı düzeydeki alt sistemlerden oluşur ve kendisi de bir üst sistemin parçasıdır.

Çoklu Amaç Arama : Özellikle sosyal sistemler çok sayıda amaca yönelik bulunmaktadır. Bunun temel nedeni, sistemlerin çoğunlukla farklı değer ve amaçlara sahip alt sistemlerden oluşmasıdır.

Eşsözlülük (Equiparity) : Biyolojik ve sosyal sistemlerde değişik başlangıç koşullarından hareketle ve değişik yollarla belirli so-

Şekil: 1.1 - Sistemin Yapısı, Sınırı ve Çevresi

KAYNAK: Schoderbek, Kefalas, Schoderbek, op. cit., s. 31.

nuçlarını elde edilmesi beklenebilir. Diğer bir ifadeyle, sistemler amaçlarına farklı girdilerle ve değişik dönüşüm süreçleriyle varabilirler.

Biyolojik veya sosyal bir varlık, örneğin, bir insan, bir işletme, bir hastane veya bir üniversite sistem olarak algılandığında ve bu sistemlerin yapıları, işleyişleri, amaçları, izledikleri yol ve benimsedikleri davranışlar incelendiğinde bu özelliklerin varlığı açıklıkla görülebilecektir.

Şekil 1. 1.'de bir sistemin yapı ve işleyişinin şematik bir modeli verilmektedir. Burada, bir sistemin unsurları, sınırı ve çevresi ile birlikte açık sistem, girdi-dönüşüm-çıkış modeli, geri besleme, basamaklar sırası ve bütünlük gibi bazı temel özellikleri de görülebilmektedir.

1. 4. SİSTEMLERİN SINIFLANDIRILMASI :

Sistemlerin daha iyi tanımlanabilmesi ve incelenebilmesi açısından çeşitli şekillerde sınıflandırılmaları yapılabilir. Çoğunlukla, yapısal özelliklere ve temel işleyiş niteliklerine göre yapılan sınıflandırmaların başlıcaları şunlardır:

Açık ve Kapalı Sistemler : Çevresi ile hiçbir enerji alış-verişinde bulunmayan, diğer bir ifadeyle, sınırlarından hiçbir unsurun girmediği ve çıkmadığı bir sistem kapalı sistemdir. Buna karşın, giren ve çıkan unsurları bulunan ve bileşenleri değişime uğrayan sistemler açık sistemlerdir. Yaşayan sistemler, çevreleriyle bilgi, ısı veya fiziksel malzeme alış-verişinde bulunarak ve bileşenlerini bütünlükten veya dağıtarak varlıklarını sürdürdüklerinden açık sistemler olarak kabul edilirler.¹⁵

Kapalı sistem, kendi içerisinde geri besleme sağlayabilen, bir ölçüde kendisini düzenleyen ve denetleyen bir niteliğe sahiptir. Açık sistemlerde ise denetim sistemin dışındadır ve sistemden etkilenmez.¹⁶

Gerçek ve Kavramsal Sistemler : Gerçek sistemler, evrende varlığı olan, uzayda yer tutan sistemlerdir. Kavramsal sistemler ise örgütlenmiş fikir ve düşüncelerin bir topluluğudur. Gerçek sistemler, analitik amaçlarla matematiksel veya diğer kavramsal modellere dönüştürülebilirler. Plan veya tasarım şeklindeki bir kavramsal sistem de daha sonra bir gerçek sisteme dönüştürülebilir.¹⁷

Statik ve Dinamik Sistemler : Statik sistem, durgun ve hareketsiz bir yapıya sahiptir. Dinamik sistem ise, çeşitli etkinlikler gösteren yapısal parçalara sahiptir. Bir kütüphanedeki sınıflandırma sistemi statik ve kavramsal bir sistemdir. Buna karşın, Güneş sistemi ve savunma sistemi, dinamik ve gerçek sistemlere örnek olarak gösterilebilir.

Doğal Sistemler ve İnsan Yapısı Sistemler : Doğal sistemler, temel karakteristiklerini insanın planlamasına gerek duymadan elde eden sistemlerdir. İnsan yapısı sistemler ise, tasarlanmasında, gerçekleştirilmesinde ve denetiminde insan unsurunun ağırlık taşıdığı sistemlerdir. İn-

15 L. von Bertalanffy, «The Theory of Open System in Physics and Biology», Science, Vol. III. (1950), yeniden baskısı, F. E. Emery (Ed.), Systems Thinking, (Selected Readings), Penguin Books Ltd., 1969 içinde s. 10.

16 C. Cem, «Yönetimde Sistem Yaklaşımı», Sevk ve İdare Dergisi s. 46, Haziran 1972, s. 10 - 11.

17 R. N. Blair, C. W. Whitston, op. cit., s. 56.

san yapısı sistemler çoğunlukla çevrelerindeki doğal sistemlerle sürekli olarak etkileşirler. Bu arada, büyük ölçüde doğal olarak oluşan sistemlerin insanın girişimi ve gayreti sonucu karakteristiklerini önemli ölçüde değiştirmesi ve karma sistemlerin ortaya çıkışı da sözkonusudur.

Makine-Benzeri Sistemler, İnsanın Egemen Olduğu Sistemler ve İnsan-Makine Sistemleri : Makine-benzeri sistemler, değişmezlik ve kararlılık gösteren, aksamayan, davranışları önceden bilinen, otomatik işlerliği olan, kendi kendini düzenleyebilen ve güvenilirliği yüzde yüze yakın olan sistemlerdir. İnsanın egemen olduğu sistemlerin temel özellikleri ise; değişkenlik, yoğun aksamalar, önceden belirlenemeyen ve kararlılık göstermeyen davranışlar, otomatik olmayan işleyiş, çok farklı güvenilirlik düzeyleri ve diğer sistemlerden ve çevreden yoğun etkilenmedir. Makine benzeri sistemlerce kütle üretim yapan bir fabrika, insanın egemen olduğu sisteme ise bir işletmenin örgütsel yapısı örnek olarak gösterilebilir. İnsan makine sistemi ise burada sözü edilen her iki sistemin bir karması niteliğindedir. Bir savaş uçağı veya bir otomobil ile sürücüsü, insan-makine sisteminin bir örneği olarak verilebilir.¹⁸

Merkezcil ve Merkezcil Olmayan Sistemler : Merkezcil sistemin işleyişinde herhangi bir alt sistemin önemliliği veya egemenliği söz konusu olmaktadır. Sistem, bu alt sistemi önder veya merkez olarak kabul etmektedir. Bu parçadaki bir değişme, sisteme önemli değişikliklere yol açacak bir biçimde yansımaktadır. Bir sistemin merkezcil olma özelliği arttığında önder alt sistemin dış çevrenin olumsuz etkilerine karşı korunması gerekliliği de o ölçüde artar.

Merkezcil sistem kavramı ile hiyerarşik yapı arasında yakın bir ilişki vardır. İleri düzeyde merkezleşme daha fazla alt sistemler basamağı anlamını taşır. Merkezcil olmayan sistemlerde ise çok az veya yalnızca tek bir alt sistemler basamağı bulunmaktadır ve burada, her bir parça, bir dizi fonksiyonun yerine getirilmesinin ortak sorumluluğunu paylaşır.¹⁹

1. 5. SİSTEM GELİŞTİRME VE SİSTEM TASARIMI :

Sistemlerle ilgili çalışmalarda ve uygulamada karşılaşılan sorunların büyük bir kısmı, sistem geliştirme ve sistem tasarımı arasındaki farkın açıklıkla kavranamamasından kaynaklanmaktadır. Burada, bu iki kavram üzerinde kısaca durulacaktır.

1. 5. 1. Sistem Geliştirme : Bu kavram, bir sistemin standart veya normal işleme koşullarına getirilmesi veya dönüştürülmesi anlamını taşır. Buradan, sistemin önceden varolduğu ve işleyiş normlarının bulunduğu da anlaşılır. Ancak, bu varolan sistemin belirlenen amaçlara ulaşamaması, öngörülen sonuçları elde edememesi veya arzulanan biçimde işlememesi durumunda bu sistemin geliştirilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, sistem geliştirme, bir sistemin veya sistemlerin beklentilere uygun olarak işlemlerini sağlama süreci olarak nitelendirilebilir. Sistem geliştirmede, bir sistemin işleyişi, o sistemin nasıl işlemesi gerektiğine

18 S. L. Optner, op. cit., s. 45-53.

19 A. D. Hall. loc cit., s. 111-112.

ilişkin olarak daha önceden ortaya konulmuş normlarla karşılaştırılır. Daha sonra, istenmeyen yönde sapmaların nedenlerinden hareket edilerek sistemin arzulan sonuçları nasıl elde edebileceği araştırılır.

Bir değişim metodolojisi olarak sistem geliştirme şu aşamaları izler:²⁰

- (a) Sorunun bir sistem ve onun alt sistemleri olarak ortaya konulması ve tanımlanması,
- (b) Sistemin gerçekleşen durumlarının, koşullarının ve davranışlarının gözlemlerle saptanması,
- (c) Sistemin gerçekleşen ve beklenen durumlarının karşılaştırılması ve (eğer varsa) sapmanın yönünün ve derecesinin belirlenmesi,
- (d) Alt sistem bileşenlerinin sınırları içinde kalmak koşuluyla sapmanın nedenlerine ilişkin bir hipotezin ortaya konulması ve,
- (e) Elde edilen verilerden tüme varım yöntemiyle sonuçlara ulaşılması ve daha sonra ana problemin bir indirgeme süreci ile alt problemlere ayrılması.

Buradan da anlaşılabilceği gibi, sistem geliştirme, sorunların çözümüne analitik ve bilimsel bir yaklaşımdır. Ancak, sistem geliştirme, sistemlerin işleyiş sorunları ile ilgilenmekte, kapsam veya içeriğin neden olduğu bozuklukları ve yanlış işleyişleri sorun olarak ele almaktadır ve fakat sistemlerin fonksiyonları, amaçları, yapıları ve süreçleri ile kesin olarak ilgilenmemektedir.²¹

1. 5. 2. Sistem Tasarımı : Tasarım da dönüştürme ve değiştirmeyi içeren bir süreçtir. Ancak; amacı, kapsamı, yöntemleri, düşünme süreçleri ve sonuçları açısından sistem geliştirmeden önemli farklılıklar gösterir. Sistem tasarımı yaratıcı bir süreçtir. Ele alınan sorunlara çözüm getirebilecek kapasitede yeni ve yaratıcı çözümler üretebilmek için tümüyle yeni bir bakış ve yaklaşım gerektirir. Sistemin içine yönelik olan sistem geliştirme sürecinden farklı olarak sistemin dışına dönük bir bakış getiren «tasarım»da herşeyden önce, sistemin varlığının amacı ortaya konulmaktadır. Sistem tasarımı, öncelikle sistemin temel niteliğini ve diğer sistemler içindeki rolünü ve durumunu açıklığa kavuşturmayı amaçlar.

1. 6. SİSTEM YAKLAŞIMI :

Sistem yaklaşımı, ele alınan ve incelenen bir sorunu veya bir olguyu sistem olarak, yani bir bütün oluşturacak biçimde birbirleriyle ve çevreleriyle ilişkili veya bağıntılı unsurlar dizisi ve bunların kendileri ve nitelikleri arasındaki ilişkiler topluluğu olarak algılayan ve açıklayan bir bakış açısı veya felsefesidir.²²

Sistem yaklaşımı, karmaşık bir olgu ile karşılaşıldığında onu daha küçük ve daha az karmaşık parçalarına ayırarak ve parçaları ayrı ayrı inceleyerek ve daha sonra da bulguları bir araya getirerek «bütün» hakkında bir fikre sahip olmayı gerektiren geleneksel analitik düşüncenin yerine tüm olguları «sistem» olarak algılayan sentez anlayışını getirmek-

20 J. P. Ginch, Applied General Systems Theory, (2nd Ed.) Harper and Row, 1978, s. 5.

21 İbid., s. 5 - 6.

22 Schoderbek, Kefalas, Schoderbek, op. cit., s. 237.

tedir. Sistem yaklaşımının temel önermesi, «parça»ların yapı ve işleyişleri ile ilgili doğru bilgiyi aramadan önce ilgili sistemin bütününe doğru bilgisinin elde edilmesi gerektiğidir.²³

Sistem yaklaşımı, bir sorun çözmeye ilgi ve dikkati sistemin parça ve unsurlardan önce bunların birbirleriyle ve çevreleriyle olan etkileşimine yöneltmektedir. Bir telefon sistemi, yalnızca ayrı ayrı ele alınması gereken kablolardan, alıcılardan, telefon kutularından, kofraılardan ve santral-lerden oluşmamaktadır. Eğer, nihai amaç etkin bir haberleşme sisteminin gerçekleştirilmesi ise, telefon sisteminin bu unsurlarının içsel bağımlılıkları, birlikte varoluşları, birinin diğeri üzerindeki etkileri, bütününe amaçları, sistemin kullanıcılarla olan ilişkileri ve sistemin ekonomik yapılabilirliği, parçalardan çok daha fazla ve önemle ilgilenilmesi gereken hususlar olarak ortaya çıkmaktadır.²⁴

1. 7. SİSTEM ANALİZİ :

Sistem yaklaşımından hareketle, karşılaşılan bir sorunun çözümü, sistem analizi olarak isimlendirilen bir analitik genyöntemi ortaya koymaktadır. Basit ve genel bir ifade ile sistem analizi, bir sorunun, sistem anlayışı içinde, disiplinlerarası bir yaklaşımla ve bilimsel yöntemlerle çözüme yönelik çalışmalar olarak tanımlanabilir.

Sistem analizinin ayrıntılı bir tanımı da şu şekilde yapılabilir: Sistem analizi, belirsizlik altındaki karmaşık bir tercih sorununa bir bakış ve yaklaşım tarzını belirleyecek biçimde, alternatif politikaların veya stratejilerin maliyetlerini, etkinliklerini ve risklerini sistematik olarak inceleyerek ve gerektiğinde yeni alternatifler geliştirerek, bir davranış biçiminin önerilmesidir.²⁵

Sistem analizi, birbirini izleyen çeşitli aşamalardan oluşur ve sistem amaçlarının araştırılmasını, alternatif çözümlerin değerlendirilmesi için kriterlerin seçimini alternatif çözümlerin kavramsal yapılarının oluşturulmasını, önerilen çözümlerin yapılabilirliğinin incelenmesini yapılabilirliği belirlenen çözümlerin değerlendirilmesini, benimsenen çözümün seçimini ve bu çözümün fonksiyonel özelliklerinin geliştirilmesini içerir.²⁶

Özellikle, insan-makine sistemleri ile ilgili büyük ve karmaşık sorunların çözümünde yararlı bir genyöntem olan sistem analizi ile sistemin unsurlarını ayrıntılı olarak izlemek, buradan hareketle bir model kurmak ve değişimlerin sonuçlarını öngörmek olanağı sağlanabilmektedir. Ayrıca, bu unsurlar arasındaki ilişkiler ve her birinin fonksiyonları ortaya konulacak modellerin işletilmesi ile gözlenebilmekte; önerilen çözümler, farklı etkinlik kriterleri ve uygulamada karşılaşılabilecek sınırlamaların bilgisi ışığında sistemin tümü açısından değerlendirilebilmektedir.²⁷

Sistem analizinin ana aşamaları ve bunlar arasındaki sıra ve ilişkiler basitleştirilmiş olarak Şekil 1. 2.'de gösterilmektedir. Şekilden de görü-

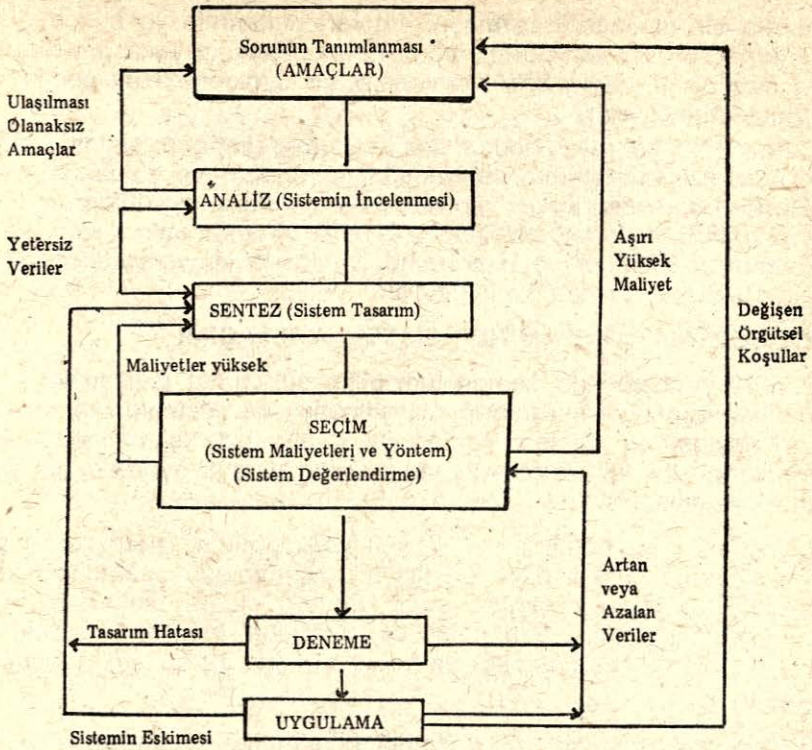
23 Ibid., s. 236-237.

24 J. W. Forrester, *Industrial Dynamics*, MIT Press, Cambridge Mass., 1961, s. 5-6.

25 S. L. Opntner, op. cit., s. 77.

26 L. L. Kavanu, et al., «Systems analysis, Design and Operation Procedures», H. B. Maynard (Ed.) *Industrial Engineering Handbook*, (Third Ed.), McGraw-Hill, 1971, 8. Bölüm, s. 1-3.

27 Ibid., s. 3.

Şekil: 1.2-- Sistem Analizinde Aşamalar

KAYNAK: H. D. Clifton, op. cit., s. 12.

lebileceği gibi, bazı durumlarda bir önceki aşamanın veya tüm aşamaların yinelenmesi gerekli olmaktadır. Bu birbirini izleyen aşamalarda yineleme işlemleri, özellikle işletme sistemlerinde kaçınılmaz olmaktadır. İşletme sistemlerinin karmaşıklığı, bir aşamadaki görevin bir sonraki aşamaya geçmeden önce tümüyle doğru ve eksiksiz olarak yapılmasını güçleştirmektedir. Eğer, yinelenmeden kaçınılacak olursa, uygulamasında ortaya çıkacak olan sistem, etkinliği olmayan, hatalı bir sistem olacaktır.²⁸ Aşamaların yinelenmesi, zaman alıcı ve maliyetli bir görev olduğundan sistem analizinde her aşamada olabildiğince tam ve kusursuz olmaya özen gösterilmelidir.

1.8. SONUÇ :

«Sistem» konusu, ilk bakışta anlaşılması oldukça güç ve kuşku uyandırıcı bir konu izlenimini uyandırmaktadır. Ayrıca, konunun bazı kaynaklarda ve özellikle bilimsel ve mesleki yayınlarda zihinlerde duraksamalar ve belki de çekimserlik yaratacak biçimde ve anlaşılması oldukça güç

28 H. D. Clifton, Business Data Systems: A. Practical Guide to Systems Analysis and Data Processing, Prentice-Hall, Inc., 1978, s. 12-14.

ayrıntılarla ele alınması,²⁹ karmaşık olguları anlamada ve çok değişkenli sorunları çözmeye son derece yararlı bir anlayış ve yaklaşım tarzı olan sistem analizinin yaygın benimsenmesini ve uygulanmasını geciktirmekte ve güçleştirmektedir.

Bu nedenle, bu çalışmada, sistem, sistem geliştirme, sistem tasarımı, sistem yaklaşımı ve sistem analizi gibi kavramlar, ve sistemlerin genel özellikleri ve sınıflandırılması gibi konular, gereksiz ayrıntılardan kaçınılarak, ana hatları ile ve olabildiğince açık bir anlatımla sunulmuştur. Çalışmanın bu aşamasında temel amaç, anlaşılabilir ve uygulanabilir bir «sistem» bilgisinin ortaya konulmasıdır.

2. İŞLETME YÖNETİMİNDE SİSTEM YAKLAŞIMI

Son 30 yıl içerisinde hemen tüm bilim dallarında gelişen ve karmaşık bilimsel ve güncel sorunların anlaşılmasını ve çözümlenmesini büyük ölçüde kolaylaştıran «Sistem Yaklaşımı», günümüzde işletme yönetimi ve organizasyonu ile ilgili kuramsal ve uygulamalı çalışmalarda da yaygın biçimde kullanılmaktadır.

Çalışmanın bu bölümünde, sistem yaklaşımının işletmelerde yönetim fonksiyonuna ilişkin önemi, gelişimi, uygulamaya geçirilmesi ve uygulamada karşılaşılan sorunlar temel konuları oluşturacaktır. Bu arada, işletme sisteminin içinde bulunduğu üst sistemler, kendisi ile sürekli etkileşimde bulunan diğer sistemler ve kendi içindeki alt sistemler kısaca tanıtılacaktır.

Sistem yaklaşımı, günlük yaşamın hemen her aşamasında ve çok çeşitli bilim dallarında olayların ve sorunların kavranmasında ve çözümlenmesinde yararlanılan bir düşünme biçimidir. İşletme ve endüstri sorunları da sistem yaklaşımının etkinlikle uygulanabileceği tipik alanlardır. Bu çalışmada, sistem yaklaşımının işletme yönetimine uygulanabilirliği ortaya konulmaktadır. Şüphesiz, bu çalışma, işletme yönetiminin yanısıra, yatay ve dikey yönlerde genişletilerek işletmenin üst ve alt sistemlerine ve işletmenin etkileşimde bulunduğu diğer sistemlere doğru da götürülebilir. Gerçekte, bu çalışmanın bir amacı da sistem yaklaşımı gibi, yeni bir anlayışla ele alınabilecek çeşitli ileri araştırma alanlarının varlığına dikkati çekmektir.

Bir sorunu, iç ve dış çevresel etkileşimleriyle ve tüm unsurlarıyla bir bütün olarak görebilme ve düşünebilme anlamında sistem yaklaşımı, işletme yönetimi felsefesi içinde önemli bir aşamayı ifade etmektedir. Burada, işletme yönetiminde sistem yaklaşımının gelişimi ve önemi, uygulama aşamaları ve uygulamada karşılaşılan sorunlar ana hatları ile ele alınacak ve incelenecektir.

2. 1. İşletme Yönetiminde Sistem Yaklaşımının Gelişimi ve Önemi:

1930'lardan başlayarak biyoloji ve fizik başta olmak üzere birçok bilim dalının sistemlerle ilgili kavramlara büyük ilgi ve yakınlık göster-

²⁹ C. Cem, *loc. cit.*, s. 14.

mesine karşılık, işletme yönetimi ve organizasyonu alanında sistem yaklaşımı, başlangıçta çekingenlikle karşılanmış ve bu alanlara sistem yaklaşımı getirme çabaları oldukça yavaş ilerlemiştir.³⁰

1930'ların sonlarına doğru yayınlanan «The Functions of the Executive» adlı eserinde sistem yaklaşımını kullanan C. Barnard başta olmak üzere bazı yazarların kişisel çaba ve yaklaşımları bir yana bırakılırsa, sistem yaklaşımının yönetim ve organizasyon konularına uygulanması ile ilgili çalışmaların yoğunluk kazanması ancak 1960'lardan sonraya rastlamaktadır. Bu konuda geliştirilen ilk kavramsal çerçevenin 1963 yılında R. Johnson, F. Kast ve J. Rosenzweig tarafından yayınlanan «The Theory and Management of Systems» adlı kitapta ortaya konulduğu söylenebilir.³¹ Günümüzde ise, yönetim ve organizasyon alanlarındaki çağdaş yazarların pek çoğu, açıkça veya dolaylı bir biçimde bugünün karmaşık örgütlerinin yönetiminde sistem yaklaşımını savunmaktadırlar.

Bugüne kadar, gerek işletme yönetimine ilişkin eğitimde ve gerekse uygulamada yalnızca parçalar temel olarak alınmış ve muhasebe, üretim, pazarlama, finansman, beseri ilişkiler, yönetim ekonomisi ve diğerleri birbirleriyle ilişkisi bulunmayan, birbirlerinden bağımsız konular olarak düşünülmüştür. Yalnızca, en üst yönetimin bu farklı fonksiyonları bütünleştirmek gereğini duyacağı varsayılmıştır. Ancak, günümüzde büyüyen ve giderek karmasıklaşan endüstriyel sistemler karşısında bilginin ayrı ayrı ele alınan parçaları yetersiz kalmaktadır. Yönetimde, sistemin parçaları arasındaki içsel bağılıklar ve etkileşimler, parçaların kendilerinden çok daha fazla önem taşımaktadır.³² Gerçekten, çağdaş yönetim düşüncesinin anlaşılabilirliği ve uygulanabilirliği, belirli sistem kavramlarının açıklılıkla bilinmesini gerekli kılmaktadır. Bugünün işletme yöneticisi, çok boyutlu niteliklere, potansiyel güce ve dolayısıyla çeşitli disiplinlerin temel dayanağını oluşturan ilkeler ve verilerden bir senteze gidebilecek bilgi ve deneyime sahip olmak zorundadır.³³

2. 2. Sistem Yaklaşımının İşletme Yönetiminde Uygulanması :

Pragmatik açıdan sistem yaklaşımının işletme yönetimine uygulanmasında üç aşama bulunmaktadır. Bunlar; örgütün bir sistem olarak algılanması, bir modelin kurulması ve bilgi teknolojisinden gerek modelin kurulmasında ve gerekse modelin kullanılmasında bir âlet olarak yararlanılması aşamalarıdır.³⁴

2. 2. 1. Örgütün Sistem Olarak Algılanması : Bir işletmenin bir sistem olarak görülebilmesi, her şeyden önce yöneticinin yeni bir dünya görüşünü veya felsefesini benimsemesi sorunudur. Yöneticinin, örgütüne ve bunun evrendeki yerine ve rolüne yeni bir bakışla yaklaşması gereklidir. Aynı bakış açısı, şüphesiz, kendisi ve kendisinin örgüt ve çev-

30 W. Dorken, «Sistem İncelemesi Açısından İş İdaresi» (Çev. H. Eke), Verimlilik Dergisi, C. 4, S. 1, Ekim-Aralık 1974, s. 78.

31 F. Luthans, Introduction to Management, McGraw-Hill, 1976, s. 16'dan naklen T. Koçel, «Yönetim ve Organizasyon Teorilerindeki Gelişmeler», İşletme Fakültesi Dergisi, C. 7, S. 1, Nisan 1978, s. 247.

32 J. W. Forrester, op. cit., s. 6.

33 V. Aydın, op. cit., s. 165.

34 Schoderbek, et al., op. cit., s. 237-238.

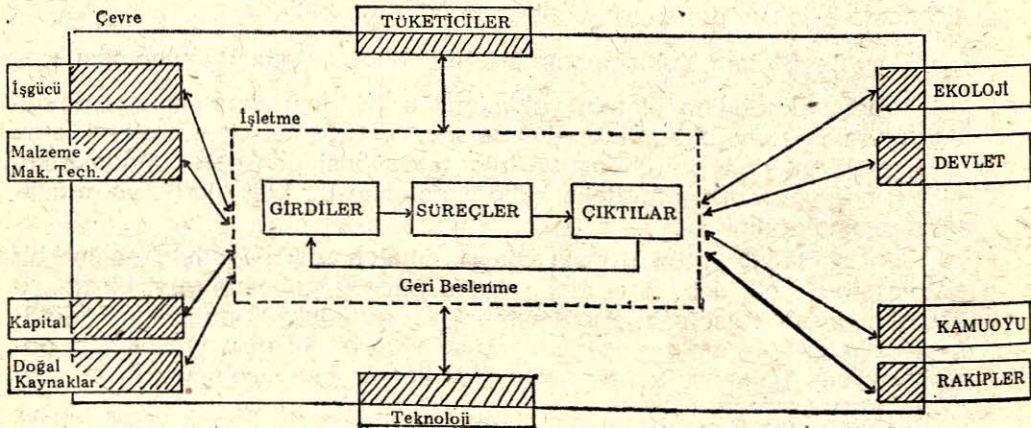
resi içindeki rolü açısından da gerekli bulunmaktadır. Bu yeni yönetim felsefesi, sorunların sistem olarak algılanması, yani, parçalardan önce «bütün»ün ele alınması ve incelenmesi anlayışıdır.³⁵

Geleneksel olarak, örgütler fonksiyonel anlamda bölümlendirilirler. Örneğin, işletmelerde üretim, pazarlama, finansman ve muhasebe gibi fonksiyonel bölümler bulunmaktadır.

Bölüm, şube, kesim ve benzeri isimlerle alt örgütlere ayrılan tüm örgütlerde her bir alt örgütsel birimin yöneticisi, kendi birimini bir bütün -ve adeta kapalı bir sistem- olarak algılamakta ve bunun sonucu olarak da yalnızca kendi biriminin geliştirilmesini ve «optimizasyonu»nu sağlamağa çalışmaktadır.

Sistem anlayışına sahip bir yönetici ise «bütün» ün yöneticisidir. Ancak, bu ifade, yalnızca tüm örgütü kapsayan sorumluluklara sahip üst yöneticilerin sistem yaklaşımını benimseyecekleri biçimde anlaşılmamalıdır. Karşılaştığı sorunun çözümüne geniş anlamda «çevre»den başlayarak ve «bütün»ü inceleyerek yaklaşan her yönetici sistem yöneticisidir.

İşletme içinde bir örgütsel birimin yöneticisinin sistem yaklaşımını benimsemesi durumunda, bir sorunun çözümüne veya etrafındaki dünya ile ilgili incelemelerine «kendi» bölümü içinde olanlarla ilgili gerçekleri toplayarak ve onları analiz ederek değil, öncelikle kendi evrenini, yani kendisini etkileyen ve kendisinin etkilediği şekliyle çevresini tanımlayarak başlaması gerekecektir. Böyle bir tanımlama, yöneticiye kendi sistemini ve bunun sınırlarını daha açık olarak görme olanağını sağlayacaktır. Buradan hareketle, yönetici, sistem olarak algıladığı sorun hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmek, sistemin girdilerini, süreçlerini, çıktılarını, geribesleme bilgilerini, ilişkilerini ve bunların niteliklerini açıklıkla kavrama olanağını bulacaktır.

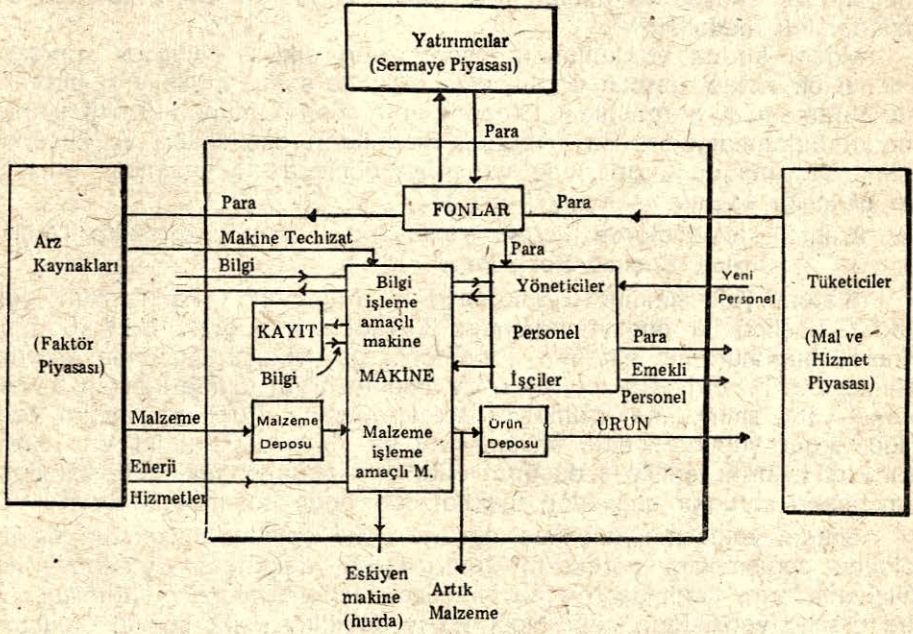

Şekil: 2.1 - Bir Sistem Olarak İşletme, Kaynakları ve Çevresi

KAYNAK: Schoderbek et al., op. cit., s. 42.

Bir sistem olarak işletmenin çevresi, unsurları, kaynakları ve bunların birbirleri ile ilişkileri şematik olarak Şekil 2.1.'de gösterilmektedir.

2. 2. 2. Model Kurma ve Kullanma : Sistem olarak bir işletmeye ilişkin bilginin elde edilmesi ve genel anlamda bir sistemin incelenmesi ile ilgili bir çalışma, herşeyden önce kavramsal bir modelin kurulmasını gerektirir. Böyle bir model, gerçek olgu ile yöneticinin sistemi arasındaki gerekli bağlantıyı oluşturacaktır.³⁶

Şekil: 2.2- İşletme Alt Sistemleri ve Çevre ile Etkileşimi

KAYNAK: R. N. Blair, C. W. Whitston, op. cit., s. 61.

Karmaşık olguları incelemeye yaygın kullanılan araçlar olan modeller, gerçek bir olgunun veya sistemin yerine geçen ve onun bir dereceye kadar basitleştirilmiş, kavramsal bir planını oluştururlar. Bir modelin değeri, anlaşılması güç davranış karakteristiklerini, gerçeği gözlemlemeden çok daha etkin bir biçimde anlaşılabilir hale getirebilmesinde bulunmaktadır. Bir model, araştırmacıya veya yöneticiye gerçek sisteme oranla çok daha düşük bir maliyetle, çok daha hızlı bir şekilde ve gerçek hayatta bulunmayan koşullarla bilgi sağlayabilmektedir.³⁷

Model kurmanın amacı, üzerinde çalışılan sistemin uygulamadaki başarı düzeyini bir ölçüye kadar önceden görebilmektir. Gerçek yaşamdaki bir sistemin uygulama sonuçları söz konusu, sistemin yapı ve davranışları modeller yardımıyla taklit edilerek veya benzetim (simülasyon) yoluyla canlandırılarak önceden tahmin edilmeğe ve buradan doğru çözüme veya akılcı kararlara ulaşılmaya çalışılır. Model-kurma

38 Ibid., s. 240.

37 J. W. Forrester, op. cit., s. 49.

ve kullanma, gerçekte bir deneme yanılma yaklaşımıdır. Alternatif çözümlerin ve bu arada alternatif modellerin amaca en uygun olanı, çoğunlukla bir deneme - yanılma süreci sonunda belirlenebilmektedir.³⁸

Sistem yaklaşımı içinde sorun çözme amacıyla en yaygın kullanılan model, simülasyon yöntemidir. Üzerinde çalışılan sorunun veya sistemin mantıksal yapısından hareketle ve benzetim yoluyla hazırlanan, elektronik bilgi-işlem modelleri olarak da bilinen simülasyon yaklaşımı, işletmelerde ve endüstride hemen her düzeydeki sorunların çözümüne uygulanabilen modellerdir.

Model kurma ve kullanma aşamasında dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, gerçek sorun veya olgu ile soyut modellerin birbirine karıştırılmaması gerektiğidir. Modellerin hemen tümünün çeşitli sınırlamaları bulunmaktadır. Bu nedenle, modellerin eksiklikleri ve kusurları bilinerek yönetim kararlarında ve sorun çözmede kullanılması, etkinliği ve akılcılığı sağlamayı kolaylaştıracaktır.

2. 2. 3. İşletmelerde Sistem Yaklaşımının Uygulanmasında Karşılaşılan Başlıca Sorunlar :

Sistem yaklaşımının uygulamaya aktarılmasında karşılaşılan güçlükler, başlıca iki önemli nedenden kaynaklanmaktadır. Bunlardan birincisi, bugünün modellerinin bu amacın gerçekleştirilmesinde yetersiz kalmasıdır. İkinci neden ise, bu uygulamanın örgüt içinde mevcut fonksiyonel yetki sınırlarının aşılmasını gerektirmesidir. Bu ikinci neden, özellikle, örgüt yapıları içinde kişilerin rol ve statü düzenlerini ve «bireysel krallık»larını tehlikeye düşüren önerilerin benimsenmesinde karşılaşılan beşeri sorunlar açısından uygulamada önem taşımaktadır.³⁹

Sistem yaklaşımı, alışılmış düşünme ve çalışma düzeninin önemli ölçüde değişmesini gerektirmektedir. Oysa, düşünme yöntemlerinin, alışkanlıkların, benimsenmiş sorun çözme kalıplarının değiştirilmesi ve bu alanda yeniliklerin getirilmesi kolay değildir. Psiko-sosyal olgularda kısa sürede gerçekleştirilen değişimler önemli sorunların doğmasına yol açabilir. Bu sistem yaklaşımının benimsenmesinde ve yerleşmesinde karşılaşılan sorunların temelini oluşturur. Tüm diğer sorunların ortaya çıkışı ve çözümlenmesi de bu temel sorunla ilgili görülebilir. Bu nedenle, sistem yaklaşımının nasıl ve hangi hızla uygulamaya getirileceği, içinde bulunulan çevrenin yapısal özellikleri dikkate alınarak özenle saptanmalıdır.⁴⁰

Sistem yaklaşımı, yönetim sorunlarının çözümünde yeni bir bakış getirmekle beraber, hiçbir zaman «sihirli bir formül» olarak da görülmemelidir. Araştırmacı ve uygulamacılara daha tutarlı ve bilimsel çözümler gösterebilen yararlı bir araç niteliği taşıyan sistem yaklaşımının başarılı bir biçimde kullanılabilmesi, sonuçlarının doğru ve anlamlı olarak yorumlanabilmesi büyük ölçüde uygulayıcıların kişisel yeteneklerine ve bu alanda kuramsal çalışmalar yapanlarla yapıcı bir etkileşim ortamı yaratmalarına bağlı bulunmaktadır.⁴¹

38 T. Kempner, A. Handbook of Management, Penguin Books Ltd., 1973, s. 355.

39 E. S. Buffa, Operations Management: Problems and Models, (3rd Ed.) John Wiley and Sons, Inc., 1972, s. 30.

40 B. Kobu, «Üretimde Sistem Yaklaşımı», İşletme Fakültesi Dergisi, C. 5, S. 1, Nisan 1976, s. 73.

41 İ. C. Aşkun, loc., cit., s. 108.

KALİTE VE TÜKETİCİ HAKLARI : TÜRKİYE'DEN BAZI ÖRNEKLER

Erdener KAYNAK *

GİRİŞ :

Hem gelişen ve hem de gelişmiş ekonomik sistemler içinde hızlı teknolojik gelişmelerin örgütlediği sanayici ve tüccar kuruluşlarına koşut olarak tüketicilerin de çıkarlarını koruyabilmek için örgütlenmeleri gözlemlenmektedir. Ülkemizde üreticiler ve aracı kurumlar mevcut olanaklardan yararlanmak için çok iyi bir biçimde örgütlenmişlerdir. Genellikle belirli bir üretici grubu ile ilgili yasa çıkmadan önce üreticiler yaptıkları baskılarla yasal düzenlemeleri kendi çıkarları doğrultusunda etkilemeyi başarabilmektedirler. Öte yandan aracı kurumlar ise çağdaş pazarlama örgüt ve yöntemlerini geliştirmeye başlayıp kendi çıkarlarını en iyi şekilde korumaktadırlar. Türkiye'de şimdiye dek, devlet tüketiciyi arzu edilen biçimde koruyamamış ve ayrıca tüketiciler bağımsız bir örgüt altında da istenen biçimde birleşememişlerdir.¹

Politik ve ekonomik sistem ne olursa olsun ticaretin var olduğu her yerde tüketici sorunu ve korunması söz konusudur. Kanımızca, az gelişmiş bir pazar ekonomisine sahip Türkiye'de tüketicilerin korunmasına yönelik örgütlerin çalışmaları gelişmiş batı ekonomilerine kıyasla daha fazla önem kazanmaktadır. Bizi bu yargıya götüren asıl neden, Türkiye'de tüketicinin güçsüz olmasıdır. Tüketici güçsüzlüğü ise; a) Gelir düşüklüğü, b) Gelir dağılımının bozukluğu, c) Bağımsız tüketici örgütlerinin olmayışı, d) Tüketiciler üzerinde yanıltıcı reklâm ve bilgileri etki yapmasıyla açıklanabilir.²

Tüketicilerin korunması akımı ilk önce batının endüstrileşmiş ülkelerinde, özellikle A. B. D.'de endüstri devriminden sonra ortaya çıkmıştır. Tüketicilerin korunması akımının ilk önce 1880'de başlamasına karşın, tüketicileri koruyucu nitelikte A. B. D.'de kurulan bir örgüt özel teşebbüs tarafından faaliyete geçirilen İyi İş Büroları (Better Business Bureau) olmuş ve ilk önce 1912 yılında faaliyete geçmişlerdir.³ İyi iş bürolarının tüketici yararlarını korumaya çalışmalarına karşın üretici firmalarca kurulup faaliyete geçirilmiş olmaları nedeni ile gerçek anlamda tüketici olarak kabul edilmezler. Bu nedenle 1939'larda tüketiciler yeniden örgütlenme gereksinmesi duyarak tüketiciler aydınlatmayı, bilgilendirmeyi amaçlayan

* Assoc. Prof. Dr. Erdener KAYNAK, Mount Saint Vincent Üniversitesi, İş İdaresi ve Kamu İlişkileri Bölümleri Başkanı, HALIFAX, Nova Scotia, KANADA.

tüketici birikimlerini kurmuşlardır.⁴ Tüketicileri koruma akımının doğurduğu en önemli ve etkili örgüt bu tüketici birliği olmuştur. Tüketicilerin korunması akımı genel olarak aldatıcı reklâm, yükselen fiyatlar, çevre kirlenmesi gibi tüketicilerin doğrudan ilgliendiren edimlere koşturarak doğmuş ve gelişmiştir.

Pazar yerindeki rolü üzerinde başlıca iki karşıt görüş bulunmaktadır.⁴ Bu görüşlerden birincisi «Tüketici Kraldır» der ve dolayısıyla üreticilerin başarı ya da başarısızlığını belirleyen ögenin tüketicinin kararı olduğunu kabullenir. Bütün bu süreç içinde tüketici karar verici rol oynar. Bu nedenle anılan anlayışa «Tüketici egemenliği» denilmektedir. Tümüyle karşıt bir yaklaşım ise tüketicinin genel ekonomik sistem içinde bir piyon olduğunu savunan görüştür. Dolayısıyla tüketici anılan süreç içinde karar verici bir rol oynayamamakta fakat ekonomik sistem içinde alınan kararlardan doğrudan etkilenmektedir.

Bu ikinci görüş tüketici hareketinin doğmasına neden olmuştur. Ülke-mizde de tüketicilerin tatminsizliklerinin, şikâyetlerinin süregelmesi ve fiyatların geometrik biçimde artması ve genel ekonomik sistem içinde tüketicilerin bir piyon olduğunu savunan ikinci görüşün Türkiye'de de geçerli olduğunu ortaya koymaktadır.

Günümüzün pazar düzeni içinde tüketici kitleler, kendilerine sunulan ürün ve hizmetlerin kalitesini ve gereksinimlerini tatmin derecesini doğru olarak değerlendirmek olanaklarına her zaman sahip değildirler. Tüketicilerin satın almak istedikleri ürünlerin açıkça görünmeyen niteliklerini saptaması olanaksızdır. Çünkü, ürünün satıldığı yerde, onun fiziksel veya kimyasal niteliklerini ve kullanım özelliklerini analiz etmenin olanak dışı olduğu açıktır. Bu tip bir analiz hem teknik bilgi ve âlet hem de finansal bir külfeti zorunlu kılacaktır. Örneğin, satın alınan bir kumaşın gramajı, çekme, buruşma, solma, aşınma özellikleri, atkı ve çözümlü sayısı nasıl saptanacaktır? Aynı zamanda ürünlerin bazı özelliklerinin ölçülmesi için zaman alan deneylerin yapılması da zorunlu olabilir. Tüm bu tip çalışmalar örgütlenememiş bireysel tüketicilerin olanakları dışında kalmaktadır. Bu nedenle tüketicilerin ürünlerin kalite ve nitelikleri ile ilgili bilgileri bu konu ile ilgili ihtisaslaşmış bağımsız tüketici örgütlerinden elde etmesi en gerçekçi yöntem olmaktadır. Tüketici kitleleri aydınlatacak bilgilerin derlenmesi, araştırma ve analiz gibi lâboratuvar çalışmalarını gerektirecektir. Kalite standartlarının saptanması da bu tip çalışmaların içinde yer almaktadır. Böylece pazar gereksinmelerine uygun, kalitesi edici ürünler tüketicilere sunulurken pazardaki ürünlerin nitelikleri de denetlenmiş olacaktır.⁵

Tüketicinin korunmasında kalite denetimini açıklamaya başlamadan önce kalite denetiminin amaçları ve uygulama biçimlerinin ne olduğunu açıklamak gerekmektedir. Çünkü kalite denetimi, amaca ve kullanım maksadına göre farklı biçimlerde anlaşılabilir.

Üretici firmalar açısından kalite denetimi, ürünlerin, işletme tarafından istenilen nitelikte olmasının sağlanması için yapılan denetim olmaktadır. Bazı sanayiciler için kalite denetimi, maliyetleri yükseltmeden kaliteli ürün üretebilmek amacı ile üretim tekniklerinin geliştirilmesini ifade etmektedir. Tüccarlar açısından kalite denetimi, kendilerine teslim edilen

ürün ile, sipariş ettikleri ürünün aynı kalitede olup olmadığının saptanmasıdır.

Burada amaç, ürün kalitesinde, yükseklik değil siparişe uygunluk aranmasıdır. Gerek üreticiyi, gerekse tüccarı ilgilendiren diğer bir kalite denetimi şekli, ürün kalitesinin pazar talebine uygunluğunun sağlanmasıdır. Tüketicilerin gereksinmelerine ve ödeyebilecekleri fiyata uygun kalitelere ürün arz etmek için, ürün çeşitlendirmesi ve çeşitler arasındaki kalite farklarını denetim altında tutmak gerekir. Devletin, yasa veya özel denetim kurumlarının, pazara sunulmak amacı ile üretilen ürünlerin kalitesini önceden saptanmış ve ilan edilmiş bazı kalite ölçütlerine uygun olup olmadığının denetimi de kalite kontrolü anlamına gelebilir. Burada amaç, tüketicilere belirli niteliklerin altında ürün satılmasına engel olmak ve asgari düzeyde bir kalite sağlamak olmaktadır. Tüketici kitleler için kalite denetimi çok büyük önem taşımaktadır. Tüketiciler kendilerine belirli özellikleriyle tanıtılan ve satın alması istenen ürünlerin, gerçekten bildirilen kalitede ürün olup olmadığının saptanmasıdır. Kalite denetimi, tüketici açısından başka bir şekilde de tanımlanabilir. Buna göre, tüketiciye sunulan aynı cins ürünler arasında kalite ayrımının yapılması da kalite denetimi anlamına gelir. Örneğin, tüketiciler hangi kumaşın daha az solacağına veya yıkanınca çekeceğini bilmek isterler ve bu özelliklerin kendilerine satın almadan önce bildirilmesini veya aydınlatıcı bilgiler verilmesini arzu ederler.⁶

KALİTE DENETİMİ VE TÜKETİCİ :

Kalite denetimi genel olarak belirli bir kalite düzeyinin sağlanması veya kaliteler arasında ayırım yapılabilmesinin teminidir. Kalite denetimi yardımı ile aynı zamanda belirli ürünlerin özellikleri konusunda tüketiciler uyarılabilir. Üreticilerin yaptıkları kalite denetimi, genel olarak üretim aşamalarında yapılır. Üreticiler tarafından belirli bazı yöntemler kullanılarak yapılan kalite denetimlerinden geçen son şeklini almış ürünün üzerinde bir denetim etiketi veya damgası bulunur. Bu ürünü alan tüketicinin şikâyeti halinde bu etiket veya damgadaki denetim işaretinden durumun gözden geçirilmesi olanaklı hale gelir.

Tüketicilerin gereksinim ve tercihine uygun ürünü üretebilmek amacıyla sanayici veya bazı hallerde tüccar tarafından pazar etüdüleri yapılmaktadır. Bu etüdüler, tüketicilerin istedikleri ürünlerin içeriği, muhafazası, ambalajı veya hizmet gereksinimi konusunda bilgi toplamak için yapılır ve ürünün kalitesi elde edilen sonuçlara uyacak şekilde saptanır ve üretim gerçekleştirilir. Bu amaçla yapılacak pazar etüdüleri, bu konudaki uzmanlar tarafından gözlem, anket veya çeşitli nitelik ve kalitede örneklerin tüketici grupları tarafından denenmesi gibi şekillerde uygulanmaktadır. İlke olarak bu tip etüdüler pazara sunulacak ürün kalitesinin saptanmasına yönelik olup, etüdü yapan ve yaptırılanlar tarafından gizli tutulur.

Bağımsız tüketici örgütleri tarafından batı ülkelerinde mukayeseli testler şeklinde kalite denetimleri yapılmaktadır. Bu sistemde, aynı cins üründen çeşitli markaların örnekleri pazardan alınır veya tüketici örgütünün kendi laboratuvarlarında veya üniversite gibi bağımsız kurumların laboratuvarlarında çeşitli testlere tabi tutularak sonuçlar halka açıklanır.

Belirli verilere, ölçülere ve standartlara göre yapılan deneylerin sonuçlarına göre tüketicilere ürünün özellikleri hakkında yayın yolu ile bilgi verilmektedir. Bu bilgi aracılığı ile tüketiciler, pazarda bulunan ürünler arasından gereksinmelerine ve finansal güçlerine en uygun olan ürünleri seçme olanağına sahip olmaktadırlar.⁷

TÜKETİCİ İSTEMLERİNE UYGUN KALİTELİ ÜRÜN GELİŞTİRME :

Kalite bilincinin ülke düzeyinde ve özellikle üretici firmalar arasında yaygınlaşması gerekmektedir. Ülkemizde, üretici firmaların kaliteye ilişkin uygulamalarında ve davranışlarında büyük değişiklikler yaratacak bir kalite devrimi öngörülmektedir. Önerilen bu değişimin amaçlarından en önemlilerini, kalite bilinci ile daha iyi kalitede ürün ve hizmet üretimi oluşturmaktadır. Bu arada, özellikle, üreticilerin kaliteyi tedarik ettikleri her şeyin bütünselik bir parçası haline getirmeleri gereklidir.⁸

Kalite geliştiriminin ülke düzeyinde başarılması için öngörülen amaçlar, gerek devletin gerekse halkın etkili ve güçlü girişimlerini gerektirir. Türkiye'nin günümüz koşulları altında bireysel tüketicilerin kalite geliştirmede önemli bir hizmette bulunamayacağı açıktır. Bu nedenle, sorunu devlet ele alıp yönlendirmelidir. Burada devletin kurulmuş ve kurulacak olan «bağımsız tüketici örgütlerine» yardım elin uzatması beklenmelidir. Aynı zamanda yaptıkları satın almalar iç pazarda büyük miktarlara varan devletin, tüketicilerin örgütlenmesine yardımcı bulunması ve kaliteye ilişkin mesleki hizmetlerin sağlanmasını hızlandırması kendiliğinden söz konusu olacaktır. Devlet, tüketicileri koruma, ölçümler, standartlar ile ihracat denetimini içeren yasama önlemlerinin yanı sıra yol gösterici nitelikte ekonomik koşullar yaratacak idari ve yasal önlemlerle, kalite geliştirme girişimlerinde bulunabilir. Ancak bu yaklaşımlarla ilgili olarak devletten beklenen çoğu kez, bazı ek yasaların düzenlenmesi yerine, varolanların günün koşullarına uygun şekilde değiştirilerek uygulanması olmaktadır.⁹ Burada şu noktayı belirtmekte yarar olduğu kanısındayım. Devletin girişimi olmaksızın ya da yardımı olmadan, üreticilerin yüksek kalite standartlarına erişebilmeleri gerçekten çok güçtür. Devlet ile üreticiler arasındaki uygun eşgüdümlemenin gerçekleştirilmesi için kalite denetiminin işletmelerde düzgün bir biçimde uygulanmasını olanaklı kılmak amacıyla yeterli bir mesleki alt yapının yaratılmasına girişilmelidir. Endüstrinin gelişmiş kalite denetim sistemlerinden yararlanma gereğini benimsememesine dayanan bu alt yapının oluşturulması için devletin Türk kalite kontrol birliğinin kurulmasını özendirilmesi, bu birliğin çalışma alanlarını ve çalışmanın yürütülme yollarını saptaması gerektiği önerilmektedir.¹⁰ Kurulacak Türk Kalite Kontrol Birliğinin kurulmasından sonra tüketici örgütleri ile işbirliği halinde çalışarak teknolojik bir temelde oluşturulacak inceleme ekiplerinin ortaya koyacakları bulgulara göre çalışmalarını yönlendirilmesi düşünülebilir.

TÜKETİCİLERİN ÖRGÜTLENDİRİLMESİ :

Pazarda örgütlenmemiş, pazar koşulları hakkında en az bilgiye sahip, hareket yeteneği sınırlı, dolayısıyla en zayıf grup olan tüketicilerin ülkemizde korunması gerekmektedir. Genellikle, bireysel tüketici için üreticiler üzerinde etki yaratması güçtür. Bu durumun doğal sonucu olarak, tüketiciler durumlarını güçlendirmek ve pazarlık güçlerini arttırabilmek amacı ile birçok ülkede tüketici örgütleri kurmuşlardır. Ülkemizde de bu

tipten kurulmuş olan tüketici örgütleri tüketicilerin çıkarlarını korumada önemli ölçüde çaba harcamaktadırlar.¹¹

Pazarda bulunan çok fazla sayıda ürünle rekabet etmek üzere, pazara çok çeşitli ve fazla sayıda ürün akmaktadır. Pazarda tüketici kitleler tarafından bilinmeyen özellikleri ve bileşimleri hakkında fazla bilgi bulunmayan yeni ve çok sayıda ürün türemiştir. Bütün bu durumlar, tüketici kitlelerin şaşırtılması ve tüketicilerin bilgi verici donelere olan gereksinimlerinin artması ile sonuçlanmaktadır. Bağımsız tüketici örgütlerinin ana amacı tüketici kitlelerin ürünün özellikleri ve kalitesi ile ilgili olarak gereksinim duydukları bilgileri toplayıp süzgeçten geçirdikten sonra tüketicilere sunmaktır. Günümüzde hem tüketim hem de endüstri ürünlerinin fiyatları hızla artmaktadır. Fiyatların hızla artmasına karşın, ürünlerin kalitesi de erezyona uğramakta ve ülkemizde bu konuda henüz etkili ve başarılı bir denetim yapılmamaktadır. Artan fiyatlar genel düzeyi ile kalite düşüklüğünün birçok nedenleri olmasına karşın, bilenen tek şey gelirleri fiyatlardaki artışları izleyemeyen veya geriden izleyen sabit gelirli büyük tüketici kitleleri bu olgudan zarar görmektedirler. Bir yandan, televizyon ve radyo ve gazetelerde yapılan reklamlarla birbirinden farklı veya benzer kalitedeki ürünler tüketici kitlelere sunulmakta ve bu tüketici kitleler tüketime özendirilmekte; öte yandan, tüketime özendirilen bu kitlelerin gelirleri artan fiyatları izleyemez duruma düşmektedirler. Düşük gelir grubundaki tüketicileri ürün satın almaya kamçılatabilmek için kredili satış-tekniki uygulanmaktadır. Sermaye birikiminin yoğun ve finansman kurumlarının çok geliştiği batı ülkelerinde tüketici kredilerinden çok olumlu sonuçlar alınmıştır. Tüketici kredileri sorunu daha çok sermaye birikiminin oluşmadığı ve finansman zorlukları çeken Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için söz konusu olmaktadır. Bu tür ülkelerde tüketici kredileri gelişmemiştir ve halihazırdaki yapısı gereği tatmin edici olmaktan çok uzaktır. Özellikle tüketiciler aldıkları ürünün peşin fiyatı ile kredili fiyatı hakkında ve kalitesi konusunda bilgi sahibi olamamakta, her ne pahasına olursa olsun o ürüne sahip olmayı arzuladıklarından satınalmakta ve dolayısıyla zarara uğramaktadırlar.

Tüketicilerin korunması akımı; yukarıda değindiğimiz aldatıcı reklam, yükselen fiyatlar, tüketici kredileri ve ürün kalitesi gibi konular üzerine eğilmiş ve yine bunlara benzer ve tüketicilerin korunması ve onların aydınlatılmasını amaçlayan faiz haddi, garanti, kefalet, sigorta, doktor seçimi ve ilaç konularında tüketicilere bilgi vermeyi üzerine almıştır.

Ülkemizde daha önce de sözünü ettiğimiz gibi üreticiler mevcut olanaklardan yararlanmak için iyi bir biçimde örgütlenmişlerdir. Aracı kurumlar ise çağdaş pazarlama örgüt ve yöntemlerini geliştirmeye başlamışlardır. Şimdiye dek, devle tüketiciyi arzu edilen biçimde koruyamamış ve ayrıca tüketiciler bir örgüt altında da birleşmemişlerdir. Her gün pazara sürülen yeni ürün sayısında önemli artışlar olmaktadır. Kalitesi yüksek olmayan ve çoğu durumlarda kalite normlarına da uymayan ürünler için büyük boyutlara varabilen reklam harcamaları yapılmakta, yapılan bu reklamlar bilgi verici ve eğitici olmaktan çok ikna edici ve yanıltıcı niteliktedirler. Tüketim ürünleri endüstrisinde yapılan yatırımların kârlılığının yüksek olması ürünlerin oransal olarak bollaşmasına neden olmak-

ta, satışlarda bir tıkanma olduğu zaman reklam ve kredili satışlara baş vurulmaktadır.

Bu yöntemlerle tüketici kitlelerde bir tüketim histerisi yaratılmakta ve ulusal kaynaklar boşa harcanmaktadır. Ülkemizde okur-yazar oranının düşük düzeyde olması da tüketicinin kıyaslamaları yapamamasına ve reklam yolu ile aldatılmasına neden olmaktadır. Yanıltıcı reklamlara karşı ülkemizde henüz yeterli önlemlerin alınmaması bu konuda yasal bazı değişimleri gerektirmektedir.

S O N U Ç :

Geleneksel toplumlarda az gelişmişliğin verdiği bir güçsüzlükle kişinin eğitim eksikliği sonucu tüketiciler kalite ve ürün özellikleri konusunda yeterli bilgisiye sahip değillerdir. Bu nedenle, gönüllü tüketici örgütleri yardımı ile tüketicilerin sağlıklarının ve güvenliklerinin korunması, tüketicilerin eğitimlerini sağlayarak bilgi vermek ve tecrübe kazandırmak ve son olarak tüketicilerin çıkarları ile ilgili olarak alınacak kararlar tüketicilere danışılması ve kendilerinin de temsil edilmelerinin sağlanması gerekmektedir. İster gönüllü dernekler olarak faaliyet gösterebilirler, ister kamu sektörü tarafından finanse edilip yürütülsünler, tüketici örgütleri şu görevleri yerine getirmelidirler. Bir kere tam bir tarafsızlık ve özerklik içinde bilimsel olarak kalite araştırması yapmak, ikinci olarak, genel yayın araçları ve kendi yayınları ile tüketicilere aydınlatıcı doğru bilgiler vermek küçük yaşta tüketicilerin eğitilebilmeleri amacıyla okullarda okutulabilecek ders kitapları hazırlamak ve serisi konferanslar düzenlemek. Son olarak da tüketicilerin haklı sorunlarını ilgili kurumlara ileterek, takip etmek ve savunmak olmaktadır.

Üreticiler ve aracı kurumlar tarafından satışa sunulan ve teşhir edilen ürünler için etiketlenmenin tam, açık, okunaklı ve karışıklığa olanak vermeyecek şekilde yapılmasının sağlanması gerekir. Paketlerin ürünün kalitesi içeriği ve özellikleri hakkında bilgi vermesi özellikle besin maddeleri konusunda ürünün cins ve içindeki maddelerin tam ve eksiksiz olarak tanımının yapılması, maddenin ağırlığı, hacmi satıcının ya da sorumlunun hüviyeti birim fiyatı, birim miktarının gros ve net ağırlıklarının belirtilmesinin sağlanması gerekmektedir. Tüketicilere gelirlerini en iyi şekilde kullanabilmelerine yardımcı olmak için, ülkemizde satışa sunulan ana gereksinim maddelerinin fiyat ve kalite farklılıklarının bildirilmesi, ulusal ve yerel fiyatlar arasındaki gerekli kıyaslamaları yapabilmek için tüketicileri haber almaya teşvik etmek gerekmektedir. Bu amaca yardımcı düşüncesiyle tüketicileri koruma örgütü aylık «tüketici raporları» yayınlayıp ilgililere dağıtılabilir. Örgüt aynı zamanda Türk tüketicisinin genel eğitimi ve belirli konularda aydınlatılabilmesi için tüketicilere yararlı olabilecek haberleri sınıflandırıp basite indirgeyerek radyo, basın ve televizyon aracılığı ile haftanın belirli günlerinde tüketicilere aktarabilir. Zaman zaman büyük tüketici yığınlarını ilgilendiren konularda tüketicileri koruma örgütü gerekli test veya araştırmayı yaparak ele alınan konu üzerinde basit ve anlaşılır bir şekilde ayrıntılı bilgiler verebilir.

REFERANSLAR :

- 1 — Erdener Kaynak, «Consumerism: A Social Phenomenon», Adana İ. T. İ. A. İşletme Enstitüsü Dergisi, Yıl : 2, Sayı : 2, Mayıs 1978, S. 123-128.
- 2 — Erdener Kaynak, «Türkiye'de Tüketici Örgütlenmesine İlişkin Bir Model Araştırması», Verimlilik Dergisi, Cilt 7, Sayı : 3, Nisan-Haziran 1978 S. 20.
- 3 — Robert O. Herman «Consumerism: Its Goals, Organizations and Future» Journal Of Marketing Vol. 39 October 1970, S. 55-60.
- 4 — Erdener Kaynak, «Türkiye'de Tüketicilerin Korunmasına Yardımcı Araç Olarak Gönüllü Tüketici Örgütleri Deneyimi», Pazarlama Dergisi, Yıl : 4, Sayı : 3, Eylül 1979 S. 9-13.
- 5 — Engin Doğu, «Tüketicinin Ekonomik Davranışları ve Sorunları», Verimlilik Dergisi, Cilt 6, Sayı : 3, Nisan-Haziran 1977 S. 232.
- 6 — Yıldırım Kılıç, a. g. e., S. 27 - 28.
- 7 — Tuncer Tokol, Pazarlama Açısından Tüketici Korunması Sorunu, Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını No. 23, Bursa, Eylül 1976 S. 86.
- 8 — Bilge F. Ekin, «Endüstri İşletmelerinin Başarısı İçin Kalite Kontrolüne Yeni Bir Yaklaşım Gereksinimi», Kimya Mühendisliği Dergisi, Ağustos 1974, s. 13-15.
- 9 — Kalite Kontrolü Yöneticiler Toplantısı ve Sempozyumu, Milli Prodüktivite Merkezi Yayını. No. : 177, Ankara.
- 10 — Bilge F. Ekin, «Verimlilik Arttırma Tekniklerinden Kalite Kontrolü», Verimlilik Dergisi Cilt 3, Sayı : 4, Temmuz-Eylül 1975 S. 1106 - 1110.
- 11 — Erdener Kaynak ve Refik Çulpan, «Consumer Protection Movement in a Developing Economy-The case of Turkey» Hacettepe University Administrative Sciences Journal, Vol. 1 No. 1. June 1978, s. 128-146.

TÜRKİYE'DE 1970 — 1980 DÖNEMİ SANAYİ KESİMİ SAAT ÜCRETİ VE MALİYETİNE İLİŞKİN ÇALIŞMA RAPORU

Nusret EKİN *

Kuvvet LORDOĞLU

Bu kısa rapor Türkiye'de belirli bir dönem içerisinde sanayi kesimine ilişkin ücretleri ve maliyetlerini içermektedir. Kuşkusuz farklı kurumların yaptıkları istatistiki araştırmaların sonuçları da farklı görülecektir. Ancak biz bu farklılıkların nelerden ileri gelebileceğini bir ölçüde ortaya koymağa çalıştık. Sonuçta saat ücreti olarak bulduğumuz rakamlar belki de bir ölçüde düşüktür. Ancak bilindiği gibi enflasyonist baskıların yoğun olduğu dönemlerde ücret artışları ve ilişkin istatistiki bilgiler belirli bir gecikme ile yayınlanmaktadır. Öte yandan ülkenin sosyal mevzuatı örneğin çalışma günlerinin neleri kapsadığını farklı bir biçimde açıklayabilir. Bu ve benzeri etkenler ortaya çıkacak saat ücreti ve maliyetini belirli ölçüde etkilemektedir.

1) Ortalama günlük ücret ve saat ücretlerine SSK primine esas ücretler alınmıştır. Bu nedenle; Tavan ve taban sınırları içerisindeki aylık ücret aşağıdaki gibidir:

	<u>Minimum (TL.)</u>	<u>Maximum (TL.)</u>
1975-1976	1200,—	6000,—
1976-1977	1800,—	6000,—
1977-1978	1800,—	8400,—
1978-1979	3300,—	9660,—
1979-1981	5400,—	12.000,—
1981	9750,—	20.250,—

SSK istatistiklerinde esas alınan ödenen sigorta primi olduğu için bulunan ortalama saat ücretleri ve günlük ücretler bu rakamlara dayanmaktadır.

2) İşyeri yöneticisi, işveren ve benzeri üst seviyede ücret alan kişiler bu ortalamaya dahil değildir. Bu nedenle sonuçlar görece olarak düşük gözükabilir. Gerçekten diğer bir araştırmaya göre¹ aylık ortalama çıplak ücret aşağıdaki gibidir.

* Prof. Dr. Nusret Ekin İ. Ü. İktisat Fakültesi.
As. Kuvvet Lordoğlu B. Ü. İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi.

<u>Yıllar</u>	<u>Ort. Ücret</u>
1973	1584,—
1974	1855,—
1975	2472,—
1976	3475,—
1977	4562,—
1978	6868,—
1979	9520,—

3) Ülkemizde çalışılmayan H. tatili, Cumartesi, bayram ve genel tatiller için Batı ülkelerinden farklı olarak ücret ödenmektedir. Yani bu günler çalışılmasa bile çalışılmış kabul edilmektedir. Keza bu günlerde çalışma halinde ödenen ücret ortalama % 50 zamlı olmaktadır. Bu nedenle fiilen çalışılan günlere ait ödenen ücret içerisinde çalışılmayan günleri de kapsayan bir fark bulunmaktadır. Yıllara göre bu fark Tablo : III'de görülmektedir.

4) Ülkemizde sosyal güvenlik kurumu hastalık, doğum, kaza, emeklilik ve evlenme durumlarında yasalarla belirli bazı katkıları sigortalıya sağlar. Sosyal güvenlik kurumu bu desteğini işçi ve işverenden kestiği fonlarla sağlamaktadır. İşçi için bu miktar belirli gelir dilimleri içerisinde üreticinin ortalama % 9'unu işveren için, % 11.5 ile 17'sini toplam % 20.5-26'sını kapsamaktadır. Bu yasal katkılar dışında sosyal güvenlik kurumunun sağladığı aileyi destekleyici başkaca bir fon bulunmaktadır.

5) Hastalık, işsizlik ve diğer aile yardımlarını kapsayan başka bir özel sosyal güvenlik kurumunun bulunmadığı ülkemizde işçi ve işveren arasındaki münferit antlaşmalar kısıtlı sayıda yapılmaktadır. Bu konudaki bir araştırmaya göre işverenin yaptığı yan ödemeler içerisinde en önemli payı SSK primleri ve kıdem tazminatı oluşturmaktadır. Bkn. Tablo : VIII.

Bunun dışında yapılan tüm yardımları kapsayan ve yıl içerisinde ödenen ikramiye-prim sistemi bulunmaktadır. Biz burada her işçi için yıllık ortalama % 200 TL. olan bir çocuk için yapılan yardımı da ücret maliyeti içerisinde belirtmeğe çalıştık.

6) Ülkemizde sürekli ya da süreksiz işçi ayırımı konusunda henüz yeterli istatistik bulunmamaktadır. Ancak SSK yıllık istatistiklerinden çıkan sonuca göre sürekli işçiye ödenen 1979 yılı için ortalama ücret 303.72 saat başına da 37.96 olmuştur. Diğer yandan süreksiz yani mevsimlik geçici işçiye ödenen meblağ günlük ortalama 257.50 saat başına da 32.18 TL. olarak gerçekleşmiştir. Böylelikle sürekli işçi ile geçici işçi arasında günde 46,22 TL.'lık bir fark bulunmaktadır.

1 Türkiye İşverenler Sendikaları Konfederasyonu İşgücü Maliyeti ve Çalışma İstatistikleri 1980, S. : 35.

TABLO : I

Asgari ve azami sınırlar içerisinde SSK primine esas günlük brüt ücret TL.

<u>D ö n e m</u>	<u>Asgari</u>	<u>Azami</u>	<u>Ortalama Gün (TL.)</u>
1969-1971	12,—	120,—	66,—
1971-1975	18,—	165,—	91.50
1975-196	40,—	200,—	120.00
1976-1977	60,—	200,—	130,—
1977-1978	60,—	280,—	170,—
1978-1978	110,—	280,—	195,—
1978-1979	110	322,—	216,—
1979-1979	110	368,—	239,—
1979-1979	180	368,—	274,—
1979-1981	180,—	400,—	290,—
* 1981-	325	675,—	500,—

* SSK İstatistikleri ve Resmi Gazeteler.

YIL İÇERİSİNDE ÇALIŞILMAYAN GÜNLER

TABLO : II

Hafta tatili	52 gün
Cumartesi 1/2x52	26 »
Bayram genel tatil	13 »
Yıllık ücretli izin	21 »
Mazeret izni	
Toplam	112 »

Filen çalışılan gün 365 — 112 = 253 gün

ÇALIŞILAN GÜNLERE GÖRE ORTALAMA ÜCRET

TABLO : III

<u>Yıllar</u>	<u>Ay 30 gün TL.</u>	<u>Ay 22 gün (253 : 12)</u>	<u>Fark</u>
1970	35.32	50.25	14.93
1971	39.32	55.94	16.62
1972	43.87	62.42	18.55
1973	54.41	77.42	23.01
1974	68.26	93.08	24.82
1975	95.55	116.65	31.10
1976	115.30	157.22	41.92
1977	146.53	199.81	53.28
1978	207.93	283.54	75.61
1979	294.31	401.33	107.02
1980	500.00	681.75	181.75

**SSK Primine Esas Ortalama Saat
Ücreti TL.***

T A B L O : I V

<u>YILLAR</u>	<u>ÜCRET</u>
1970	4.41
1971	4.91
1972	5.48
1973	6.81
1974	8.53
1975	10.69
1976	14.41
1977	18.31
1978	25.99
1979	36.78
1980	62.50

* Kaynak : SSK 1978-1979 İstatistikleri ve günde 8 saat çalışıldığı esas alınarak hazırlanmıştır.

1979 Ortalama Saat Ücret Maliyeti :

T A B L O : V

	<u>TL/Saat</u>
Brüt ücret	36.78
2) Fazla mesai	6.77
3) Tatil ve izin	13.37
4) Ek ücretler	11.53
İkramiye	26.481
C. Parası	7.200
	<u>33.681 TL/Yıl</u>
5) Tazminatlar	13.25
Yemek	4.02
Kıdem	6.23
Diğer	3.00
	<u>TL/Saat</u>
6) SSK İşveren hissesi	6.25
7) Hata ve yanılma	<u>± 3.67</u>
Toplam işçilik maliyeti	<u>91.62</u>

(Kaynak) : SSK İstatistiklerine göre günlük ortalama ücret **294.31 TL.** esas alınmıştır ve hesaplanmıştır.

2) Fazla Mesai : % 50 zamlı olarak kabul edilmiş ortalama yılda 90 gün ve üçer saat fazla mesai yapıldığı varsayılmıştır.

3) Tablo :II'den izleneceği gibi yıllık ortalama 112 gün çalışılmadan ücret ödenmektedir. O halde fiilen çalışılan gün sayısı 252 gün olarak esas alınmış çalışılmadan ödenen ücret farkı saat başına 13.37 TL. olmuştur. Bu rakkamın içerisinde ücretli izin, hafta ve bayram tatilleri girilmektedir.

4) Ek ücretler yılda üç maaş tutarında ikramiye ve 7200 TL. çocuk parası verildiği gözönünde tutularak saat başına 11.53 TL. tutan bir fark eklenmektedir.

5) Çalışanın on sene aynı işyerinde çalıştığı gözönünde tutularak kıdem tazminatını ve diğer yan ödemelerden biri olan yemek ve yakacak yardımlarını da bu bölümüne dahil ettik.

6) SSK işveren hisselerini % 11.5 ile % 17 arası olduğu için üst sınır esas alınmıştır.

7) Yapılan hesaplamalar her türlü hata ve yanlışlık payı olarak \pm % 10'luk bir oran ayrılmıştır.

Bulunan işçilik saat maliyeti 1979 yılı için 91.62 TL. olmuştur. Esas alınan SSK yıllıklarındaki ortalama günlük ücretler hareket edildiği için gerek sigorta prim tavanı üzerindeki ücretler, gerekse işçiye sağlanan aynı menfaatleri kapsamaması nedeniyle gerçek ücret kazançlarını yansıtmaktan uzaktır.

Bunun dışında Madeni Eşya Sanayicileri Sendikasının yayınlandığı İstatistikler çok detaylı olmasına karşın sadece belirli bir işkolunda ve 61.569 çalışanın durumunu yansıtmaktadır. Bu açıdan Eylül 1979 rakkamlarına göre ortalama 1.980.218 sigortalı içinden sadece % 3'lük bir araştırmanın sonuçlarını yansıtmaktadır. Kıyaslama yapılması amacıyla bu sonuçları da aşağıdaki tabloya ekledik.

1979 Ortalama saat ücret maliyeti * :

T A B L O : V I

Brüt ücret	37.76
Tatil ve izin	13.74
Ek ücretler	19.79
Tazminatlar *	32.63
Diğer sosyal giderler	3.77

Toplam işçilik maliyeti : 107.69

Kaynak : MESS 1979 İşgücü Maliyeti ve Çalışma İstatistikleri S. : 13

* Tazminatlar içerisinde SSK işveren hissesi de bulunmaktadır.

THE WAGES AND COST OF LABOR IN THE INDUSTRIAL SECTOR OF TURKEY BETWEEN THE YEARS 1970 - 1980

Nusret EKİN *
Kuvvet LORDOĞLU

This study covers the wages and the cost of labor in the industrial sector of Turkey between the years 1970-1980. Different institutions display different results in their statistical work. However, in this study we have tried to find out the reasons for these differences to a certain extent. The figures which we got as labor cost per hour might seem somehow low. But as you know, during the inflationist periods, wage increases and the relevant statistical data are published with some delay. On the other hand, the social legislation of a country may define, for example the working days, differently than the other countries. Such factors also effect the wages and the labor cost per hour.

1. The wages on which the social security premiums are calculated are taken as the average wages per hour and per day. The maximum and the minimum wages shown as monthly amounts and in Turkish Liras are stated as follows:

<u>Years</u>	<u>Minimum (TL.)</u>	<u>Maximum (TL.)</u>
1975-1976	1200,—	6000,—
1976-1977	1800,—	6000,—
1977-1978	1800,—	8400,—
1978-1979	3300,—	9660,—
1979-1981	5400,—	12000,—
1981	9750,—	20250,—

In the Social Security Institution's statistics (this institution will be referred as SSK thereafter in his report), because the amount of the SSK premiums paid are taken as basis, the average wages per day and hour have been calculated according to these figures.

2. The manager of the workplace, the employer and the others who receive high salaries are excluded in these average amounts. Therefore, the results might appear relatively low. As a matter of fact, according

* Prof. Dr. Nusret Ekin İ. Ü. İktisat Fakültesi,
As. Kuvvet Lordoğlu B. Ü. İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi.

to another survey * monthly gross wages are as follows:

<u>Years</u>	<u>Average Wage</u>
1973	1584,—
1974	1855,—
1975	2472,—
1976	3475,—
1977	4562,—
1978	6868,—
1979	9520,—

3. In Turkey, contrary to the practices in the Western countries, wages are being paid for the weekends and holidays although the workers do not work on these days. In case the workers actually work on these days, they receive wages with 50 % increase, therefore, the wages received for the days actually worked also include a certain amount covering the wages of the days not worked such as weekends and holidays. This difference is shown the related years in the Table :III.

4. The Social Security Institution in our country provides the workers with some benefits in the cases of birth, industrial accidents, retirement and marriage. These benefits are supplied by the institution from the funds collected from the employers and employees as SSK premiums. The employee pays avr, 9 % of his income according to his wage level whereas the employer pays from 11,5 % to 17 % of the worker's income as SSK premium, the total percentage being 20,5 — 26 %. Except the benefits mentioned above, the institution has no other funds to support the worker's family.

5. In our country there is no other private social security institutions enabling the workers with the sickness, unemployment and family compensations. As for the individual contracts signed by the workers and the employers, the number of such contracts is also very limited. According to a survey made on this subject, among the fringe benefits offered by the employers, SSK premiums and the severance pays are the most important amounts. (See Table : VIII).

In addition to the payments mentioned above, there is a system of bonuses and premiums which covers all the compensations offered during the year. In this report we considered each worker having bonuses three times a year. In the meantime, we tried to indicate children's pay (avr. 200 Turkish Liras for each child) in the cost of labor.

6. Unfortunately, the statistical data we have, regarding the classification of workers as permanent and seasonal (Unpermanent) is not sufficient. However, according to the statistics of SSK, the average wage paid to the permanent worker in 1979 was 303.72 TL. per

1 The Confederation of the Turkish Employers Union, «Labor Cost and Statistics», 1980, p. 35.

day and 37.96 TL. per hour. On the other hand, the average wage paid to the seasonal worker was 257.50 TL. per day and 32.18 TL. per hour. This means that there is a difference of 46.22 TL. per day between the wages of the permanent and seasonal workers.

Gross Wage per day in Turkish Liras taken as basis for the SSK premiums within the minimum and maximum limits (TABLE : I)*

<u>Years</u>	<u>Minimum</u>	<u>Maximum</u>	<u>Average (day/TL.)</u>
1969-1971	12,—	120,—	66,—
1971-1975	18,—	165,—	91,50
1975-1976	40,—	200,—	120,—
1976-1977	60,—	200,—	130,—
1977-1978	60,—	280,—	170,—
1978-1978	110,—	280,—	195,—
1978-1979	110,—	322,—	216,—
1979-1979	110,—	368,—	239,—
1979-1979	180,—	368,—	274,—
1979-1981	180,—	400,—	290,—
1981	325,—	675,—	500,—

THE NUMBER OF DAYS NOT - WORKED IN A YEAR (TABLE : II)

Weekends	52 days
Sturday's 1/2x52	56 »
Holidays	13 »
Annual vacation with pay and excuse leaves	21 »
Total	112 »

The number of days actually worked $365 - 112 = 253$

AVERAGE WAGE ACCORDING TO THE NUMBER OF DAYS WORKED (TABLE : III)

<u>Yeras</u>	<u>Month as 30 days/TL</u>	<u>Months as 22 days (253+12)</u>	<u>Differance</u>
1970	35.32	50.25	14.93
1971	39.32	55.94	16.62
1972	43.87	62.42	18.55
1973	54.41	54.41	23.01
1974	68.26	93.08	24.82
1975	85.55	116.65	31.10
1976	115.30	157.22	41.92
1977	146.53	199.81	53.28
1978	207.93	283.54	75.61
1979	294.31	401.33	107.02
1980	500.00	681.75	181.75

**AVERAGE WAGE PER HOUR IN TURKISH LIRAS TAKEN AS BASIS FOR
SSK PREMIUMS (TABLE : IV)**

<u>Years</u>	<u>Vages</u>
1970	4.41
1971	4.91
1972	5.48
1973	6.81
1974	8.53
1975	10.69
1976	14.41
1977	18.31
1978	25.99
1979	36.78
1980	62.50

Souree : SSK Statistics for the years 1978-1979.

A working day is accepted as having 8 hours.

**THE DISTRIBUTION OF FRINGE BENEFITS IN THE TOTAL
COMPENSATIONS ***

<u>Fringe Benefits</u>	<u>Payment %</u>
Meal	16.3
Transportation	9.3
Work Outfit	3.7
Vacation Pay	3.4
Fuel Pay	6.0
Social Security Premiums	26.6
Severance Pay	25.2
Termination Notice Compensation	1.7
Marriage, brith and death allowance	0.8
Family Allowance and Children's Pay	1.9
Enducational Allowance	0.5
Holiday Pay	3.2
Others	1.8
Total	100.00

* MESS (Metal Trades Employer's Association of Turkey) 1979 Labor Costs and Statistics p. 16.

AVERAGE LABOR COST PER HOUR IN 1979 (TABLE : VI)

	TL/Hours
Gross Payment	36.78
7) Overtime Payment	6.77
3) Pay for vacation and leaves	13.37
4) Fringe Benefits	11.53
Bonus	26.481
Children allow	7.200
	33.681 TL/year
5) Compensations	13.25
Meals	4.02
Seniority	6.23
Others	3.00
	13.25 TL/hour
6) Part of the SSK premium paid by the employer	6.25
7) Errors	± 3.67
Total Labor Cost	91.62

Source : According to SSK statistics, 294.31 TL. is taken as basis for average wage per day.

2) Overtime : Overtime has been accepted as the amount with 50 % increase applied to the normal wage. It is also assumed that overtime has been practiced avr. 90 days in a year and 3 hours in a day.

3) As it can be moted from the Table II ,a worker is paid for 112 days which he hasn't actually worked. Then, this gives us the figure of 252 days which means the number of days actually worked. The wage difference without having worked per hour is 13.37 TL. This figure includes the leave with pay, weekends and holidays.

4) We have added a difference of 11.53 TL. by considering the fringe benefits as bonuses paid three times in a year and 7.200 TL/child as child allowance.

5) Seniority is calculated by assuming the worker as having worked in the same company for 10 years, together with the other compensations such as meals and the fuel allowances.

6) The SSK premium paid by the employer changes from 115.5 % to 17 %, and here the maximum percentage is taken into consideration.

7) + 10 % has been preserved for the errors that might occur in the calculations.

The labor cost per hour for 1979 is 91.62 TL. figure does not reflect the real incomes of the workers because while calculating this figure the average daily wages in SSK annuals were used as basis which do not cover the wages above the maximum SSK premium limits and the non-monetary benefits provided to the workers.

As for the statistics prepared by MESS (Metal Trades Employer's Association of Turkey) although it is a rather detailed work, it only includes a specific field of industry and the 61.569 workers working in this field. Therefore, September 1979 figures covers only 3 % of approx. 1.980.218 SSK beneficiaries in the results of this research of MESS. We have added these results to the table below for the comparison purposes.

Average Labor Cost per hour in 1979 (Table : VII)

Gross payment	37.76
Pay for leaves and vacation	13.74
Fringe benefits	19.79
Compensations ¹	32.63
Other social expenses	3.77
Total Cost of Labor	107,69 TL.

Source : MESS 1979 Labor Costs and Statistics, p. 13.

¹ SSK premium paid by the employer is included in the compensations.

GENEL KEYNESGİL SİSTEMİNİN GRAFİKLE ANLATIMI *

Warren L. Smith **
Çeviri : Sacit Ertaş ***

Bu makalenin esas amacı açıklık sağlamaktır. Keynesgil modelin çeşitli biçimlerinin işleyişini sergilemek için basit bir grafik tekniği kullanılmaktadır. Tartışılan sorunların çoğunluğu başka yerlerde ele alınmış olmasına karşın burada sunulan analizin bazı problemleri açıklığa kavuşturacağını ve pedagojik açıdan yararlı olacağını umuyoruz.¹

I. Esnek Ücretlerle Keynesgil Sistem

Bu sistem, simgesel olarak aşağıdaki beş denklemlerle temsil edilebilir:

$$y = c(y,r) + i(y,r) \quad (1)$$

$$M/p = L(y,r) \quad (2)$$

$$y = f(N) \quad (3)$$

$$w/p = f'(N) \quad (4)$$

$$N = \varphi(w/p) \quad (5)$$

Burada y = reel GSMH (sabit fiyatlarla), r = faiz hadlerinin bir indeksi, M = para arzı (cari para birimi ile) p = GSMH'ya uygulanabilir fiyat endeksi, N = istihdam hacmi (normal iş saati ile çalışan işçiler cin-

* Warren L. Smith, «A Graphical Exposition of the Complete Keynesian System», *The Southern Economic Journal*, vol. 23 (October 1956), 115-125, bu makale M. G. Mueller, *Readings in Macroeconomics* (Holt, Rinehart and Winstan), Chap. 4, 37-45'te yeniden basılmıştır.

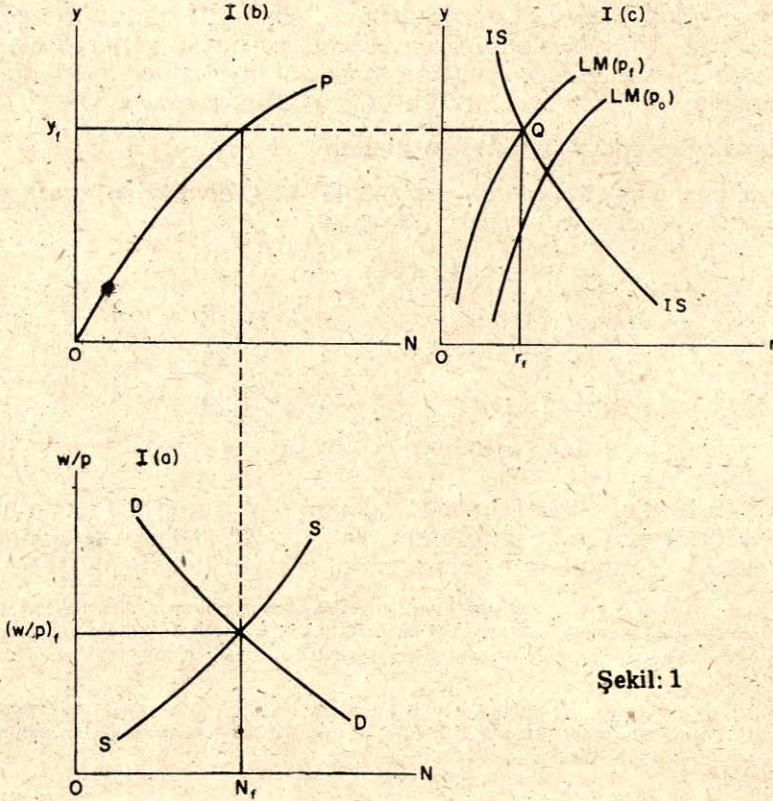
** Bu makalede kullanılan tekniğin geliştirilmesinde bir çok kişi, özellikle Michigan Üniversitesi profesörlerinden Daniel B. Suits ile yapılan tartışmalardan yararlanmış, yazar bu kişilere teşekkürlerini sunar.

*** Sacit Ertaş Bursa Üniversitesinde İktisat Doktorudur.

1 Özellikle bakınız L. R. Klein, «Theories of Effective Demand and Employment», *Journal of Political Economy*, April 1947, LV, bu makale R. V. Clemence (ed.), *Readings in Economic Analysis*, Vol. 1 (Cambridge, Mass. : Addison - Wesley Press, 1950), 260-283'te yeniden basılmıştır ve *The Keynesian Revolution* (New York : Macmillan Co., 1950), özellikle Technical Appendix; F. Modigliani, «Liquidity Preference and the Theory of Interest and Money», *Econometrica*, Jan. 1944, XII, 45-88, bu makale F. A. Lutz and L. W. Mints (eds.), *Readings in Monetary Theory* (Philadelphia : Blakiston, 1951), 186-239'da yeniden basılmıştır; keza V. Lutz, «Real and Monetary Factors in the Determination of Employment Levels», *Quarterly Journal of Economics*, May 1952, LXVI, 251-272; L. Hough, «The Price Level in Macroeconomic Models», *American Economic Review*, June 1954, LXIV, 269-286.

sinden), w = parasal ücret. Sermaye stoğunun sabit ve değişen üretim faktörünün sadece emek olduğu durumda model kısa dönem gelir belirlenmesi teorisini temsil etmektedir.

Bu modelin çalışma düzeni Şekil 1'de resimlendirilmiştir. Şekil 1 alt sol köşedeki Diyagram I (a)'dan başlayarak saatin döndüğü yönde incelemelidir. I (a)'da DD emek için talebi [denklem (4)] ve SS emeğin arzını [denklem (5)] temsil etmektedir. İstihdam düzeyi ve reel ücret tam istihdam düzeyinde belirlenmektedir, N_f ve $(w/p)_f$. I (b)'ye geçelim, burada OP eğrisi toplam üretim fonksiyonunu temsil etmektedir. [Denklem (3)], bu eğrinin biçimi azalan marjinal getiriyi yansıtmaktadır.² N_f istihdam düzeyinde y , I (b)'de gösterildiği gibi, y_f düzeyinde olacaktır.

Şekil: 1

2 Denklem sistemi (1) - (5) ile gösterilen modelimizin matematiksel formülasyonuna göre, I (a)'daki DD eğrisi I (b)'deki OP eğrisinin türevidir, bu ilişki rekabet koşulları altında marjinal verimlilik kanununun çalışma biçimini yansıtmaktadır. Fakat, bu kesin şart önemli değildir ve biz şekilleri bu şartı tatmin edecek şekilde çizme çabasında bulunmayacağız. Herşeyden önce, ekonomide tekelciliğin var olması veya müteşebbislerin maksimum kârı amaçlamadaki başarısızlıkları denklemlerin hassasiyetini ortadan kaldıracaktır, fakat Şekil 1'de gösterilen tipteki ilişkiler büyük bir olasılıkla geçerliliğini her zaman koruyacaktır.

Diyagram I (c), Keynesgil sistemde parasal denge koşulunu resimlendiren Hicks'in geliştirdiği ve başkalarının da kullandığı tipte bir diyagramdır.³ I (c)'deki **IS** eğrisi denklem (1)'i resimlendirmekte ve her olası faiz haddi düzeyi(r) için çoğaltan tam olarak çalıştığında geçerli olacak denge gelir düzeyini göstermektedir.⁴ Para stokunu para otoritesince belirlenen ekzogen bir değişken olarak ele alıyoruz. **M** veri iken, I (c)'deki **LM** eğrisi modelimizdeki denklem (2)'yi temsil etmektedir, mümkün her geçerli fiyat düzeyi (p) için bu **LM** eğrilerinden bir tane mevcut olacaktır. Örneğin, fiyat düzeyi p_0 'da sabit tutulduğunda, **LM** (p_0) eğrisi çeşitli gelir düzeylerinde para piyasasında dengeyi korumak için gerekli çeşitli faiz hadlerini resimlendirmektedir. Artan gelir düzeylerinin daha yüksek faiz hadleri ile bağlantı halinde bulunması gerçeği, gelir arttıkça işlemler için nakid gereksinmesinin daha fazla olacağı, bunun sabit (reel) para miktarından atıl ankes taleplerini karşılamak için daha az bir miktarı geriye bırakacağı, bu şekilde faiz haddini yukarı doğru iteceği faraziyesini yansıtmaktadır.

Şayet fiyatlar ve ücretler esnek ve durum Şekil 1'de yansıtıldığı gibi ise, tam istihdam otomatik olarak korunacaktır, çünkü fiyat düzeyi p_f seviyesine uyum sağlayacak, **LM** eğrisi ise, **IS** eğrisi ile kesiştiği tam istihdam gelir düzeyine (y_f) tekabül eden **Q** noktasında, **LM** (p_f) pozisyonunu alacaktır. Örneğin, reel ücret başlangıçta (w/p)_f 'nin üzerinde ise, aşırı emek arzı nedeniyle parasal ücretler düşecektir. Bu maliyetleri düşürecek ve sonuçta çıktı ve istihdam artacak, fiyatlar düşecektir. Düşen fiyatlar nakid ankeslerinin reel değerini arttıracak ve **LM** eğrisini yukarı doğru kaydıracaktır, bu şekilde faiz haddini düşürecek ve toplam talebi tam istihdama tekabül eden çıktıyı massedecek noktaya kadar genişletecektir.⁵

Yukarıdaki modelden faiz ve para ile ilgili iki önemli ve birbirine bağlı önerme çıkarılabilir.

1. Faiz haddi, sadece yatırım ve tasarruf tarafından belirlenmektedir ve para miktarı ve likidite tercihinden bağımsızdır.

3 Bu diyagramın detaylı tartışması için bakınız J. R. Hicks, «Mr. Keynes and the 'Classics'; A Suggested Interpretation», *Econometrica*, April 1937 V, 147-159 (Bu makale M. G. Mueller, *Readings in Macroeconomics* (Halt, Rinehart and Winston), Chap. 10, 137-145'te yeniden basılmıştır.); keza A. H. Hansen, *Monetary Theory and Fiscal Policy* (New York : McGraw-Hill, 1949) Chap. 5. Hicks'in diyagramındaki eksenleri ters çevirdiğimiz hususuna okuyucu dikkat etmelidir; biz faiz haddini yatay eksen ve geliri dikey eksende ölçmekteyiz. (Çevirmenin notu : Hicks'in yukarıda adı geçen makalesi bu derginin bir önceki sayısında Ebru Ertay tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir).

4 Bu makaledeki diyagramatik analizin tamamıyla karşılaştırmalı statik kategorisi içine girdiğine dikkat edilmelidir, yani, analiz denge koşullarına ve değişkenlerin denge değerlerinde, verilerdeki veya ekzogen değişkenlerdeki değişimler sonucu, ortaya çıkacak değişimlere atıf yapmakta, değişkenlerin bir dengeden diğerine hareket ederken izledikleri yolları tasvir etme iddiasında bulunmamaktadır.

5 Halkın elastik bekleyslere sahip olduğu durumlarda düşen fiyatlar nedeniyle ortaya çıkabilecek dinamik kararsızlık olasılığından kendimizi soyutluyoruz. Bakınız D. Patinkin, «Price Flexibility and Full Employment», *American Economic Review*, sept. 1948, XXXVII, 543-544, bu makale ufak bazı değişikliklerle Lutz and Mints, *op. cit.*, 252-283'te yeniden basılmıştır.

2. Paranın miktar teorisi bu model için geçerlidir yani, para miktarındaki bir değişme fiyat düzeyinde aynı büyüklükte bir oransal değişme meydana getirecek ve reel gelir veya istihdam üzerine hiçbir etki yapmayacaktır.

Başka bir deyişle para miktarı ve likidite tercihi, Keynes tarafından iddia edildiği gibi, faiz haddinin belirlenmesine değil, fakat fiyat düzeyinin belirlenmesine hizmet etmektedir. Şekil 1'den kolaylıkla görülebileceği gibi, gelir tam istihdam düzeyinde belirlenmekte (I (a) ve I (b)), faiz haddi, tasarruf ve yatırımı bu gelir düzeyinde birbirine eşitleyecek uyumu sağlamakta, ve fiyat düzeyi bu faiz haddindeki likidite gereksinmelerini tatmin edecek şekilde (LM eğrisini I (c)'de uygun pozisyona sokarak) belirlenmektedir.

Şekil 1'deki analizi likid varlıkların reel değerindeki değişmelerin tüketim üzerindeki olası etkilerini (Pigou etkisi) gözönüne alacak şekilde değiştirmek oldukça basit bir iştir.⁶ Likid varlıkların reel değeri denklem 1 içine dahil edilebilir, ve bu durumda düşen fiyatlar IS eğrisini sağa doğru kaydıracak ve tam istihdam dengesi yönündeki eğilimi kuvvetlendirecektir. Buradan ortaya çıkan şudur: Fiyatlar ve ücretlerin esnek olduğu durumda Pigou etkisinin analize katılması para miktarına faiz haddini değiştirme gücünü mü vermektedir? Bu sorunun cevabını Şekil 1'deki eğriden çıkarmak olanaksızdır, fakat aşağıdaki basit model yardımı ile yanıtı bulmak pek zor değildir:

$$\bar{y} = c(\bar{y}, r, a) + i(\bar{y}, r)$$

$$M/P = L(\bar{y}, r)$$

$$a = A/p$$

Burada a = likid varlıkların reel değeri, bu tüketim fonksiyonuna dahil edilmiştir ve A = bunların nominal değeri. Orijinal modelimizde son üç denklemin reel ücret, istihdam ve reel geliri belirlediği varsayılmaktadır. Bu denklemler burada düşürülmekte ve y bu denklemler tarafından belirlenen (\bar{y} değerine sahip) bir sabit olarak ele alınmaktadır. Şimdi M ve A 'yı parametreler olarak ve r , a ve p 'yi değişkenler olarak düşünebiliriz, bu üç denklemin M 'ye göre diferansiyelini alalım ve onları dr/dM için çözelim:

$$dr/dM = \frac{(c_a / i_r) (A/M) (1 - \eta_{AM})}{p [1 + (c_r / i_r) + (A/M) (L_r c_a / i_r)]} \quad (6)$$

Bu ifade de alt imler kısmi türevleri göstermektedir, örneğin $c_a = \partial c / \partial a$. Normal olarak, aşağıdaki koşulların tutarlı olduğu doğrulanabilir: $c_a > 0$, $i_r < 0$, $L_r < 0$. c_r 'nin işareti hakkında kesin birşey söyleyemeyiz, fakat

6 Pigou etkisi için bakınız A. C. Pigou, «Economic Progress in a Stable Environment», *Economica*, New series, August 1947, XIV, 180-188, bu makale Lutz and Mints, op. cit., 241-251'de yeniden basılmıştır; Patinkin, op. cit.: G. Ackley, «The Wealth Saving Relationship», *Journal of Political Economy*, April 1951, LIX 154-161; M. Cohen, «Liquid Assets and the Consumption Function», *Review of Economics and Statistics*, May 1954, XXXVI, 202-211; ve son iki makedeki bibliyografya.

her halükürda bunun ufak olması beklenir. Katsayı, η_{AM} 'nin anlamı aşağıdaki gibidir:

$$\eta_{AM} = (M/A) (dA/dM) = \frac{dA/A}{dM/M}$$

Örneğin, **M**'deki bir değişiklik **A**'da tamamiyle eşit oranda bir değişikliki doğuracak şekilde gerçekleştirilmiş ise, η_{AM} birime eşit olacaktır. Veya **M**'deki değişmeye **A**'da herhangi bir değişiklik eşlik etmiyor ise η_{AM} sıfır olacaktır. $\eta_{AM} = 1$ olduğunda para miktarındaki bir değişikliğin faiz haddini etkilemeyeceği yukarıdaki ifadeden açıkça görülmektedir. Öte yandan, $\eta_{AM} < 1$ olduğunda para miktarındaki bir artma (azalma) faiz haddini düşürecek (arttıracaktır).⁷ Bu nedenle, para miktarındaki değişmelerin faiz haddini ne yönde etkileyeceği, tüketim fonksiyonu içine hangi varlık kavramının sokulduğuna (yani, **A**'nın içine neyin katıldığına) ve parasal değişiklikle bu varlıkların nasıl etkilendiğine bağlıdır. Eğer tüketim fonksiyonu içine dahil edilmesi uygun görülen varlık kavramı **M**'nin kendisi ise (yani, eğer **A = M** ise), **M**'deki değişmeler faiz haddini etkilemeyecektir. çünkü bu durumda η_{AM} birime eşittir. Fakat, diğer bir toplamın, örneğin banka'lar dışındaki halk tarafından elde tutulan nakid, mevduatlar ve devlet tahvilleri eksi halkın bankalara borcu gibi, daha uygun olacağı genellikle benimsenen bir görüş gibi görünmektedir.⁸ Eğer bu kavram kullanılırsa, geleneksel para arzı arttırma metodlarının çoğunluğu normal olarak ya **A**'yı değiştirmeden aynen bırakacak ($\eta_{AM} = 0$) ya da bunun **M**'deki artışa göre daha düşük oranda yükselmesine neden olacaktır. ($0 < \eta_{AM} < 1$).⁹ Buradan şu sonucu çıkarabiliriz: Ücretler ve fiyatlar tamamen esnek olsa dahi Pigou etkisi parasal değişikliklere faiz haddini etkileme gücü vermektedir. Para miktarındaki bir artış (azalış) normal olarak faiz haddini düşürecek (arttıracak) ve aynı zamanda yatırımı arttıracak (azaltacak) ve tüketimi azaltacaktır (arttıracaktır), fakat reel güçlerce (genel modeli-

7 $c_r \leq 0$, veya eğer $c_r > 0$ ise $1 + (A/M) (L_r c_a / i_r) > |c_r / i_r|$ olduğunu varsayıyoruz, dolayısı ile (6)'nın paydası pozitifdir.

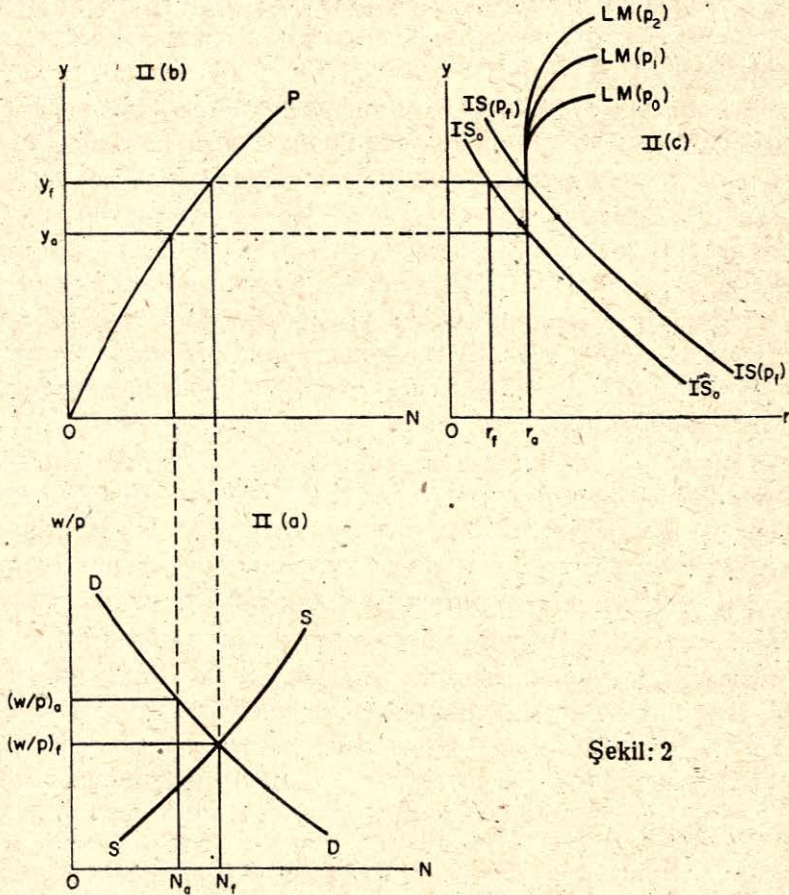
8 Hangi varlık kavramının daha uygun olduğu sorusu Patinkin, op. cit., Cohen, op. cit. ve J. Tobin, «Asset Holdings and Spending Decisions», *American Economic Review Papers and Proceedings*, May 1952, XLII, 109-123'te tartışılmaktadır.

9 Merkez Bankasının bankacılık sektörü dışındaki halktan devlete ait kıymetli evrakları açık piyasada satın alması **A**'yı aynen bırakacaktır, çünkü başlangıç satın alma işlemi halkın elde tuttuğu kıymetli evraklarda bir azalmaya ve **M**'de eşit miktarda bir artmaya neden olacaktır, öte yandan bankalarca teşvik edilen herhangi bir ödünç verme ve yatırım genişlemesi **M**'de bir artışa neden olacak bu artış halkın bankalara olan borçluluğundaki eşit bir artışla nötrleştirilecektir. Diğer taraftan, hazine para basar ve bunu halka verirse, **A**'daki artış **M**'deki artışla aynı mutlak miktarda gerçekleşecektir, fakat **A**'daki artış oransal olarak **M**'deki artıştan daha küçük olacaktır (yeter ki, halkın elinde tuttuğu devlete ait kıymetli evraklar halkın bankalara olan borçluluğundan daha fazla, dolayısı ile $A > M$, olsun).

mizin son üç denklemleri tarafından) belirlenen gelir ve istihdamı değiştirmeyecektir. ^{10 11}

II. Eksik İstihdam Dengesizliğinin Olabilirliği

Yukarıdaki model içindeki ilişkiler geçerliliğini korusa dahi, çeşitli eğrilerin biçimlerinden ortaya çıkması mümkün bazı haller öyle bir durum

Şekil: 2

10 Tasarruflar üzerinde bir servet etkisinin var olması, ücretlerin esnek olduğu halde dahi para miktarına faiz haddini etkileme gücü verebilmesi gerçeği Metzler tarafından gösterilmiştir. L. A. Metzler, "Wealth, Saving, and the Rate of Interest," *Journal of Political Economy*, April 1951, LIX, 93-116. Burada verilenlerden farklı olan Metzler'in sonuçları, yaptığı varsayımlara, özellikle mevcut varlıkların sadece para ve alelade hisse senetlerinden oluştuğu varsayımına, atfedilebilir.

11 Emek arzı eğer çalışanların ellerinde bulundurdukları servetin reel değeri tarafından etkileniyorsa, para miktarındaki değişimler Şekil I (a)'daki SS eğrisini kaydırarak çıktı ve istihdamı etkileyebilir. Keza, eğer Pigou etkisinin işlemesi nedeniyle, parasal değişme, cari gelir ve istihdam düzeyini etkilememesine karşın, faiz haddini ve dolayısı ile yatırımı değiştiriyorsa, gelecekteki istihdam düzeyini etkileyebilir, çünkü sermaye stonundaki değişme normal olarak emek için talebi (Şekil I (a)'daki DD eğrisi) gelecekteki bir tarihte kaydıracaktır. Bu iki nokta V. Lutz, *op. cit.*'te belirtilmiştir.

yaratabilir ki, dengeye ulaşmak (tam istihdam veya başka türlü), en azından geçici olarak, olanaksız olabilir. Bu ortaya çıkması mümkün hallerden en çok tartışılanları Şekil 2'de gösterilmiştir.

II (a) ve II (b), I (a) ve I (b)'nin benzeridir. Fakat, II (c)'deki LM eğrisi, Keynes'in sözünü ettiği çok tartışılan bir olanağı yani likidite tercihi eğrisinin düşük bir faiz haddinde (II (c)'de r_a) sonsuz elastik hale gelebilme olasılığını, yansıtacak şekilde çizilmiştir.¹²

Böyle bir olasılık ya faiz haddi belirli bir alt düzeye düştüğünde yatırım yapanların müşterek-bekleyişinin artık onun yükseleceği şeklinde olmasından ya da yatırımların maliyetinden kaynaklanır. Resimlendirilen durumda, tam istihdam (N_f), y_f gelir düzeyini gerektirmektedir. Eğer IS eğrisi IS_0 düzeyinde ise, y_f gelir düzeyinde yatırımı tasarrufa eşit kılmak için gerekli faiz haddi r_f olacaktır. Fakat LM eğrisinin sonsuz elastikiyeti faiz haddinin r_a 'nın altına düşmesini engelleyecektir. Sonuçta istihdam ve gelirin N_a ve y_a düzeyleri üzerine çıkması yetersiz efektif talep tarafından engellenmiş olacaktır. Reel ücret $(w/p)_a$ düzeyinde kalacaktır, bu tam istihdam reel ücret düzeyi $(w/p)_f$ 'nin üzerindedir. İstihdam için rekabet parasal ücretleri, maliyetleri ve fiyatları azalacaktır. Fakat düşen fiyat düzeyi, reel olarak para miktarını yükseltmesine karşın, faiz haddini etkileyemeyecek, dolayısı ile yatırımları arttıramayacaktır. Fiyatlar düşerken, LM eğrisi LM (p_0), LM (p_1), LM (p_2), vs., şeklinde birbirini izleyen pozisyonlar alacak ve faiz haddi etkilenmeden aynen kalacaktır.¹³

Şekil 2'de resimlendirilen durumun özel bir hali yatırımı tam istihdam tasarrufuna eşitlemek için negatif bir faiz haddi gerekli olduğunda ortaya çıkmaktadır. Bu durumda IS eğrisi, y eksenini kesecek ve tam istihdam tekabül eden gelir düzeyinde eksenin solunda yer alacaktır. Böyle bir durumda, faiz haddinin sıfıra yaklaşmasını engelleyen hiçbir şey olmasa dahi, faiz haddi sıfırın altına düşmez,¹⁴ ve bu şekilde sıfır faiz haddinde bir tabana sahip olan LM eğrisi tam istihdamın gerçekleşmesini engelleyecektir.

Eğer Pigou etkisi işliyor ise Şekil 2'de gösterilen durumda dahi tam istihdam dengesine ulaşılabilceği gözden uzak tutulmamalıdır. Fiyatlar düştüğünde likid varlıkların reel değeri artmaktadır. Eğer bu tüketim harcamalarını arttırıyorsa, IS eğrisi tam istihdam dengesinin sağlandığı $IS(p_f)$ pozisyonunu alıncaya dek sağa doğru kayacaktır.

12 J. M. Keynes, *General Theory of Employment, Interest, and Money* (New York: Harcourt, Brace and Co., 1936), 201-204.

13 Yukarıdaki gösterilen denklem sistemi (1) - (5) hem Şekil 1 ve hem de Şekil 2'nin kapsadığı durumlar için geçerlidir. Fakat, Şekil 2'nin geçerli olduğu durumlarda denklemler matematiksel açıdan tutarsızdır ve bir çözüm içermektedir. Bu durumda matematik (sonuçların tasviri için gerekli koşullar matematiksel olarak ifade edilebilse dahi) ne olacağını bize söylememektedir. Sonuçlarla ilgili yukarıda söylenenler (yani gelirin y_a olacağı, fiyatlar ve ücretlerin birlikte düşeceği, vs.) iktisadi önergelerdir.

14 Çünkü, elde para tutmanın bir maliyeti olmadığı sürece parasal faiz haddi negatif olamaz. Gerçekte, sıfır faiz haddi olanaksızdır, çünkü böyle bir durumda mülk değerleri sonsuz olacaktır; fakat faiz haddi sıfıra yaklaşabilir. *Ex Post* (gerçekleşen) reel faiz haddi enflasyon nedeniyle negatif olabilir, fakat bu problemimiz açısından geçerli değildir. Bu konuda, bakınız I. Fisher, *The Theory of Interest* (New York: Macmillan Co., 1930), Chaps. II, XIX, ve 282-286.

Eksik istihdam dengesi yaratacağı düşünülebiyecek diğler bazı durumlari kısaca belirtmek yararlı olacaktır. Bir olabilir durum, emek arzının tüm reel ücret düzeylerinde emek talebinden fazla olmasıdır. Fakat böyle bir durum çok ihtimal dışı görölmektedir, çünkü kısa dönemde ücret hadlerin'in oldukça geniş bir aralığı için toplam talep elastikiyetinin yok denecek kadar az olduğunu ve ücret hadleri çok düştüğünde toplam talebin azalacağını belirten nedenler vardır.¹⁵

Dengesizlik halleri aynı zamanda (a) kesişme noktasında emek talep eğrisi emek arz eğrisinden daha dik bir eğime sahip olduğundan, veya (b) Şekil I (c) veya II (c)'de **IS** eğrisi **LM** eğrisini, kesişme noktası üzerinde, **IS** eğrisi **LM** eğrisinin sağında kalacak şekilde, ve kesişme noktası altında, **IS** eğrisi **LM** eğrisinin solunda kalacak şekilde, kestiğinde ortaya çıkabilir. Gerçekte, bunlar dengesizlikten ziyade kararsız denge durumlarıdır. Fakat, bu durumlarda, dengeden çok az bir sapma ondan uzaklaşmak için kümülatif bir harekete neden olabilir ve bu dengesizlik haline benzer bir durum yaratabilir.

III. Ücret Rijitliğinin Neden Olduğu Eksik İstihdam Dengesi

Şimdi emek arz ve talebinin temel olarak tamamen Şekil 1 ve Şekil 2'deki gibi olduğu, fakat aşırı emek arzı olmasına karşın, kurumsal veya başka nedenlerle, parasal ücretin düşmediği bir durumu ele alabiliriz.¹⁶ Parasal ücretlerdeki bu rijitlik çeşitli faktörlerden kaynaklanabilir; (a) parasal ücretlerin düşmesini, hiç olmazsa geçici olarak, engelleyebilen güçlü işçi sendikaları, (b) yasal hükümler, örneğin asgari ücret yasalari, (c) sadık ve tecrübeli işçileri muhafaza etme ve morali yüksek tutma amacı ile işverenlerin parasal ücretleri düşürmeden kaçınmaları,¹⁷ veya (d) işsiz durumdaki işçilerin fiyat artışları sonucunda ortaya çıkan daha düşük ücrette çalışmayı rıza gösterebilirler dahi düşük parasal ücretleri kabul etmemeleri (gibi faktörler) bunlar arasında yer almaktadır.¹⁸

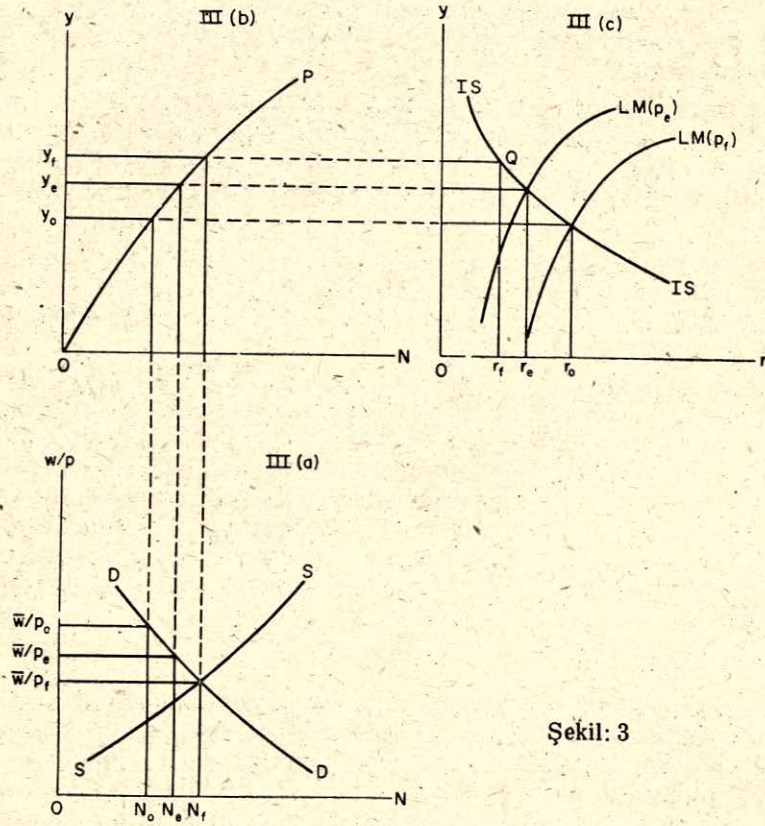
Böyle bir durum Şekil 3'te gösterilmiştir. Sabit parasal ücret \bar{w} ile simgelenmiştir. Tam istihdama (N_f) ulaşmak için, fiyat düzeyinin p_f 'de olması gerekir [bu (w/p_f) 'yi tam istihdama tekabül eden reel ücrette eşit kılmak için gereklidir], gelir y_f 'de olacaktır, ve faiz haddi r_f 'ye ulaşmalıdır. Fakat, Şekil 3'te gösterilen durumda, para miktarı, **M**, **LM** eğrisinin [**LM** (p_f)] **IS** eğrisini tam istihdam gelir düzeyi altındaki bir gelir düzeyinde (y_0) ve tam istihdam faiz haddi düzeyi üzerindeki bir faiz haddinde (r_0) kesecek büyüklüktedir. Dolayısı ile, yetersiz efektif talep nedeniyle tam istihdam korunamayacaktır. Öte yandan, eğer üretim ve istihdam y_0 ve N_0 'da ve fiyat düzeyi bu istihdam hacmine uygun bir reel ücreti

15 Kısa dönem toplam emek arzının muhtemel biçimleri için, bakınız G. F. Bloom and H. R. Morthrup, *Economics of Labor Relations* (Homewood, III. Richard D. Irwin, 1954) 250-253.

16 Bu rijitliğin yukarı doğru geçerli olmadığını varsayacağız yani emek için aşırı bir talep söz konusu olduğunda parasal ücretler yükselebilecektir.

17 Bakınız A. Rees, «Wage Determination and Involuntary Unemployment,» *Journal of Political Economy*, April 1951, LIX, 143-153.

18 Keynes, op. cit. Chap. 2; J. Tobin, «Money Wage Rates and Employment,» S. E. Larriss (ed.), *The New Economics* (New York: Knopf, 1947) içinde, 572-587.

Şekil: 3

gerçekleştirecek seviyede (p_0 'da) ise, LM eğrisi $LM(p_f)$ 'den daha yukarı bir düzeyde olacaktır. Çünkü \bar{w}/p_0 'ı \bar{w}/p_f 'den daha büyük yapabilmek için p_0 'ın p_f 'den daha düşük olması gerekir. Bu durumda üretim ve istihdam artma eğiliminde olacaktır çünkü toplam talep cari çıktıyı aşmaktadır. Dolayısı ile, gelirin y_f ve y_0 arasında, istihdamın N_f ve N_0 arasında, faiz haddinin r_f ve r_0 arasında, fiyat düzeyinin p_f ve p_0 arasında olması gerekmektedir. Dengeye bu limitler arasında bir yerde, örneğin N_e , y_e , p_e ve r_e 'de, ulaşılabilecektir.¹⁹

Bu bir eksik istihdam dengesidir. Dikkat edilirse, para miktarında, $LM(p_f)$ eğrisi IS eğrisini Q noktasında kesecek şekilde, yeterli bir artış olduğunda tam istihdama ulaşılabilecektir. Buradan Şekil 1 ile ilgili olarak verilen önermelerle karşılaştırılabilecek iki önerme çıkarabiliriz.²⁰

19 Şekil 3'te resimlendirilen durumda denklem sistemi (1) - (5)'e ilâve bir denklem $\bar{w} = \bar{w}$ eklenmiştir. Bu durumda altı denklem ve sadece beş bilinmeyen (y , N , p , w ve r) vardır. Böyle bir denklemler sistemi aşırı belirlenmiştir ve genellikle bir çözüm içermemektedir. Eğer para miktarı tam istihdamı koruyacak şekilde ayarlanan bir değişken olarak ele alınırsa, altı denklem ve altı bilinmeyen olacaktır ve bu durumda bir çözüm (denklemler tutarsız olmadığı takdirde) mevcuttur.

20 Bakınız s. 109-110, *supra*.

1. Para miktarındaki değişmeler hem fiyat düzeyinde ve hem de çıktı düzeyinde değişmelere neden olmaktadır ve paranın miktar teorisi geçerli değildir.²¹
2. Para miktarındaki bir artma (azalma) faiz haddinde bir azalmaya (artmaya) neden olmaktadır. Bu durumda, faiz maddi modeldeki tüm bağlantıların karşılıklı etkisi tarafından belirlenmektedir. Bu belirlemede tasarruf, yatırım, likidite tercihi ve para miktarının müşterek bir payı vardır.

Şekil 3'e Pigou etkisinin katılması, bir eksik istihdam dengesinin meydana gelmesini engellemeyecektir, fakat ayarlama süreci biraz karmaşık hale gelecektir çünkü p veya M 'deki değişmeler LM eğrisi gibi IS eğrisinde de değişmelere neden olur.

Özetlersek, Şekil 1 ve Şekil 3'teki analizimiz (a) bir eksik istihdam dengesinin ortaya çıkması, (b) para miktarının reel gelir ve istihdam düzeyi üzerinde bir etkisi olması için parasal ücret rijitliğinin bir gerekli şart olduğunu belirtmektedir. Eğer (a) parasal ücret rijitliği yoksa veya (b) Pigou etkisi $\eta_{AM} \neq 1$ biçimi ile işlemiyorsa faiz haddi para miktarı ve likidite tercihi tarafından etkilenmeyecektir. Parasal faiz haddi teorileri, ister ödünç verilebilir fonlar isterse likidite tercihi tipinde olsun, normal olarak parasal ücretler yapısı içinde rijitliği (veya hiç olmazsa sünekliği) varsaymaktadır.²²

IV. Sonuçlar

Makalemizi sonuçlandırmadan önce, okuyucunun dikkatini grafik tekniğimizin kullanılabilmesi için diğer alanlara çekmek istiyoruz. Duruma göre uygun değişiklikler yapılarak grafik tekniğimiz Keynesgil modelin diğer alternatiflerini analize etmede kullanılabilir.²³ Geliri, istihdamı ve fiyat düzeylerini etkileyen ek faktörler, örneğin Hough²⁴ ve Lutz²⁵ tarafından önerilen faktörler, diyagramlar sistemimizde gösterilen eğrilerde yapılacak uygun kaydırmalarla analize katılabilir. Malî politika ve onun para politikası ile bağlantısı ele alınabilir, çünkü mali politika IS eğrisinin seviyesini ve biçimini etkilemektedir. Son olarak grafik tekniğimiz ekonomik büyümeyi incelemek için yararlı bir başlangıç noktası sağlamaktadır. Büyüme haddini etkileyen faktörler, örneğin sermaye birikimi, nüfus artması, teknolojik değişme, vs., çeşitli eğriler üzerindeki etkilerinin yansımalarına izin verilerek, analize katılabilir.

21 DD eğrisinin cari istihdam düzeyini de içine alan bir yatay bölüme sahip olduğu sınırlayıcı halde, M 'deki bir artışın tüm etkisi, p 'de bir değişme olmaksızın, y üzerinde olacaktır. Keynes'in General Theory'sinin (Book V'teki ücretler ve fiyatlar tartışmasından önceki) büyük bir bölümü öncelikle bu duruma atıfta bulunmaktadır.

22 Parasal faiz teorilerinin ödünç verilebilir fonlar ve likidite tercihi tiplerinin geçerliliğinin karşılaştırılması bizi burada ilgilendirmemektedir, sadece doğru dürüst formüle edildiğinde her iki tipinde birbirine özdeş olduğunu söylüyoruz.

23 Örneğin Modigliani'nin analizine başlarken kullandığı modellerde olduğu gibi (op. cit., 46-48 ve Readings in Monetary Theory, 187-190). Bu modellerin analizi grafik tekniğinde bir değişikliği gerektirmektedir, çünkü Modigliani, cari fiyatlarla ifade edilen, tüketim, yatırım ve para talebinin parasal gelire ve faiz haddine bağlı olduğunu varsaymakta, bu şekilde kullandığı modele çeşitli yerlerde 'para yanılması' katmaktadır.

24 Op. cit.

25 Op. cit.

KAPİTALİZMİN TANIMI VE BİÇİMLERİ *

F. PERROUX

F. PERROUX
Çeviri : Hüseyin ŞAHİN **

Halâ pek çok araştırmacı ve uygulayıcı iktisatçı kapitalizm terimini kullanmakta çekingen davranmaktadır; bunun nedenini anlamak o kadar zor değildir.

Sözcük ve rejim olarak kapitalizm, aydınlar da ve halk yığınlarında olumlu heyecan verici tepkiler uyandırmıyor. Kapitalizm üstü kapalı biçimde o kadar sert hücumlara uğradı ve o kadar ustalıkla ve kurnazca aşağılandı ki, büyük çoğunluğun gözünde insan neslinin baş düşmanı olarak teşhir edildi. Onu bir defa daha mahkum etmek, artık tehlikesiz fakat onur vermeyen bir davranış olacaktır. Onu savunmak ise «ölüm kararı ceplerinde hazır» yargıçlar önünde konuşmaktan farksız olacaktır. (J. Schumpeter).

Kapitalizme sınırlı biçimde yandaş görünmek bile kabul edilemiyorsa, ki onun incelenmesi zorunlu olarak yandaş görünme biçiminde yorumlanacaktır, bu onu dışlamak, üzerine suçlamaları çekmek ve sınırları belirli ve kararlı eleştirilere boy hedefi yapmak demektir. Eğer onu savunmak seçiliyorsa, bu durumda en iyisi dikkatleri bireyci ekonomi veya mülkiyet ve mübadele temeline dayalı ekonomi gibi, genel gerçekler üzerine çekmektir.

Eğer saklanabilen bir değer yargısı ile veya açığa vurulamayan bir şüphe ile yönlendirilmemişse, kapitalizm kavramı ve gerçeği karşısında öfke duyma nedensiz değildir. Sunulan tanımlar oldukça çok ve farklıdır ve bunlar kişisel tercihlerin yoğun etkisi ile biçimlenmiştir.

Kimi insanın birbirlerine az yakın tarih devreleri ve çok farklı ekonomik ve toplumsal kurumlar arasında ortak özellikler bulmayı seven düşünce yapıları vardır. Böyleleri, eski Yunan-Roma kapitalizmini tasvir etmek için sermayenin varlığı ve birikimini göstermekte tereddüt etmeyeceklerdir. Bazıları, tarihsel devreler ve sistemler arasındaki çelişkileri ortaya çıkarmaktan özellikle endişe duyacaklardır. Böyleleri için kapitalizm, kredinin çağdaş dağılımına bağlı sabit sermayenin yoğun kullanılması ve piyasa şartları altında gönüllü tasarrufların ve serbest yatırımların dengelenmesi ile çağdaş toplumlarda yaşayacaktır.

* Francois Perroux'un Le Capitalisme. (P. U. F. que sais-je 6. basım, 1969 Paris) adlı kitabının birinci kısmının çevirisidir.

** Asistan Dr. Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi

Başlangıçta takınılan tutum, araştırmanın yönelişinden daha etkili olarak kapitalizmin verilen tanımlarını farklılaştırmaktadır. Bazıları onu (işçinin üste-değer aracılığıyla) veya tüketicinin (ürünün fazla fiyatlandırılması yoluyla) sömürülmesi olarak niteleyeceklerdir. Bazıları da tam aksine, onu verimliliğin yükselmesini ve maliyetlerin ve fiyatların düşmesini sağlayan başarılı sermaye birikimi ile tanımlayacaklardır. En iyisi araştırmaların sonucuna göre bir yargıya varmak iken, öncekiler de sonrakiler de kendilerini ön yargısal kavramın tutsağı yapmaktadırlar.

Burada, aşırı bir liberal ve katı bir marxist için kabul edilebilir bir tanım geliştirilmeğe çalışılacaktır. Söz konusu olan tarihsel ve kurumsal bir takım tutarlı olayları gruplandırmaktan başka bir şey değildir. Verilen kavram gerçeklerle bağdaşması ve gün ışığına çıkarmaya yardım ettiği önerilerin doğurganlığı ölçüsünde kabul edilebilir. Böyle bir kavrama birden ulaşamaz; kısa bir analiz sonucu ortaya çıkmalıdır.

I — T A N I M :

1. Ekonomik İlerleme ve Etkili Sermaye Birikimi :

Ekonomik ilerleme doyum ve maliyet terimleri ile; ister bir anda ister bir devre boyunca doyumların ve maliyetlerin düzeyi olarak açıklanır. Bir anda veya gelecek bir dönem boyunca, eşit maliyete daha fazla doyum veya daha düşük maliyete aynı düzeyde bir doyum tesbit edebiliyorsa, ekonomik ilerlemeden söz edebileceğiz. Doyum ve maliyetler gerçek veya parasal kavramlarla belirtilebildiği durumda, bu teklifler tek bir birey ve bir grup için doğrudur. Bir grubu düşündüğümüzde dikkate alınan terimleri kıyaslanabilmek için onları fiyatlarla izah etmek gerekir. Bir grup için, örneğin bir ulus için ekonomik ilerleme, daha fazla mal ve hizmetlerin eşit işgücü maliyeti ile veya aynı miktarda mal ve hizmetlerin daha düşük işgücü maliyeti ile veya daha fazla mal ve hizmetin daha düşük işgücü maliyeti ile elde edilmesi durumunda ortaya çıkar. Ekonomik ilerlemenin göstergesi olan bu ürün, gelir dağılımı optimal dağılıma yakın olduğu, başka bir deyimle, belirlenmiş devreler sonunda ürünü en yüksek seviyesine çıkardığı ölçüde sosyal refahı artıracaktır. Tüm bir ulus açısından maliyetlerin işgücü ile değerlendirilmesi oldukça güçtür. Maliyetlerin işgücü ile değerlendirilmesi için istatistiksel bir gösterge olarak çalışma süresi başka bir deyimle, ürünü elde etmek için gerekli çalışma saatleri tutarı alınmalıdır. Ekonometrik açıdan, «en az kötü-(ehven'i şer)» ekonomik ilerleme göstergeleri, işgücü verimliliği, kişi başına çalışma saatleri ve reel gelirdir.¹

Ekonomik ilerleme, sermaye birikimine ve sabit sermaye, hammadeler, yarı mamuller ve işçilerin beslenme fonları gibi sermaye mallarının etkili kullanımına bağlıdır. Bu tür sermaye malları işgücünün fizik randımanını ve ölçülebilir değerini yükseltmektedir. Bir grup için, bir ulus için bir taraftan sermaye birikimi ile sermaye mallarının etkili kullanımı arasında, diğer taraftan sermaye birikimi ile kişi başına gerçek verimlilik yükselişi, çalışma saatleri ile ortalama gelir yükselişi arasında

¹ Ekonomik ilerleme göstergelerinin daha ayrıntılı incelenmesi için, F. Perroux: *Théorie Générale du progrès économique. Les mesures des progrès économiques et l'idée d'économie progressive*, Cahiers de I. I. S. E. A. Série I no. : 1, Paris, P. U. F. 1956

ilişki vardır. Tek bir birey açısından, «Robinsonades» adı altında, üzücü biçimde çok tanınmış, soyut düşünce oyunlarına başvurmadan ve kişisel yetenek ile mesleki uzmanlığın önemini gözden kçırmadan, kişinin randımanının yükselmesi geniş ölçüde sermaye mallarına sahip olmaya ve rasyonel kullanılmasına bağlı olduğu saptanacaktır. İlk bakışta çağdaş iktisatçının artık, Böhm-Bawerk gibi bazı öncellerde görüldüğü gibi, ilk sermayenin yeryüzünde oluşumunu ve «doğum belgesini» tesbit etmek endişesini kesin olarak taşımadığı görülecektir. Çünkü tarih bilgisi ne kadar gerilere giderse gitsin doğanın kucagında elleri bomboş insanla değil, elleri aletli insanla karşılaşacağını biliyor ve ilkel faktörler (toprak-ışgücü) üretilmiş faktörler (sermaye) ayırımı üzerinde ısrar etmenin anlamsızlığını kavıyor. Sermaye mallarını ve sermayenin ekonomideki işlevlerini analiz etmek ve sermaye ve ondan türeyen mal ve hizmetler ile ilgili ekonomik bahis ve hesapların uygun biçimde nasıl oluştuğunu belirlemek artık onu daha fazla uğraştırıyor.

Verilmiş bir miktar ve üretimin diğer faktörlerinin sabit ve veri bir bileşimi için olduğu kadar, sabit ve veri bir talep için de, eğer kullanılan sermaye miktarı artırılırsa verimlilik eğrisi maksimuma çıktıktan sonra inişe geçer. Özel şartlar altında bu tek-düzelik sermayenin azalan verimini gün ışığına çıkarır. Sermayenin azalan verimi tek bir üretim ünitesi, örneğin bir işletme için olduğu gibi özel şartlar altında bir grup içinde ispatlanabilir. İkinci, üçüncü veya n. inci fabrikanın randımanı birinciden daha düşük veya ikinci, üçüncü veya n. inci eserin (köprü, demiryolu vb.) randımanı birinciden daha az derken kabaca azalan randıman olgusu ima edilmektedir. Her türlü yanlış anlamaya meydan vermemek için, verim düşüşünün ancak belirtilen bütün koşullar bir araya gelirse kendini göstereceğini ısrarla belirtelim.

Sermaye birikiminin etkinliğini devam ettirebilmesi için yaşamın akışı içinde icraatla bir arada gitmesi gereklidir. İcraatla talebin genişliğinin uyarır, şiddetini artırır. O zamana kadar öngörülen sınırların ötesinde yeni pazarlar ve hatta daha önce ele geçirilmiş bölgeler üzerinde yeni tüketici yığınları kazandırır. Veri bir talep için, belirli ve sabit bir teknik çerçevesinde bir yandan piyasada elverişli fırsatlar yaratarak bir yandan daha ileri üretim ve satış tekniği oluşturarak üretim faktörlerinin bileşimini değiştirir, sonuçta verim yükselir maliyetler düşer. Ekonomik icatlar geniş bir alanı kapsar. Akıllı ve usta bir girişimcinin yapabileceği işlerden olan küçük ve ayrıntı düzeltmeleri önemli bir rol oynar. Fakat büyük icatların, onları gerçekleştiren işletmelerin bünyesindeki değişmelerle genel olarak paralel giden yeni faktör bileşimlerinin, sonuçların ortaya çıktığı pazarların ve tüm bunların uygulama alanı olan ulusal ekonomilerin göz kamaştırıcılığı ve doğurganlığı nedeniyle bu küçük icatlar dikkatleri üzerine çekemez. İcatlar riskleri sınırlar, birikimin doğal etkilerini karşılar. Her ekonomik sistem, her ne pahasına olursa olsun bu isteğe karşı koyamaz; çünkü ekonomik ilerlemeyi ancak etkili bir sermaye birikimi ile devam ettirebilir ve ileri aşamalara ulaştırabilir. Etkili sermayeden kastedilen, tüketicilere sunulacak nihai mal ve hizmet akımını, üretimleri için gerekli işgücü miktarını artırmaksızın veya azaltarak, aynı tutma veya artırma olanağı sağlayan sermaye birikimidir. Bu biçimde ta-

nımlanan etkili sermaye fizik ve teknik olarak hazır sermayeden farklıdır. Bir müzede saklanan makina ve aletler de sermayedir. Fakat sermaye tanımına gerçekten hak kazanan ve tüketim maddelerinin üretilmesinde kullanılan sermaye malları ile aynı kaba konuşamaz. İş malzemeleri, binalar ve makinaların tümü herhangi bir nedenle tüketim maddeleri üretme hassalarını kaybettikleri zaman bile teknolojik anlamda gerçek sermaye malları olarak kalırlar, fakat sözcüğün ekonomik anlamında artık sermaye malı değildirler. Sermayenin yöneldiği bir amaç, insan emeğinin verimini yükseltme hassasının bir sonucu vardır. Sermaye mallarının bir fiyatı olup olmamasına ve bu fiyatın ne olması gerektiğine karar verecek olan tüketim malları piyasasıdır. Bu konuda Avusturyalı ilk iktisatçıların görüşleri (bilgileri) değerinden hiçbir şey kaybetmedi. Onlara göre değer tüketim mallarından (dolaysız mallar) sermaye mallarına (dolaylı mallar) yükseliyordu.

Üstelik burada anlaşıldığı biçimde etkili sermaye birikimi, eğer reel olarak değerlendirilmiş, büyükçe bir mal ve hizmet tutarı tüketicinin hizmetine sunulmuşsa, söz konusu olabilir. Hiç bir etkin sermaye birikimi olmadığı zaman bile sermaye malının değerinin arttığı görülebilir. Özellikle büyük bir savaş sonunda yıkıntı ve yetersiz amortisman nedeniyle bir ülkede sermaye anormal biçimde kit olduğu zaman durum böyledir. Gerçek sermaye mallarının ve uzantılarının parasal değeri önemli ölçüde yükselir. Ulusal planda tüketicinin faydalandığı mal ve hizmet akımında artışa yardım edecek bir sermaye birikimi fazlalığı söz konusu değildir, aksine durum, geçerlidir.

Bir toplumun örgütlenme düzeyi ve siyasal sistemi ne olursa olsun ekonomik ilerlemesi etkili sermaye birikimine bağlıdır. Feodal dönemlerin kapalı ekonomileri, şeflerinin açıkça hiçbir akılcı ekonomik hesaba iltifat etmemelerine ve silah ve diğer savaş araçları elde etme uğraşını, üretim araçları elde etme uğraşı ile aynı hatta daha üstün tutmalarına rağmen, başka türlü gelişmediler. Genel ve oldukça otoriter bir planla yönetilen kollektivist Rus ekonomisi yatırımların sayesinde gelişti. Bu fiziki sermaye birikimi gerçekten etkili sermaye birikimi midir? Serbest piyasa tüketici zevklerini serbestçe ve tam yansıtmadıkça birşey söylemek güçtür; çünkü sermaye kullanımının asli ve devamlı amacı tüketici zevklerinin tatminidir. Rus iktisatçıları sermaye birikiminin normal etkileri konusunda bilinçlidirler. Azalan verim kanununu burjuvazinin bir hatası olarak kötülüne çabasında olmaları, Sovyet Devletinin ona karşı mücadele edeceğine, etkilerini üretim tekniğinde, tüketimin yapısında ve seviyesinde otoriter buluşlarla etkisiz hale getirebileceğine güvenmelerinden ileri gelmektedir.

Her ekonomik sistemin amacı ekonomik ilerlemedir ve her ekonomik ilerlemede etkili sermaye birikimine bağlıdır. Ekonomik sistemler temel amaçları açısından birbirinden farklı değildirler. Kurumları, işleyiş mekanizmaları, ortak amaca ulaşmak için harekete geçirdikleri itici güçleri bakımından farklılık gösterirler. O halde herbirinin kendi yapısı içinde tasarruf nasıl oluyor ve gerçek sermaye malı haline nasıl dönüşüyor?

2. İşletme :

Sermaye birikiminin normal etkilerine karşı mücadele nasıl? Kim tarafından? Hangi yöntemlerle? ve hangi saiklere dayanarak yönetilir?

Bu soruların pratik cevabı ekonomik sistemleri sınıflandırmak oluyor. Kapitalizm bir işletme ekonomisi olduğu ölçüde bu sorulara kendine özgü cevaplar getiriyor. İlk bakışta önemsiz gözükken bu formül birbir incelenmesi gereken karanlık noktalar içeriyor. Bunların saptanması ve ayıklanması kapitalizmin özgünlüğünü kavramak için bulunmaz fırsatlardır.

İşletme rastgele bir üretim birimi değildir. Tüm örgütlenme biçimlerinde (sosyalizm, artisanat ve kapalı ekonomiler gibi) insanlar ve eşyalar küçük birimler halinde gruplaşmışlar ve yararlı olduğuna karar verilen bir sonucu maximuma çıkarmak amacıyla bir yönetime bağlanmışlardır. Bazı yorumcular herbirinin kendine has özelliklerini dikkate almaksızın tüm bu üretim birimlerini aynı plan üzerine yerleştirerek gereksiz bir karmaşıklığın yayılmasına neden oldular. İşletme kolayca tanınabilir ve hiçbir karmaşıklığa yol açmadan anlaşılabilir bir takım özellikleri bünyesinde taşır. İşletme aynı üretim faktörlerini birleştirerek aynı sayılan bir ürün elde etmek iddiasında değildir. Üretim faktörleri fiyatlarını birleştirerek bizzat fiyatlarla değerlendirilen bir ürün elde etmek amacındadır. Teknik eşleme (kombinasyon) ekonomik eşlemenin amacından başka bir şey değildir. Üretimin teknik katsayıları, üretimin ekonomik katsayıları yanında önemsiz kalır, önemli olan ekonomik optimuma erişmektir, teknik maximuma değil. Böylece işletme mübadelenin (Üretim faktörleri, faktör piyasası, faktör satın alınışı, faktörlerin eşlenmesi, ürün satışı, ürün piyasası) dolaylı çevrimi içine yerleşmiş oluyor, yoksa çoğu zaman doğrudan bazen de elementer olarak nitelenen çevrim (doğal gereksinim) içine değil; bu sonucunu gelişmiş toplumlarda ihmal edilebilir.

İşletme piyasaya sürdüğü bir ürünü elde etmek için üretim faktörlerini bileştirir. Özellikle ve ilk adımda kendi üyelerinin gereksinmelerini karşılamaya yönelmez. Bu açıdan, tarım kesiminde değişik örnekleri görülen ve kendi üyelerinin gereksinmelerini karşılamayı ilk amaç edinen üretim birimlerine kesinlikle benzemez. Ürünlerini maliyetine veya maliyetinin üstünde bir fiyattan satabildiği sürece hoşnuttur. Piyasada satış alma gücü olan ihtiyaç sahiplerinin talebine cevap verir. İhtiyaçları karşılarken ödeyebilme gücü esasına göre bir öncelik sırası saptar, yoksa laboratuvar denemelerine veya bir grubun ahlak anlayışına dayalı bir öncelik sırasını dikkate almaz.

İşletme, müteşebbisin değişik ajanları tarafından kendisine sağlanan üretim faktörlerini teknik ve ekonomik açıdan bileştirir. Bunlar ücretli işçiler, ödünç veren sermaye sahipleridir. Klasik bozulmamış biçimi altında zanaatlı işletme çoğunlukla bizzat zanaatkâr tarafından sağlanan üretim faktörlerinin eşlenmesi ile uğraşırken, çağdaş işletme, üretim faktörleri piyasası kendisine kullanacağı işgücünün ve sermayenin asıl önemli kısmını veya büyükçe bir kısmını sağlamadıkça ortaya atılmaz.

Müteşebbisin karar kıldığı faktör bileşimlerini uygulamaya koyarken dayandığı ekonomik hesaplar ve öngörüler aynı mal varlığına bağlanmış-
tır. Mal varlığı, bu ekonomik hesap ve öngörülere bir anlam ka-
zandıran ekonomik ve hukuksal değerlerin bütünüdür ve işletmeye çok
boyutlu kurum niteliğini kazandıran odur. Tüm üretim birimlerinde oldu-
ğu gibi, işletmenin de maximuma çıkarmaya çalıştığı avantaj net parasal
gelirinden veya kârından başka bir şey değildir. Varlığını sürdürebilmesi
için müteşebbis en azından kendisini olduğu yerde tutabilecek, normal
kâr dahil, tüm maliyetlerini karşılayabilmelidir, değilse faaliyetine de-
vam edemeyecektir. Kârı normalin üstünde dolaştığı sürece işletme ve
dolayısı ile müteşebbis gönenc içinde olacaktır.

Tüm bu özellikleri ile işletme «küçük-çap bir kapitalisttir», kapita-
lizmin temel kurumudur.

3. Dinamik Müteşebbis :

Yukarıdan beri yapılageldiği gibi işletmeyi bir kurum olarak tanım-
lamak, işletmenin kendi geleceğinin de sıkıca bağlı olduğu ve onunla
kaderini paylaştığı, ekonominin işleyişi konusunda bir şey öğretmez
MaXimum kârı araştırmanın çok değişik yöntemleri vardır. Müteşebbis
sadece tecrübelerinin veya mesleki alışkanlıklarının kendisine sağladığı
normal, alışılmış gelirlere kanaat edebilir. Bu durumda, gelecekle ilgili
fazla cesur olmayan tahminlerle yetinerek, geçmişte olduğu gibi tüketici
talebinin kendisine sağladığı gösterge'eri takip eder. Yeni formüller de
araştırabilir, geçmiş ve temel değişikliklere yol açan önceliklerin tadını
ve anlamını tanıtabilir; ihtiyacı olan talebi yaratabilir. Şansın yaver git-
mesi ve tüketicinin uyarılmamış, potansiyel zevklerinin ve satınalma gü-
cünün transformasyonu ilgili sanayi koluna yeni bir güç, yeni bir çehre
kazandırabilecektir.

Fiyatları eşlemenin (combiner), maliyetleri şekillendirmenin onları
oluşturan elemanlarının nisbi önemine karar vermenin de pek çok yön-
temi vardır. Müteşebbis, sadece ivedi durumların baskısı ile oluşturulan
ve zaman içinde fırsat doğdukça genişletilebilecek ve gözden geçirilebi-
lecek, denenmiş eşlemelerle yetinebilir. Renan'ın o meşhur sözcüğünün
aksine, bu sözcüğü en az şanlı içeriği ile alarak, yalnız doğru yargının
doğurgan olduğunu düşünen çok sayıda müteşebbis vardır. Çalışma sa-
hası ne kadar dar ve gösterişsiz olursa olsun, müteşebbis yine de geniş-
leme olanağının bulunduğunu hissedebilir, yeni eşlemelere yönelebilir,
yenilik dostudur. Kapasitesine, yeteneğine ve sezgisine göre, yeniliğin
mutlu piyonu veya kurban olur. İşletme kurulu bütünlüğü içinde tanımla-
nabilen bir kurumdur, fakat müteşebbis statik veya dinamiktir. Şu veya
bu durumlarda aldığı kararlar aynı tür otorite gerektirmez. Sanayiciler ve
tüccarlar kendi personelinin, bankalarının ve müşterilerinin güvenini ka-
zanırlar. Onlara bir maceraya atılmayacaklar hissini ve güvencesini aşılara-
lar. Büyük sanayi devleri ise aksine, davranışları ile kendilerini herkese
kabul ettirirler. Herkes bilir ki, onlar açık denizdedirler, ne boğulma he-
vesleri, ne boğulma yetileri, ne de boğulma alışkanlıkları vardır. Bilinen
eşlemeler ve yeni eşlemeler aynı riske neden olmaz. Bilinen eşlemeler

«bilinen» riskleri içerir. Bunlar normal zamanlarda geniş ölçüde öngörül-
müş, hesaplanmış ve neticede azaltılmıştır. Yeni eşlemeler ise daha
karakteristik ekonomik riskleri beraberinde taşır, eğer bunlar başıboş
bırakılırsa yıkıntıyı, kontrol altına alınırsa baş döndürücü yükselişleri uya-
rabilir. Şu veya bu tutum aynı düşüncenin ürünü değildir; statik (durgun)
müteşebbis çağı geçmiş muhasebe yöntemlerinin tutuklusudur, dinamik
müteşebbis ise onları yerinden sarsar. Birincisi görevine bir rantiyeci
zihniyeti ile sarılır, işinin tümünü emin bir yatırım olarak kabul eder.
İkinci tip müteşebbis bazı kayıpları da göze alır; aşırı kâr uğruna nefes
kesen koşusu sırasında doğabilecek kayıpları kabullenir. Birinci tip mü-
teşebbis bahsin (pari) payını mümkün olduğu kadar en alt düzeye indi-
rerek hesaplar, ikincisi ekonomik hesaplamayı bahsin bir aracı olarak
kullanmaktadır. Çağdaş teorinin durgun müteşebbis ile normal kâr ve
dinamik müteşebbis ile normal üstü kâr arasında sıkı bir ilişki kurması
doğaldır. Ekonomik yaşam konusunda deneyimi olan herkes, teorinin
gerçek yaşamı biçimlendireceğini, onun tersine bir tutum takınamayaca-
natını bilir.

4. İşletme Ekonomisi :

Hangi göstergeler bize bir ulusun ekonomik konularda girişimci, bir
diğerinin ondan daha az veya çok girişimci olduğunu gösterebilir? Veri-
lecek cevap ilke ve derece açısından tek yönlü olamayacaktır.

Eğer elde edilen ekonomik değerlerin büyük bir bölümü veya stra-
tejik sektörlerde elde edilen değerlerin büyükçe bir kısmı girişim diye
tanımlanan kurumun ürünü ise girişimci (müteşebbis) bir ekonomi ile kar-
şı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz. İki ekonomi bu açıdan kıyaslan-
dığında, kurumun kendi içerisinde saflığını korumasına veya değişime
uğramasına bağlı olarak şu veya bu ölçüde girişim ekonomisi özelliğini
taşıyacaklardır. Tüm başka benzer durumlarda, ekonomi bünyesinde bu-
lundurduğu dinamik girişimcinin faaliyetlerine göre az veya çok girişim
ekonomisi olacaktır. Girişim (işletme) olarak nitelenen kurumun bütün
içindeki payı n.sbi kalsa da, kurumun morfolojik saflığı ve yöneticinin
yenilikleri uygulamadaki dinamizmi değişik göstergeler sergilemektedir.
Sağlık ve etkinliğin bu göstergeleri aynı yönde veya aksi yönde kendini
gösterebilir, karmaşık değerlendirmelere ve güç öngörülere neden ola-
bilir. Bu saptamalar da açıkça gösteriyor ki istatistik gözlemlerden ekono-
minin bir işletme ekonomisi olup olmadığı konusunda kesin sonuca
varmak için ekonominin yapısını itina ile incelemek ve rakamlardan olu-
şan tabloların basit okunuşu ile asla yetinmemek gerekir. Emelin serma-
yeden ayrılış derecesini istatistiksel olarak ölçmek, eğer varsa, işletme-
nin öztüketimini pazar için üretiminden ayırmak mümkündür. Fakat bir iş-
letmenin veya işletme grubunun dinamizmini istatistik olarak saptamak
kolay değildir. Bir ekonomik sâha üzerinde sermaye-yoğun (capitalistique)
bölgeleri sermaye-yoğun olmayan veya daha az sermaye-yoğun olan
bölgelerden ayırt etmek için üretilen ve gruplandırılan bilgiler merakımı-
za direkt olarak cevap vermiyor, daha çok sanayileşme derecesi üzerinde
yönlendirmeleri kolaylaştırıyor. Bu konuda E. Wageman halihazır meşgu-
liyetimize cevap vermeyen fakat öğretici bir tablo oluşturdu.

İşletme olarak adlandırılan kapitalizmin temel kurumunun morfolojik saflığından ne anlaşılmaktadır? Bu soruya soyut bir yanıt vermek yerine, faaliyetler ve olaylar açısından, terkedilme de denilebilecek, işletme rejiminin morfolojik saflığından uzaklaşıldığı anı göstermek daha iyidir.

İşletme ekonomisi merkezci olmayan bir ekonomidir. İşletme ve piyasa birbirine karşılıklı bağlıdır, piyasa olmadan işletme olmaz. Piyasa birbirine müdahale mekanizması ile bağlı, az veya çok ölçüde serbest, pek çok ekonomik çıkar şebekelerinden oluşmuştur. İşletmeler tek başlarına birer üretim merkezidirler. Tek başlarına ilkel tüketim merkezlerinin gereksinmelerine cevap veremezler ve görev yapamazlar. Toplumumuzda ilkel tüketim merkezlerini aileler ve ocaklar oluşturur. Eğer pek çok üretim ve tüketim merkezleri bizzat kendi aralarında çıkar merkezleri ve ayrıcalıklı ekonomik hesap merkezleri olarak bağımsız gruplar oluşturuyorsa, piyasa varlığını sürdürür, fakat biçim değiştirir, grup piyasası tekil birimlerin piyasasının yerine geçer. Eğer aksine, tek otorite, örneğin devlet, kendi tercihlerini o zamana kadar serbestçe açığa vurulmuş bağımsız tercihlerin yerine geçirerek, üretim faktörlerini ve ürünleri baskı ve tepeden inme emirlerle paylaşıyor ve dağıtıyor, piyasa varlığını devam ettiremeyecektir ve onunla beraber işletmede ortadan kalkacaktır. Piyasa ekonomisi, tanımının mantığı gereği ve eşyanın tabiatı gereği çok kutuplu bir ekonomidir. Merkezi plan ekonomisi ise, yöneticilerinin özenle kullandıkları dile ve ona vermeye çalıştıkları göz boyayıcı biçime karşılık, tek kutuplu bir ekonomidir. Piyasa ekonomisinin özelliklerini kaybetmesinin sonuçları tüketim malları ve emek piyasalarından edinilen tecrübelerle dayanılarak tahmin edilebilir. Bunlar sermaye piyasası, başka bir deyimle ödünç verilebilir fonlar piyasasından esinlenerek anlatılacaktır. Ödünç verilebilir fonlar arz ve talebinin tipleri ve bu arz ve taleplerin birbirine dengelenmesi tarih boyunca kararlı ve düzenli bir biçimde birbirini takip etmedi. Ödünç verilebilir fonların arz ve talebi geçmişte olduğu gibi çağımızda da birbirine karışmaktadır ve eşlenmektedir. Bununla beraber, ödünç verilebilir fonların arz ve talebinin tipleri bugün çağdaş kapitalizm tarihinin akışı içinde olduğundan başka biçimde ortaya çıkıyor. Mantıksal olarak bizim de bir ölçüde kronolojik sırayı takip etmemiz gerekmektedir.

Geçmişte, tasarruf bireyler ve aileler tarafından sunuluyor ve bireysel ve ailesel işletmeler tarafından talep ediliyordu ve birimler arasında fonların arz ve talep ilişkileri hemen hemen saf haliyle sürüyordu. Fakat değişik tarihsel kazalar sonunda, özellikle maddi ve entellektüel iletişim araçlarının yetersizliği, bankaların ikelliği, banka değerlerinin ve işlemlerinin, özel sermaye piyasasının yeterince gelişmemiş olması bu durumun nedenleri olarak yanyana geliyor.

Tasarruf, bankalar veya mali kuruluşlar tarafından sunulunca ve yatırımlar ortaklık işletmeleri, özellikle anonim işletmeler aracılığı ile gerçekleştirilince durum artık aynı değildir. Rekabet az çok yükselmiştir ve ulusal çapta hatta uluslararası çapta bir sermaye piyasası oluşmuştur.

Tasarruf zorunlu biçime dönüştürülür, devlet tarafından empoze edilir ve kamu yatırımları özel yatırımların yerini alırsa sermaye piyasası geriler. Bu durumda ödünç verilebilir fonların baskı ve zorlama yöntemlerini kullanabilecek bir merkezi otorite aracılığı ile yönlendirilmesi eğilimi gelişecektir.

Geçmişte belli başlı özellikleri gözlenen bu üç tipi kesin olarak belirli zaman kesitleri içine yerleştirmek imkânsızdır. Birinden diğerine geçiş sürekli bir evrimle mümkündür. Bu tipler birbirine karışmakta ve çoğu zaman ek niteliklerle zenginleşmekte ve karmaşıklaşmaktadır. Örneğin sonuncu ve sondan ikinci, genellikle, anonim ortaklıkların oto-finansmana başvurarak faaliyet gösterdikleri ve banka sisteminin zorunlu parasal tasarrufların gelişmesi politikasını takip ettikleri ortamda gözlenmektedir. Burada bu saptamalar o kadar önemli değildir, önemli olan piyasa mekanizmasının doğması ve varlığını devam ettirebilmesi için gerekli şartları göstermektedir.

Aynı saptama başka bir yönden gerçekleştirilebilir. Yatırımlar bireysel, ailesel veya hatta ortaklık olsun, kendi tercihlerine ve serbestçe açığa vurulmuş menfaatlerine göre hareket eden kalabalık bir tasarrufçu topluluğun eseri olarak kaldıkça piyasa biçim değiştirebilir, fakat öz olarak bir tehdit altında değildir. Eğer ek olarak yaratılan satın alma gücü fiyatları bazı sabit gelirli grupların gelirlerinden daha hızlı artırıyor ve parasal zorunlu tasarruf olarak da adlandırılan, tüketim harcamalarının kısıtlanması sonucu kaçınılmaz kılıyorsa durum tamamen değişiktir. O zaman bireylerin ve grupların vazgeçecekleri tüketim miktarı ve zamanı konusunda söz hakları olmayacaktır. Kendilerine sunulan koşullara bütün olarak uyacaklardır, çünkü onlar söz konusu piyasada pasiftirler, aktif değildirler kararlarının fazla bir etkisi yoktur. Devlet veya organlarından birisi topluma nakdi bir tasarruf empoze edebilir, başka bir deyimle gönüllü tasarruflar yerine vergi biçiminde zorunlu tasarruflar gerçekleştirebilir.

Özel yatırımcılar bireyler veya gruplardır. Yatırımlarını bilinen iki biçimden birinde, piyasa tamamen tehlikeye girmeden gerçekleştirebilirler. Bazen tasarlanmış yatırımların tahmin edilen kârlarından cesaret ve teşvik görerek ve onu parasal faiz haddi ile kıyaslayarak ek yatırımlara girişebilirler. Bekledikleri kâr oranı, paranın faiz oranına eşit olacağı sınıra kadar yatırıma devam edeceklerdir. Bazen yatırımcılar global bir yatırım planı çıkarırlar; bu plan yeni bir işletmenin veya bir sanayi kolunun yapısı konusunda geniş beklentileri içerir. Genellikle oldukça geniş bir zaman dilimini kapsar, öyle ki, yatırımlar için beklenen kârlar ve aynı miktardaki yatırımların faiz ödemeleri konusunda tahminler oldukça muğlaktır. Önemli olan genel talep hareketlerini iyi kötü görebilmek ve arzı az çok ona uydurabilmektir. Kuşkusuz bu tip yatırımlar, klasik analizin gözönüne aldığı ve el kitaplarında işlenen yatırım biçimlerine benzemez. Bu tip yatırımlar büyük kapitalist ortaklıklar ve dinamik müteşebbisler tarafından gerçekleştirilmektedir. Bunların genişlemesi piyasayı tamamen ortadan kaldırmaz. Eğer, aksine devlet, müteşebbislerin ve işletme gruplarının kararları yerine kendi kararlarını geçerli kılıyorsa,

özel yatırımların yerine kamu yatırımlarını yürürlüğe koyuyorsa veya özel yatırımları önemsiz bir düzeye indiriliyorsa bu durumda artık bir yatırım piyasasından söz etmek olanaksızdır.

Bu durumda, işletme mekanizmasının işlemediği için, kaçınılmaz olan yerinden yönetsel ekonomi (économie décentralisée) sınırlandırılmış oluyor aksine, bu tür ekonomi işletmeyi esas alıyor.

İşletme ekonomisi parasal hesapların geçerli olduğu bir sahadır. Para sayesinde geçmiş piyasa deneyimleri, çabucak, sistemli biçimde ve müteşebbis ve tüketicilerin düşüncelerine uygun olarak sunuluyor, yine para sayesinde geçmiş geleceğe bağlanıyor. Para, yaygın, kesin, karmaşık ve zaman içinde kademelenen ekonomik hesaplara imkân veriyor. Bu durum işgücü ve tüketim malları için görülecektir. Değişik sermaye malları, makinalar, ilkel malzemeler, yarı mamuller ve her türden barınaklar işletmenin kullanım planına uygun olarak işletilir ve kullanılırsa ekonomik fonksiyonlarını yerine getirirler. Bir işletmenin sermayesi organize bir bütündür; hedefi verilmiş bir seviyede tutunmak veya bir zaman diliminden diğerine elde edilen net parasal geliri maksimuma çıkarmaktır. Bu amaca ulaşmak için gerekli fiyat bileşimlerine imkân veren kombinasyonlar ve beklentiler paranın yardımı olmadan şekillendirilemez. Para karmaşık mübadelelerin ve iş bölümünün geçerli olduğu her yerde gereklidir. İşletme planı da çeşitli kapital mallarından en iyi biçimde faydalanmayı sağlar ve onlardan organik bir bütün oluşturur. Ulaşılmak istenen amaca göre sermaye mallarının türdeş olmayan (hétérogène) özelliği veya bu mallarla temsil edilen global değerlerin türdeş niteliği üzerinde ısrar etmek mümkündür. Sermaye para ile ifade edilen ve doğru bir amortisman uygulaması ile sabitleştirilmiş değerlerin toplamıdır. Bu tanım, sermayenin devamlılığının, dinamik ve değişen bir dünyada, uygun kararlarla ve devamlı ve canlı tutulan faaliyetler sayesinde sağlanacağı asla unutulmadıkça mahzurlu değildir. Eğer sermaye bir plan çerçevesinde anlaşılıyor ve tanımlanıyorsa, yalnız sermayeyi hesaplamak değil bir ulusun sermayesini kavramak da oldukça güçleşektir. Gerçekten ulusal çerçeve de ekonomik kaynaklar ailelerin, işletmelerin ve devletin planına göre kullanılmaktadır. Bu planlar yan yana veya üst üste konulmuyor, koordine ediliyor. Gerçek ekonomik hayatın değişimleri ve hareketleri arasında mutlaka ve kesin olarak tutarlı ve uyumlu değildirler. Ve de bir devlet, bireylerin kararlarının yerine kendisininkini koymaya veya onları biraz değiştirmeye karar verdiği zaman çok iyi bilmelidir ki istatistik karmaşıklık (entités statistiques) ve anlatım kolaylığı sahasına girmektedir. Eğer kendi planını otoriter bir biçimde ve global sermayenin kalitatif yapısını ve oluşumunu etkileyerek uygularsa kollektif ve bireysel planların muhasebesini ve tutarlılığını yüzeysel olarak elde eder. Fakat bireysel planların ortadan kaldırılması ile birden, halkın tercihleri zevkleri ve tepkileri ile her türlü gerçek ve gerekli ilişkiyi kaybeder. Piyasanın yol göstericiliği olmadan kullanılan sermayenin ekonomik bakımdan etkili olup olmadığı artık söylenemeyecektir.

Yukarıdan beri savunulan temel saptamalar çok önemli bazı gerçeklerin üzerindeki örtüyü kaldırıyor. Görülüyor ki, işletme ekonomisi rekabet temeline dayanan bir ekonomidir.

Üzerinde bir hayli yazılmış ve söylenmiş olmasına rağmen, rekabet aydınlanmamış bir kavram olarak kaldı. Yakında yayınlanmış bir eserinde John Maurice Clark, iktisat biliminin rekabet kavramını henüz çözüme kavuşturamadığını hiç bir yanlış anlamaya yer vermeyecek biçimde vurguladı. İktisat bilimi daha çok soyut kavramlarla uğraştı, hayatın gerçekleri ile karşılaşınca o'yları statik bir yöntemle ele almayı denedi, oysa rekabet olayının sırrı, temel ekonomik olayların çoğunda olduğu gibi, sadece dinamik bir yöntemle açılabilir. Çağdaş iktisatçı, yaklaşık bir benzetişle fiyatı her şeye rağmen, hidrolikte bir seviyenin veya mekanikte bileşik güçlerin neticesinin tesbit edilmesinde olduğu gibi belirlemeyi arzu etti. Amacına ulaşmak için yaşayan ekonomiye pek çok cüretkâr varsayımları sokuşturmaya çalıştı. Malları, hizmetleri, işletmeleri, karar alma özgürlüğünü tümüyle bölünebilir varsaydı. Tüm bu elementlerin piyasada çok sayıda ve çok küçük halde bulunabileceğini kabul etti. Malların hizmetlerin ve işletmelerin bir noktadan ötekine, bir bölgeden diğere baskısız ve akışkan bir ekonomik ortamda, hiç bir dirence uğramadan serbestçe dolaşacağı varsayılmaktadır. Öyle ki, mal ve hizmetler, üretim faktörleri, işletmeler ve müteşebbisler arasında hiç bir nitelik farkı yoktur. Ne tekelleşmenin ne farklılaşmaların bozmayacağı tam bir rekabet kurulabilmesi için bölünebilirlik, türdeşlik ve akışkanlık gerekli faktörlerdir. İşte tüm bu varsayımlar ekonomik düşünceyi gerçeklerden uzaklaştırdı ve onu her türlü yorum ve yaşadığımız dünya ile ilgili her türlü öngörü yetisinden uzaklaştırarak rekabet fiyatının saptanmasına olanak verdi. Zira tam rekabet düzeni eşitliklerin değişmediği bir ekonomik düzendir; rekabete atfedilen ayıklama rolü orada gerçekleşmemektedir. Varsayımlarına uygun bir ortam oluşturma konusundaki çabaları tamamlandıktan sonra iktisatçı bir fantom yarattığının farkına varabildi. Julien Benda'nın Clerc'i gibi bu fantom yer ile ay arasında hareket ediyor. Akılcı olduğu kadar aynı zamanda yıkıcı olan varsayımların katılığından güç de olsa ödün verilirse, işliyebilir («Workable») bir rekabet ortaya çıkarılabilecektir. Rekabet, tüm diğer birimlerin yerlerini hesaba katarak kendi karşılıklı pozisyonlarını bir ölçüde tesbit edemeyen, bağımsız birimler arasındaki ekonomik çekişme olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çekişme yatay ve dikey planda işletmeler arasında ve işletmelerle tüketiciler arasında geçiyor. Bu çekişme, bütün taraflara maliyetlerin ve fiyatların düşürülmesini empoze edebildiği ölçüde rolünü oynamış, ekonomik işlevişi yerine getirmiş olur. Çekişmeye katılan birimler arasında büyüklük ve küçüklükleri, pazarlık güçleri bakımından çok açık dengesizlikler olmadığı durumlarda bu işlevin yerine daha iyi getirildiği görülür.²

2 Rekabetin, veniliklerin oluşumu ve vavılması ile ilişkisi açısından daha analitik ve daha ayrıntılı bir inceleme için bakınız. Francois Perroux, Théorie Générale du progrès économique: 1. Les composants; 2. La propagation; a) Les Modèles micro-économiques. Chaires de l'I. S. E. A. Série I. Fac. 3. 1957. Rekabette uzlaşmalı bilimsel araştırmanın genel gidisi aşağıdaki gibi österilebilir. Rekabet, proje ve planda aktif ve vetenekli üyelerin bilincli evlemlerine başlanmak için sanavideki firmaların (işletmelerin) savısının mekanik aksiyonundan koparılmalıdır. Tam rekabet rejiminde (saf ve mükemmel) fiyat, firmaları satışlarını ve ihtivaclarını birbirine uydurmaya zorlar. Rekabet rejiminde mal farklılaştırması olduğu zaman bu mekanik aksiyonla artık fazla karşılaşılamaz. firmanın bir satış maliveti (reklam) po-

İşleyebilir (praticable, workable) rekabet rejimi, rekabetin pek çok esprisi ile uyuşabilmektedir. Rekabet anlayışı her türlü saik ile canlanır; konfor veya zevke düşkünlük, kâr için kâr arama, yaşam seviyesini yükseltecek fırsatları kollama veya ailenin geleceğini garanti altına alma girişimleri, rakiplerle boy ölçüşmenin verdiği sportif zevk, güzel bir fabrika için tutku, bir çalışma ve araştırma ekibine canla başla bağlanma, vb. gibi etkenler. Gerçek ekonomik yaşamda bir itici güç veya bir nev'i engelleyici faktör olarak ortaya çıkan rekabetin köklerini ve kökçüklerini açığa çıkarmak için zihniyetlerin ve karakterlerin tüm kaynaklarını araştırmak ve incelemek gerekecektir.

İşletme kârının belli başlı özelliği, bir çok defa işaret edildiği gibi, belki sadece bir artık olması değildir, fakat insan ruhunun en değişik yönlerine, eğilimlerine en etkileyici çağırışı yapmasıdır. Kâr, ekonomik etkinlik için en iyiyi ve en kötüyü harekete geçirir. Kâr belirsizdir, hatta eğer dondurulur veya sınırlandırılırsa bütün anlamını kaybeder. Yaratıcı öne almalar, tam ve doğru gözlemler ve konjonktür tesadüflerinin kavşak noktasında şekillenir. Kesin olarak bir nicelik (quantité) ile tanımlanamaz, biçimi son derece önemlidir. İşletmenin normal kârı yöneticinin ücreti değildir. Kâr kapitalist uyarmanın (motivation) özüdür, değilse kâr arama, sahip olma iç güdüsünü tatmin etme aracı değildir. Daha önemlisi gelirin bu biçimi, sahip olma iç güdüsü yanında güçlü olma, yaratma ve büyük ihtimalle diğerganlık içgüdülerini harekete geçirir. Büyük müteşebbisler belli bir aşamaya geldikten sonra başkalarına vermek onları da kazandırmak için kazanmayı arzu ederler. Şu sözler Rockefeller'indir; «Zengin birisi için utanç verici olan herhangi biri gibi ölmektir.» Rizikonun dostu, maceranın aşığı olan biri ne kadar yüksek olursa olsun asla bir ücret geliri ile yetinmeyecektir. Bütün gücü ile şansının peşinde koşmak ister, Okyanusu bir su birikintisine tercih eder. Bu nedenle, Keynes paranın rolü ve bireydeki para aşkı kapitalist sistemin özüdür derken gerçeğin sadece bir yönünü vurguluyordu. Bu konuda Emile Zola paraya «yabani ve medenileştiri bir rol» atfederken daha kısa fakat daha gerçekçi konuşuyordu, çünkü paranın hangi vasıtalarla uygarlıkların kuruluşuna yardımcı olduğuna ve daha önce hangi vasıtalarla onları tehdit ettiğine açıklık getirmiyordu.

5. İŞLETME - EKONOMİSİ ve EKONOMİK GELİŞME :

Şimdi, belki kapitalizmin neden bir işletme ekonomisi olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Kapitalizmin yapısındaki etkili sermaye birikimi ancak işletme ekonomisine uygun düşen ve onda sere serpe gelişebilen mekanizmalar, kurumlar ve itgeler sayesinde gerçekleşmektedir.

Sermayenin oluşumu parasal sermayenin gerçek sermaye mali

litikası varsa daha da az karşılırs. başka bir deyimle firmaya yönelen talep eğrisi sağa kayabilir. Oligopolcü rekabet rejiminde (sanayi az sayıda büyük firmanın hakimiyetinde) her oligopolcü fiyatları ve satış tutarı ile ilgili kararları diğer her oligopolcünün muhtemel tepkisini hesap ederek alabilir. Açık ve gizli anlaşmalara davanmayan oligopol çok şiddetli mücadelelere neden olacaktır. Rekabetin ve fiyat tesekkülü rejimlerinin oluşumu konusunda bizimkilere en yakın görüşler Raymond Barre'in sahane eserinde, *Economie politique*. Thémis. P. U. F. 1956 (t. 1). bulunacaktır.

haline dönüşmesidir. Belli bir sermaye miktarı bir üretim planı ile birleştirilmiş ve düzene sokulmuş olarak fabrika makina ve hammadde haline gelmektedir. Tasarruflar bağımsız merkezler tarafından oluşturulmakta ve sunulmaktadır. Yatırımlar ise işletmeler veya işletme grupları tarafından gerçekleştirilmektedir. Sermaye piyasası veya piyasaları az çok rekabete açıktır; çok sayıda firma ve üniteler piyasada karşılaştıkça ve kendi özel kararlarını alırken, tüm rakiplerinin varlığını gözönünde tutmak zorunda kaldıkça piyasa ilkelerinden sapılmayacaktır. Son yargıda, sermaye oluşumunda dinamik müteşebbisin kısıtlı ve ikinci dereceden rol oynadığı, bir kapitalizm düşünülebilir. Bu kapitalizm büyük çağların kapitalizmine benzemeyecektir. Kapitalizmin gelişme çağında dinamik müteşebbis onda başrolü oynuyordu. Müteşebbis üretici olarak dağıtılan gelir seviyesini yükseltir, kişisel tasarrufların yükselmesine imkân verir; kendisi de global tasarrufları yeniden işletmelerde yatırarak veya piyasada ödünç vererek yükselen süper kârları kasasına indirir. Kredi veren müteşebbis olarak, bankacı olarak, kişisel tasarrufları ve olduğu yerde yatırılamayan kurumsal tasarrufları maceracı bir biçimde yönlendirir. Tüm ekonomiyi canlandıran fakat aynı zamanda onu belirsizliklere ve zoraki parasal tasarrufların tehlikelerine açık hale getiren kredi yaratılışını düzene sokar.

Kapitalizmde, sermaye birikiminin olağan etkilerine karşı mücadele özel kişilerin yenilikleri ile sürer. Gösterişsiz yenilikçi öğülmeğe değer. Büyük yenilikçi yapısal değişiklik için angaje olur, yeni ihtiyaçların doğmasını uyarır, el değmemiş topraklardaki hammaddeleri çıkarır, işletmesinin veya içinde bulunduğu sanayi kolunun çağı geçmiş mimarisini sarsar.

Eğer etkili sermaye birikimi ve etkinliğinin devamı sağlanıyorsa, bunun ekonomik ilerlemenin, yükün, risklerin ve kârların bir bölümünü müteşebbise bırakan kapitalist organizasyon sayesinde gerçekleştirildiği unutulmamalıdır. Kapitalizmde de ekonomik ilerleme soyut bireye, tasarruf sahibine veya devlete değil müteşebbisin ellerine tevdi edilmiştir.³

Devlet temel yenilikleri ve ekonominin yeni kombinasyonlarını gerçekleştirecek tek kuruluş olarak ortaya çıkarsa kapitalizmin mantığı zedelenmiş olur. Devlet masrafları yapar, riskleri göğüsler, dinamik müteşebbisin girişimlerinin sonuçlarını garanti ederse, kapitalizm anlamsız olduğu kadar skandal bir rejim biçimine dönüşür. Kapitalizmin en vazgeçilmez kuralı testiyi vergi yükümlüsüne ödettirmek değildir. Kapitalizm adem-i merkeziyetçi bir rejimdir, kayıpların toplum tarafından ödendiği bir rejim değildir. Kayıpların özel mal varlıkları ile ödenmesi gerektiğini ilke olarak seçmiştir. Müteşebbis sadece kâr arayışları çerçevesinde kristalleşen saiklerle harekete geçmek zorunda değildir. İşletme sadece gelip geçici ve sınırsız bir gelirin perspektifi ile yok ol-

3 Ekonomik ilerlemelerin ve ekonomik ilerlemenin ayrıntılı bir analizi için bakınız. Francois PERROUX. *Theorie generale du progres economique* et *Les mesures des progres economiques*, et *L'idee d'economie progressive*. Cahiers de l'Institut de Science economique appliquee.

Serie I No. : 1. 1956: — Les Composants: I. La Creation.

Serie I No. : 2. 1957: — Les Composants: II. La Propagation.

A) Modeles microeconomiques. Serie I. No: 3. 1z57.

maktan kurtarılmamalıdır; müteşebbis elimine olmalı, işletme zarar ederse kapanmalıdır.

İşletmenin girişimlerini sigortalamak onu yıkmak demektir.

II. KAPİTALİZMİN BİÇİMLERİ :

Kapitalizm zamana ve mekâna göre değişik biçimler alır. Kapitalizmler de sosyalizmler gibi halklara göre incelenebilir. Çağdaş kapitalizm teknikleri hızlıca yayılsa da ve ulusal ekonomiler arasında çarpıcı benzerlikler ortaya çıkarsa da, bu ekonomilerin herbirinin kendine özgü kurumları ve ekonomik faaliyete katılan insanların ortak ruhsal eğilimleri farklılığını sürdürür. Eski halk psikolojilerinin çağı geçmiş fantazilerine en küçük bir önem vermeden, katı genellemelerine ve ölçsüz hırslarına yiğitçe karşı koyarak çağdaş bilim sınıflarına veya bir ulusun tarihi ile biçimlendirilmiş sınıfların tümüne has bazı ortak özellikler belirledi. Uluslararası çapta bir iş adamı, bir ulustan diğerine, müteşebbislerin, mühendislerin, memurların ve işçilerin karakterlerini açık seçik belirleyemese bile çok iyi farkeder. Mülkiyet, sözleşme ve devlet, başka bir deyimle üretim ve mübadele kadrolarını biçimlendiren kurumlar ulusların geleneklerinin ve yaşam tarzlarının damgasını taşımaktadır. Bu genel ve belirsiz saptamaları aşmak isteyen iktisatçı, belli bir ulusal kapitalizmin nisbetlerini ve ilişkilerini tesbit edecektir ve onun yapısal bir incelemesini sunacaktır. Bir çok büyük ulusun gerçek yapılarını titizlikle incelemeyen iktisat politikaları konusunda ciddi ve yaygın kararlar almalarının küçümsenemeyecek hayal kırıcı sonuçlar verdiği unutulmamalıdır. Bugün bir Amerikan, bir İngiliz veya bir başka ulusun kapitalizminden bahsedilebiliyor, çünkü 'saf liberalizm artık dünyamızda değişik yorumlara konu olmaktadır. İnsan sadece İngilizlerin ve Amerikalıların ithalat ve ihracatıyla veya sadece bu ulusların yurttaşlarının arz ve talepleri ile uğraşmakla yetinemez. İngiltere'nin, Amerika'nın ithalat ve ihracatları ile ve bu ulusların global arz ve talepleri ile de ilgilenmek zorundadır ve bu onun ödevidir de. Ekonomik açıdan ulus, halk iktidarı tekeline elinde tutan bir merkez, başka bir deyimle devlet tarafından yönetilen düzenli olan, işletme ve aile gruplarının bir üst grubudur. Bütünü oluşturan bölümler arasında birbirini tamamlayıcı ilişkiler oluşmaktadır. Büyük yığınların ve geniş bütünlerin ekonomik hayatı yorumlaması ne kadar tehlikeli ve global ve ulusal ekonomik nicelik kavramı temelde ne kadar karanlık olsa da, «ulusların zenginliğinin» oluşumu ve transformasyonundaki özellikleri ortaya çıkarmada çağdaş araştırmanın bu yönelişi tek kalmaktadır.

Çağlara göre kapitalizm aynı görüntüyü vermemektedir. Werner Sombart, tarihsel olmaktan çok sosyolojik çalışmasında çağdaş kapitalizmi bölümlere ve alt bölümlere ayırdı; kapitalizmin gençlik, olgunluk ve yaşlılık devrelerini belirledi. Bu modelin içeriği zorunlu olarak büyük ölçüde keyfiliğe kaçmaktadır. Her devrenin başlangıç ve bitişi tartışma konusu olmaktadır. Her organizma için olduğu gibi ekonomik organizmalar içinde fizyolojik yaş her zaman nüfus kayıtlarındaki yaşla çakışmaz, kurumların yaş kütüğünü çıkarmak insanları ile kıyaslanamayacak kadar güçtür. Bununla beraber, bir nokta kuşku götürmez biçimde morfolojik

incelemelerin uyumsuz yanyana gelişlerine istisna teşkil etmektedir. Kapitalizmin tarih konusunda her deneme gerekli olarak mantıklı, zimmi bir yorumu ve sınıflandırmayı kabul eder. Önemli olan, olayların kavranabilirliğini ve aralarındaki ilişkileri bir sınıflandırmaya asla tercih etmemek ve faydasız tüm bizantizmden kaçınmaktır. Kapitalizmin büyümesi ve işleyişi burada olabildiğince en aza indirgenecek bir morfoloji ile aydınlatılmalıdır.

1. Sahalarına Göre Kapitalizmler :

İşletme her yerde aynı anda zuhur etmedi ve gelişmesi için her yerde aynı derecede elverişli saha ve iklim bulamadı. Nisbi ağırlığı, tipinin saflığı, insiyatiflerinin ve etkilerinin dinamizmi her faaliyet kolunda farklıdır. Ticari kapitalizm var, sanayi kapitalizmi var, malî kapitalizm var; bunların ulusal bir ekonomideki nisbi önemleri ve birbirleri ile ilişkileri çoğu zaman kapitalizme ağır basan bir özellik kazandırır. Tarım kapitalizmi açısından çok özel bir durum arzeder. Dünyanın pek çok ülkesinde tarımsal firmalar çok kalabalıktır. En azından söz konusu edilen tarım kesiminin bir bölümünde firmalar ölçekleri bakımından kıyaslanabilir durumdadır, büyük farklılık göstermezler. Her zaman tamamen bilinçli olmadan, birbirleri ile rekabet halindedir; rekabeti oluşturan en iyi «prestation» için ekonomik yarışın gereklerine boyun eğmişlerdir. Diğer taraftan bu işletmelerde işgücü ve sermaye ayırımı ne etki ne de netice bakımından sanayi ve ticari firmalardaki ile aynı değildir. Köylü işletmelerinde ise ürünün gittikçe daha büyük bir bölümü satılmak için pazara çıkarılsa bile öztüketimin rolü ihmal edilebilir gibi değildir. Tarımsal muhasebe yöntemleri de oldukça ilkelidir. Pek çok gelişmekte olan ülkede ve hatta Avrupa'da bile fiyatların kombinasyonu çok az tutarlı ve çok az akılcıdır. Bu bakımlardan tarımsal işletme tam anlamıyla kapitalist bir işletme değildir.

Kapitalizmlerin sahalarına göre ayırımı sadece kapitalizmlerin birbirlerini takibini aydınlatmakla kalmıyor, bir ekonominin global işleyişini kavramak için önemli ilişkileri açığa çıkarıyor. Ekonomideki elementler ünitelerin genel ve karşılıklı bağımlılıkları varsayımının aksine çağdaş uluslar esnek eşit olmayan bölgelerden oluşmuşlardır. Karşılıklı etkileşim aynı şiddette, aynı boyutta değildir, bazıları diğerlerini daha fazla etkiler. Sanayi kapitalizmini ticari kapitalizm ortaya çıkardı. Ticari kapitalizmde çoğu zaman malî kapitalizmin etkisinde kalmaktadır. Tarımsal faaliyetler sanayi, ticari ve malî kapitalizmlerin etkisine açıktır. Ticari kapitalizm sahasında meydana gelen kıvrılmalar bükülmeler (distorsions)* sert bir biçimde sanayi kapitalizminin pazarlarına yansımaktadır.

İncelenen sınıflandırma, biraz ustalıkla düzenlenmiş olmasına rağmen kapitalizmin doğurganlığını kanıtlıyor.

2. Rejimlere Göre Kapitalizmler :

Rekabetçi kapitalizm ve tekelci kapitalizm ayırımı enine boyuna incelendi, pek çok tartışmalara neden oldu ve oldukça derin ilgi topladı, dolayısıyla geçer-akçe bir durum kazandı. Bu ayırım tamamen aynı ka-

* Araçların patolojik biçimde çoğalması ve dağıtım sebekesinin hantallaşması.

liba girmemekle beraber, küçük birimlerin kapitalizmi ve büyük birimlerin kapitalizmi ayırımı ile birleşmektedir. Bir bütünlük gösteren faaliyetler için arz ve talep ölçek ve güç bakımından kıyaslanabilir ünitelerin işi olabilir veya çok farklı üniteler tarafından güçlerine orantılı olarak paylaşılabilir. Çağdaş kapitalizm küçük ve orta boy işletmeler yanında büyük işletmeleri de tanır; işletmelerin (kartel, tröst, grup biçiminde) ve üretimin unsurlarının (sendika, mali gruplar biçiminde) enerjik ve çok şekilli gruplaşmalarının arenası durumundadır. İki kavram çifti (küçük ve büyük birimlerin kapitalizmleri ile rekabetçi ve tekelci kapitalizmler) tamamen ve tümüyle aynı anlama gelmez. Birisinin daha çok olayları yapısal açıdan diğerinin daha çok işlevsel açıdan ön plana çıkarması bir tarafa, özellikle rekabet ve tekel arasındaki geleneksel zıtlasma pek çok bakımdan şüpheli ve hatta hatalı kalmaktadır. Bugün rekabeti anlamak için tekelden hareket etmek, bir anlamda yolu tersine katetmek daha iyidir. Her ekonomik ünite, ekonomik hayattaki her ilgili taraf (partenaire) kendi arz ve talebini kontrol eder, kendi öz çıkarını takip eder. Bencilliği komşularının bencilliği ile sınırlanmıştır. Yapının somut şartları tam eksiksiz bir rekabet olduğu kadar tam eksiksiz tekelleşmeyi imkânsız kılmaktadır. Uygulanabilir bir rekabet tekelci ve rekabetçi güçlerin değişebilir ve durgun olmayan kombinasyonlarını gerektirir.

Tekelci etkenlerin derin izler bıraktığı veya büyük tekelci firmaların görkemli atılımlarının haksız ve gereksiz bir biçimde dikkatleri üzerine topladığı bir ekonomide, uygulanabilir rekabetten çok daha fazla onun yapısının dışsal incelenmesi ön planda geliyor. Ne atomistik kapitalizm ne de büyük birimlerin kapitalizmi devletten bağımsız asla işlevini yerine getiremedi. Devletin girişimlerini ve etkilerini devamlı olarak doğuşlarında, gelişmelerinde ve sonuç alımlarında yanlarında buldular. Devlet etkisinin tamamen silindiği bir kapitalizm tarih sahnesinde hiç görülmedi, şimdiki gözlemlerde bu saptamayı doğruluyor. Devlet kapitalizmne gelince, tüm dikkatli gözlemcilere ve sözcük seçmede titiz davranan yorumculara zaman içinde dev bir çelişki sunuyor. Yorumda hatalı direnmeler hiçbir şey değiştirmiyor. Tam aksi yönde ortaya atılmış ve yayılmış akımlar da bu gerçeği değiştirmede etkili olmadı; kapitalizm bir işletme ekonomisidir. Devlet ekonomisinin genel menfaat ve ortak mutluluk arayışı ile yönetildiği, piyasa mekanizmasına yabancı yöntemlerin ve eğilimlerin revaç bulunduğu ve otoriter bir plana başvurulduğu ve uygulandığı ölçüde piyasa ekonomisinin tam karşısı bir ekonomik düzen ortaya çıkacaktır. Gerçek kapitalizmler devlet tarafından kontrol edilir ve tekelci kapitalizmin gelişmesi gerçekte eğer hukuksal açıdan mutlaka haklı gösterilemezse, müdahalede daha ileri gitmeyi davet eder.

Küçük birimler ve büyük birimler kapitalizmi ayırımı, halâ uluslararası sahada uygulama alanı buluyor. Dünya büyük güçlerin yarışmalarına ve mücadelelerine sahne olmaktadır. Bugün, özellikle ekonomik düzendeki eşitsizlik ağır suçlamalara hedef olmaktadır. Büyükler arasında, 20 yüzyılın ekonomik dünyasında süper kapitalist güç olarak A. B. D. diğerlerinden ayrılıyor. Uluslararası idenge ve uluslararası değerlerin oluşumunun analizi için önemli neticeler buradan kaynaklanıyor.

SİSTEMLERİN VERİMLİLİĞİ *

Fethy Daniel SARTHE *

Çeviren : Kuvvet LORDOĞLU **

— Hangi yöntemin değerlendirilmesi seçilmeli? —

Günümüzde az bir güçle daha fazlasını yapabilmek bilgi işlem sisteminin gücünün, etkin bir şekilde düzenlenmesi ile sağlanır. Bu da verimlilik araç ve yöntemlerinin bilgi işlem sistemi içerisinde optimal kullanımı ile ortaya çıkar. Sonuçta olanakları iyi tanımak ve doğru seçim yapabilmek bilinçli bir kullanım için esastır.

Bilgisayar imalatçıları ve aracı şirketler için verimlilik analizi genellikle ve sık sık başvurulan bir kaynak olmaktadır. Öte yandan bu konu yarın bilgi iletişimi açısından farklı sorumluluk anlayışlarını ortaya getirecektir. Bilgi iletişimi açısından giriş protokolü oldukça güçlükler doğurmaktadır. Bu da şebekedeki karmaşanın bu işin eksperleri tarafından anlamlı bir şekilde çözülmesini gerektirir.

Verim analizi (genellikle benzeşim teknikleri-simulation—, ve modelleştirme alanında zor kuramsal gelişmeleri içerir) ile kelimenin ifade ettiği gerçek anlam da geleceği adeta önceden görmeyi ve böylelikle güvenilirliği üstün bir değerle sağlaması anlaşılmaktadır.

Bu açıklamadan anlaşılacağı gibi verim analizi ile donanımın¹ üstün bir verimlilik anlayışı içerisindeki kullanımını daha üst seviyeye çıkarmağa yönelik ekonomik araçlara doğru gitmektedir. Seymour Kraut (Honeywell'den) Boston'da Verimliliğin Değerlendirilmesi üzerine yaptığı son konferansta «Artık 80'li yıllar on ile ifade edilen günler kadar küçük zaman dilimlerine dönüşecektir» demektedir. Bilgisayarlarda enerji kullanımındaki küçülme artık tatmin edici seviyeleri çoktan aşmış şimdi güzel duyunun (estetik) önemi belki de gerekliliğin üstüne çıkmıştır.

BİLGECE BİR BOŞA TÜKETİM :

Artık bilgi işlem yöneticileri tarafından zamanlama, kalite ve maliyet üzerinde durmanın zamanı gelmiştir. Gerçekten bir çok bilgi işlem yöneticisi elindeki olanakları ya çok kötü kullanıyor ya da uyumlu bir çalışma düzenini reddediyorlar. Tesdata Europe Şirketinin yöneticisi, Francis Costaigne'de bu konudaki endişesini «Bir bilgisayar bugün aşı-

(x) «Performances des Systemes: Quelle methode d'evaluation choisir», adlı özgün makaleden çevrilmiştir. Temps Reel, 22 Fevrier 1981 No. : 7, S. 43.

** As. Kuvvet LORDOĞLU, Bursa Üniversitesi, İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi.

ğı yukarı jet uçağının fiyatına eşit ama gene de sürekli rehberlik etmeğe devam ediyor» şeklinde dile getirmektedir. Gene M. Costaigne'de, göre Amerika'da yapılan birçok pazar araştırması bilgisayar kullanma zamanlarının % 50'sinin verimsiz olduğunu ve her sene yapılan bilgisayar yatırımlarının toplam % 70'inin gereksiz yere harcandığını göstermektedir. Bu tutar geçtiğimiz sene için yaklaşık 40 milyar doları bulmaktadır. Yapılan bu rasyo biraz abartılmış olsa bile yine de kabul edilebilir olmaktan uzaktır. Yukarıda rakkamlar bilgi işlem verimliliğinin önemini sayısal olarak ortaya koymaktadır.

Dolayısıyla yatırılan sermayenin rantabl hale getirilmesi ve en uygun bilgi işlem kullanıcılarının sağlanması sorunu gündeme gelmektedir.

İLK ÇÖZÜMLER :

Herşeyden önce bir sistemi değerlendirmek sorulan soruları çözmekle sonuçlanır. İlk yöntem gerçeğe yakınlığı en üst düzeye varabilecek programlanabilir hesap makinasının icrasından kaynaklanmaktadır. Bu şekilde bilgece programlanmış bu makinalarda (güncelleştirme sıralama ve derleme?) yapılmaktadır. Bu da bize farklı donanım özelliklerine sahip birimlerin birbirleriyle kıyaslamasına izin vermektedir. Bununla beraber zamanın kronometreyle ölçümü sırasında çok ilgi çekici global rakkamlar vermektedir. Merkezin özel programları ve parametre programları sayesinde giriş ve çıkış işlemlerine ilişkin bazı zararlar; örneğin toplam masraflar izlenebilmekte, ancak bilgisayara yönelik detaylı bir çözümleme yapılamamaktadır.

Dolayısıyla sistemin normal işlem yapma süresi içerisinde uygulanamamaktadır. Ancak işletim sistemlerinin büyük çoğunluğunda uygulanan muhasebe rutni³ adı verilen bir yazılı modeli bulunmaktadır. Bu sayede kullanıcı zamanı ve benzer ölçümleri yapabilmekteyiz. Örneğin IB'in OS/VSI⁴ ve SMF rutinleri ile yaklaşık 30 değişken ölçülebilmektedir. (Bellek boyutları, merkezi ünite kullanım zamanları, giriş/çıkış zamanları, zehiri bellek hacmi ve benzerleri gibi).

UYARLANAN İCRA PROGRAMLARI :

Kuşkusuz tüketime dönük bu kaba bilgilerin çözümlenmesi hazırlanan programlardan kaynaklanmaktadır. Fakat bunlar bilgi işlem hizmetlerinin faturalanması gayesiyle belirli bir muhasebe formasyonuna göre hazırlanmıştır. Bu yazılım⁵ kılavuzları (moniteur) önceki yöntemlere göre daha iyi verim değerlendirmesi yapmaktadır. Gayet tabiki bunlar bazı verim göstergelerine göre hazırlanmış özel amaçlı programlardır. Öteki programlar gibi bilgisayara yüklenirler. Fazladan bu sistem içerisinde bir ekstraktör ve analizör bulunmaktadır.

EXTRACTURE : En yüksek önceliği⁶ bulunan ve yerleşik program modülü. Bu modülün bilgisayar sistemi içerisindeki işlevi bilgi bankasına⁷ destek sağlamaktır. (Yeni yığınsal bilgileri bilgi bankası içinde toplar, ve belirli bir öncelik sırasına göre işleme tabi tutmaktadır.)

ANALYSEUR; Bağımsız çalışan (otonom) program modülü, farklı kaynaklara dayalı faaliyetleri isteğe bağlı olarak yazabilen ve sentezini yapabilen bir programdır.

Gerçekte bu tür yazılım kılavuzlarını ya da diğer bir deyimle icra programlarını uygulamaya sokmak pek zor olmayan bir iştir. (SMS de boole ve Babbage Inc.⁸. Bununla beraber kaynakların % 5'lik kısmının bu iş için ayrıldığı gerçeği de gözönünde tutulmalıdır: Ancak benzer olaylardaki özellikler sadece tek bir donanım/yazılım bileşiminin (kombinezonunun) bulunmadığını göstermektedir.

Bazı bilgisayar imalâtçıları bu konuda alınan sonuçlarla yakından ilgilenerek ölçüm tekniklerini geliştirmektedirler. (Özellikle bu imalâtçılardan APSIS ve Control DATA).

Verimliliğin değerlendirilmesi ile ilgili üçüncü ve son şıkta donanım kılavuzudur. Bu kılavuzun esas görevi bilgisayarın farklı elemanlarından gelen yazılıma ilişkin işaretler (sinyaller) ile elektronik cihazlar arasındaki uyumu sağlamaktır. Burada hesap makinasının işlevi değişmeksizin bilgiler toplanmakta, işlem görmekte sonradan bilgi bankasında toplanmaktadır. Bu yöntemin diğer bir özelliği de bilgiler ile eleme sırasında bir hata varsa alârm sistemi devreye girer ve gerçek zamanlı olarak⁹ ekranda görüntülenir. Bu şekildeki bağlantı ile en küçük bir parazit bile kabul edilmemektedir. Zaten bu yöntemin üstünlükleri bir çok ünlü imalâtçılar (IBM, CII, AMDAHL) tarafından bilgisayarlara ve verim ölçümüne yönelik iletişim araçlarına uygulanmağa başlanmıştır.

Bilgiler bir mini bilgisayar¹⁰ tarafından bilgi bankası üzerinde toplanır ve talebe bağlı olarak kullanılırlar. Özel hazırlanmış programlar desteği altında yapılan denetimler bilgisayarla ölçülen ve faal programlar arasındaki ilişkiyi sağlar.

Bu yazılım teknikleri sayesinde sonuçlar sentez edinebilir, talepler değerlendirilebilir, basılabilir ya da iki farklı şekilde açıkça görünebilir:

a) Kısa vadede kaynakların kullanımı ile harcanması arasında bir borç alacak ilişkisi olarak kabul edilen bir inceleme.

b) Uzun vadede genel eğilimlerin değerlendirilmesi ve makinanın işyüküne bağlı olarak gelişimi önem kazanmaktadır. Donanım kılavuzları günümüz daha da gelişmiş bir düzeye gelmiştir. Gerçekten daha şimdiden «Bilgisayarların verim yönetim sistemi» adlı sistemlerden söz edilir olmuştur. Bu sayede devamlı ve özdevinimli (otomatik) olarak izlenecek üretim politikasının bilgisayar ya da bilgisayar grubu içinde istatistiki çözümlenmesi gerçekleşmektedir. Bu da bilgi işlem servisinde verimlilik, kalite ve zamanın ayrıntılı bir incelemesini olanaklı kılmaktadır. Patch¹¹ yığınsal işletim) le çalışan bir bilgisayar grubu gerçek zamanlı işleme döndüğü zaman bekleme süreleri servisin kalitesini belirleyen ölçülebilir bir eleman olmaktadır.

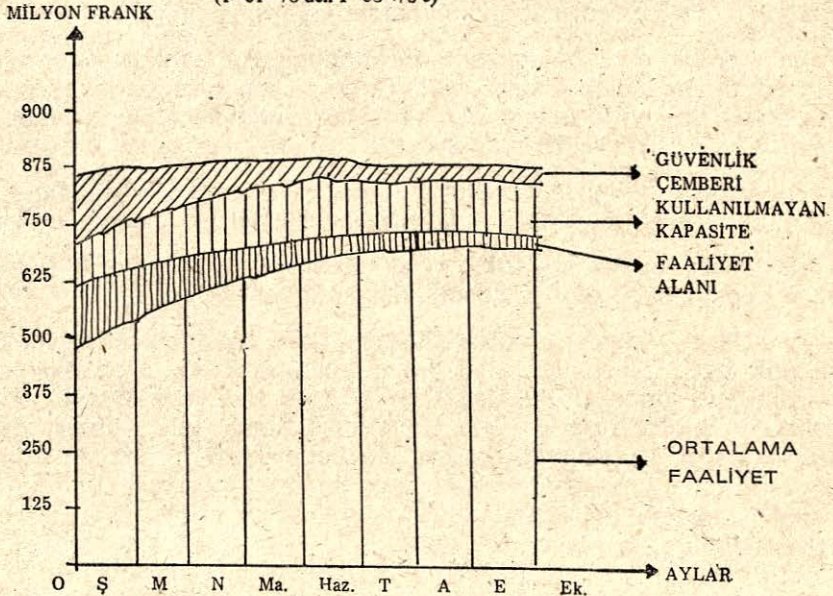
Bilgi iletişim hatları da...

Bilgi iletişim ağı günümüzde çok büyük bir genişlemeğe tanık

olmaktadır. Üretime yönelik çalışmalarda çoğu kez biraz acele davranılsa bile genişleme gerçekleşmektedir. Gerçekten John L. Fergusen Boston konferansında «Yapı ağaçlarının¹² büyük bir çoğunluğu çok kısa bir zamanda bilgi işlem ağının halkaları oluyor» şeklinde düşüncelerini açıklamıştır. Aslında iletişim ağı içerisindeki karmaşıklık düzeyi esasta belirsizliklerini de beraberinde getirmektedir. Oysa uzaktan iletişim ağı genellikle işletimsel düzeyde kalmakta, geniş bölünmelere gidilmekte bu arada küçük noktalar ortadan kalkarak kısa süreli bekleme zamanına imkân tanımaktadır. Böyle bir sistemde iş verimliliğini değerlendirme aracı olarak yapılan işlem sayısı, iletişim ağına giriş süreleri (ortalama, en az ya da en fazla), cevap bekleme süreleri, bilgilere anında erişim yüzdeleri gibi sistemin büyüklüğüne de bağlı etkenler olmaktadır.¹³ Aslında bilgilerin merkezi bir bilgisayarda toplanması, bu tür iletişim ağı içerisinde en çok uygulanan bir durumu oluşturmaktadır.

Gelişmiş bir sistem grubu içerisinde merkezi birim verim değerlendirmesi iletişim ağı içerisindeki benzer diğer sistemlerle de yakından ilişkili olmaktadır. Yerel birimler (local) yerel bilgileri anında bilgisayara iletmek için çözümlenmiş kararları da yerel düzeyde toplarlar. İletişim hatalarında ön işlemini tamamlamış bitmiş bilgiler PTT kanalıyla ana sistem birimine yollanır. Burada sonuçlar üç farklı düzeyde ortaya konabilir.

VERİM - KAPASİTE - MALİYETLER
(1-01-78 den 1-08-78'e)

Verim Değerlendirmesinin Sonuçlarının Para Birimi ile İfade Edilen Bir Örneği

Uygun güvenlik çemberi altında kaynakların ve iş kapasitelerinin aylık ortalama gelişimleri gözükülebilmektedir.

KAYNAK: Tesdata

1) Anormal sonuçların ya da verim düşüşlerinin anında saptanması,

2) İletişime ya da tüm iletişim ağına ait yüklenme ve boş kalma yüzdelerinin izlenmesi,

3) Uzun vadede iletişim ağının olabilirlik etüdlerinin yapılması aynı zamanda iletilen bilginin de artışı üzerinde ayrıntılı çözümleme olanağı sağlanır. (Tabloya bakınız).

AZ İLE DAHA FAZLA YAPABİLMEK :

Verimlilik değerlendirmesinin geleceği iki nokta arasında gözükmektedir. Bunlardan ilki ve çok sayıda değişkeni bulunan SGPO (Bilgisayar Verim Yönetimi Sistemleri) gerçek bir ölçüm aracı olmaktadır. Kuşkusuz bu bilgi işlemin osiloskopu¹⁵ değildir. Buna rağmen pekâlâ bir kıyaslama ölçütü olarak kabul edilebilir. Diğer bir noktaya gelince, otomasyon daha gelişmiş bir düzeyin sonucu olacaktır. Sonuçta artık bugün insan tarafından yapılan verimlilik değerlendirmesinin pek yakında SGPO tarafından özdevimli olarak düzenlenebileceği tamamen izlenir olmuştur. Böylelikle pek yakındaki bilgi işlem sistemlerinin özdevimli olarak yönetimden ve az ile daha fazla yapmaktan bahsedeceğiz.

İşletim Düzeninin Üç Farklı Seviyesi :

Verim değerlendirmesi bilgisayarın büyüklüğüne bağlı değişkenlerine ve bunların işletim düzenlerinin seçimi sonrası saptanan bir ölçmedir. Bu ölçme iki farklı değişkenden oluşur.

1) Merkezi belleğin kullanım yüzdesi,

2) Makina iç yönetimine göre yapılan uygulamaların yüzdesi farklı düzeylerde toplanan bilgiler.

— Gerçek zamanlı inceleme, kurulan kalıcı bir sistem yardımıyla verim düşmesi ya da azalması ana sisteme bağlı bir araç yardımıyla alarm verdirilebilir. Böylelikle olağan dışı durumlarda anında müdahale olanağı doğar.

— İstatistiki işletim bilgilerinden oluşan bir sistemin incelenmesi, bu şekilde sisteme yüklenen işi bilgi iletişimi yapıldığı anda tanımak, maliyetini ve kalitesini saptamak mümkündür.

— İş analizi yoluyla planlama, bu araç sayesinde sistemi genişletmek ya da başka bir sisteme geçmek olanakları araştırılır. Tüm bu yaklaşımlar verimli olmayan işletim yüzdesini düşürmeğe yöneliktir.

KAYNAKÇA :

1 — Seymour KRAUT, «Critical Need For Computer Measurement in the 80's».

2 — John L. FERGUSON «Message Delay Estimation For Decnet Networks».

3 — Francis CASATAIGNEDE, «Metrologie Informatique».

Kısa Açıklamalar * :

- 1) **DONANIM** : (İng. Hardware) Bilgisayar yazınında bilgisayarı oluşturan tüm elektronik aygıtlar ya da aygıtlar grubu.
- 2) **GÜNCELLEŞTİRME** : (İng. Update) Zaman içinde güncelliğini kaybeden bilgileri kullanılabilir hale getirmek.
SIRALAMA : (İng. Sort) İstenen bir düzen içerisinde dağınık bilgileri sıraya sokmak.
DERLEME : (İng. Compiler) Bir programın bilgisayar tarafından icra edilmeğe başlanmadan önce belirli kurallar içerisinde makina dahili lisanına çevrilmesi.
- 3) **MUHASEBE RUTİNİ** : (İng. Accounting routine) Bilgisayarda yapılan hizmetleri kullanıcılara faturalamak için hazırlanmış program demeti.
- 4) **OS/VSI** IBM tarafından hazırlanan hazır işletim sistemleri (Operating System/virtual Storage Informations).
- 5) **YAZILIM** : (İng. Software) Bilgisayarda programlama dilleri, derleyici programlar, çevirici programlar ve makina dahili lisanından oluşan, önceden hazırlanmış yazın grubu.
- 6) **İŞ ÖNCELİĞİ** : (İng. Priority) Bilgisayara yüklenen işlerin arzu edilen bir öncelik sırasına göre icra edilebilmesi. Şayet öncelik sırası istenmez ise işler bilgisayardan 'ilk giren ilk çıkar' esasına göre sonuçlanır.
- 7) **BİLGİ BANKASI** : (İng. Data base) Yığınsal bilgilerin toplandığı ve kullanıcıların ortaklaşa paylaşabildiği bilgi dizileridir.
- 8) **PAKET PROGRAM** : (İng. Package program) Uyarılanması veya kullanılmasında büyük bir engel olmayan önceden yazılmış hazır program grubu.
- 9) **GERÇEK ZAMAN SİSTEMİ** : (İng. Real Time) Bilgisayara bilgi girişi ile beklenen cevap arasındaki süre gerçek zaman sistemini oluşturur.
- 10) **MİNİ BİLGİSAYAR** : (İng. Mini Computer) Bellek, iş hacmi, kapasite ve fiziki boyut açısından belirli bir düzeyin altındaki bilgisayarlar bu gruba girer.
- 11) **YIĞINSAL İŞLETİM** : (İng. Batch Processing) Gruplanmış bilgilerin birlikte işlenmesi için bilgisayara verilmesi ile ortaya çıkan işletim türü.
- 12) **YAPI AĞAÇLARI** : (İng. Tree) Bilgi iletişiminin ana gövde ile dallar arasındaki bağlantısından kaynaklanan zahiri bir yapı ortaya getirmesi.
- 13) **ERİŞİM SÜRESİ** : (İng. Access Time) Bilgisayarda depolanmış bir bilgiye ulaşmak için verilen komutla ilk tepki arasındaki geçen sürenin kuramsal olarak yarısı.
- 14) **OSİLOSKOPİ** : (İng. Oscilloscope) Elektronik devrelerdeki akımın seyrini çeşitli boyutlarda ve kendi ekranı üzerinde görüntüleyebilir elektronik aygıt.

* Çeviren tarafından eklenmiştir.

AMERİKAN SOSYOLOJİSİNE BİR BAKIŞ *

E. Rubington - M. S. Weinberg

Çeviri : İhsan SEZAL **

İnsanlık tarihinde ilim müessesesinin gelişmesi oldukça geç olmuştur. Daha kuruluşunda ilmin gayesi etrafımızdaki dünyanın bütün cephesini araştırmak ve elde edilen sonucu topluma (cemiyete) bildirmektir. Çok daha sonraları ise sosyal âlemle ilgilenen daha hususi bir disiplin geliştirildi ki bu özel disipline 'sosyoloji' adı verildi.

Sonraları bu yeni disiplin içinde yeni iş bölümlerine gidildi. Bazı bilim adamları gelişmekte olan bu disiplinin teorik problemleriyle uğraşmayı tercih ederken bazı bilim adamları da değişen toplumun bu değişme vetiresinde karşılaştığı meselelerle ilgilenmeyi seçtiler. Bu ikinci safhayı seçenlere niçin bu safhayı seçtikleri ve ne zaman ne gibi meselelerle uğraştıklarını, ne gibi sonuçlara vardıklarını açıklamak düşüyordu. Bu makalemizin konusunu işte bu gibi hususlar teşkil etmektedir. Bu arada sosyoloji literatüründe karşılaşılan beş farklı 'görüş açısı' (perspektif) ni ele alacak bunların faydalı ve mahzurlu tarafları üzerinde duracak ve nihayet bunların gittikçe genişlemekte olan sosyoloji bilgisiyle olan münasebetlerine açıklıklar getireceğiz.

BEŞ GÖRÜŞ AÇISI : KISA BİR GÖZ ATIŞ :

Sosyoloji literatüründeki beş görüş açısı hem sosyoloji biliminin gelişmesi, hem de Amerikan Toplumundaki değişimlerin gelişmesiyle yakından ilgilidir. Toplumdaki değişme, araştırılacak mevzuların tercihine tesir etmiştir, sosyolojideki değişme de araştırılacak mevzuya hangi açıdan (perspektif) bakılması lüzumuna. Bu durum geçmişte nasıl geçerliliğini korumuşsa, yakın bir gelecekte de aynı geçerliliğini koruyacaktır. Bunun neden böyle olduğu biraz aşağıda beş görüş açısı (perspektif) incelenirken daha iyi anlaşılacaktır.

BİRİNCİ GÖRÜŞ AÇISI: SOSYAL PATOLOJİ; SOSYAL HASTALIKLAR BİLİMİ :

Amerikan sosyolojisinin başlangıç safhalarında kurucu önderler iyimser duygularla doluydular. Geniş bir tarih felsefesine ve bütün medeniyetlerle ilgilenen bir sosyoloji görüşüne sahip bu kimselere göre yapılacak şey, toplumların büyüme vetirelerinde tabii kanunlara nasıl uy-

* E. Rubington ve M. S. Weinberg, 'A Sociological Review', E. Rubington ve M. S. Weinberg (eds.) The Study of Social Problems, Oxford University Press, 1971, ch. 7, pp. 209-19'dan.

** As. Dr. İhsan SEZAL, Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi.

duklarını göstermekti. Bu yapıldığında toplumlar istenileni gerçekleştirmiş olacaktı. Günün toplum meselelerine (sosyal problemleri)ne alâka duyan sosyologlar ise kendilerini birer ıslahatçı (sosyal reformcu) olarak görüyor; diğer sosyologlardan farklı olarak vazifelerinin toplumun ilerleme ve büyüme hızını 'süratlendirici' olduğuna inanıyorlardı. Ne var ki, sosyal problemlere eğilip cemiyeti daha yakından inceledikçe, yazılarına kadar akseden moral bir kızgınlık ve öfkeyle dolduklarını görüyoruz. Onlara göre, cemiyet içindeki bazı problemleri yaratanlar 'hasta' denilebilecek bir ruh durumunda olan insanlardı. O günün hayli tutulan ders kitaplarında bu kimseler 'hasta' tabiri yerine 'kabahatlı, suçlu ve himaye muhtaç' tabirleriyle vasıflandırılıyorlardı. Gerçi bunları tıbbi modellere benzer bir çerçevede inceliyorlardı ama, toplumdan farklı davranan bu insanlara nefret ve öfkeyle bakmaları, en hafif tabiriyle, çok yanlışti. Öbür tarafta yine aynı sosyologlar cemiyet içinde sivrilmiş ve gerek iş hayatında, gerek sanayide ve gerekse idarede önemli yerlere gelmiş kimselere 'şüphe' ile bakıyor bu başarılarını bile 'hırs' 'rüşvet' ve 'yolsuzluk' la elde ettiklerini ima ediyorlardı. Günümüzde de bu nev'i bir yaklaşımın ve görüşün açısını tekrar canlandığını görmekteyiz. Ama bu sefer 'hasta' olarak nitelendirilen fertler değil, müesseseler ve teşkilatlanma tarzları olmaktadır. Ahlâki kızgınlık ve öfkelerde fertlerden ziyade toplumun bizzat kendisine ve müesseselerine yöneltilmektedir.

SOSYAL DÜZENSİZLİK :

Sosyolojinin ikinci gelişme safhasında Cooley, Ogburn Thomas ve Znaniecki'nin çalışmalarından hareketle Amerikan sosyologları dikkatlerini «fert»ten, «sosyal kaideler»e kaydırırlar. Daha önce ıslahatçı (reformist) olarak addedilen sosyolog anlayışı ise yerini «yeni bir akademik disiplinin inşasına çalışan ilim adamı» görüşüne terketti. Kavramsız bir ilim de düşünülemediğinden, bu dönemin sosyologları ilk iş olarak kavramları yaratmaya teoriler geliştirmeye ve felsefi, ahlâki tenkitler yapma yerine ampirik araştırmalar yapmaya koyuldular. Thomas ve Znaniecki gibi sosyologlar sosyolojinin diğer gelişmiş bilimlerin izinden gitmesini savundular. Bu, sosyolojinin özel bir ilgi alanı seçmesi ve bu alanın kapalı taraflarını açıklayacak mefhumlar, teoriler ve metodlar geliştirmesi mânâsına geliyordu. Bu safhada, herkes, sosyolojinin teoriler inşa etme ve araştırmalar yapması görüşünü paylaşıyordu. Netice olarak Amerikan sosyolojisinin bu döneminde «sosyal düzensizlik» (social disorganization) üzerinde en çok durulan konu oldu. En göze batan ve sistematik bir tahlile tabi tutulan problemler arasında ise 'kaideler', 'geleneklerin ve örf-lerin yıkılışı', 'kaideler arasındaki çatışma' veya 'kaidesizlik = başıboşluk' gelmekteydi.

DEĞERLER, KIYMETLER ÇATIŞMASI :

Üçüncü safhada, sosyolojinin bir ilim dalı olabilmesi için sosyolojik teorilerin geliştirilmesi lüzumunu savunan görüşlerin ağırlık kazandığını görmekteyiz. Ne var ki, sosyolojinin bu disiplin-içi problemleri hal yoluna konurken, cemiyetin karşılaştığı problemler de çözülemez bir karaktere bürünüyordu. İşte bu durum karşısında küçük bir düşünürler, fikir adamları grubu sosyologların, sosyal problemlere ilmi endişeler, yani sosyolo-

jik mülâhazalar yerine toplum açısından, yani cemiyeti kollayan mülâhazalarla bakmalarının belki de daha faydalı olabileceğini iddia etmeye başladılar. Bu yazarlara göre sosyologlar ızdırab ve çile çeken insanlığa hizmet etmeliydi. Ama sosyal problemlere eğilen bu düşünürler bir müddet sonra sosyal problemlerin bizzat toplum içinde mevcut (gizli) bulunduğunu üstelik problemlerin ele alınışında herkesin farklı düşüncede olduğu gerçeğiyle karşılaştılar. Farklı düşüncede olmalarının sebebi ise herkesin farklı değer (kıymet) hükümlerine, farklı menfaatlere sahip olmalarıydı; yoksa; sosyal kaideler bilmemeleri değil. Aslında dünya harbiyle allak-bullak olmuş ve 'büyük ekonomik buhranı' yaşamakta olan bir toplum döneminde edeğerlerin çatışması tabii bir hadiseydi. Dolayısıyla topluma 'çatışan değerler' açısından bakmakta yadırganacak bir husus değildi. 'Sosyal düzensizlik' görüşünde olanlarla; profesyonel ilim adamları 'sosyolog'un toplum içindeki mücadelelerden uzak durması görüşünü savunurken, 'değer-çatışması' noktasından hareket edenler, sosyologun istediği takdirde toplum içine girebilmesini hatta çatışan değerler arasında taraf tutup, tercihler yapmasını savundular. Böyle düşünenler için 'değerler-çatışması' perspektifi hem faal politika için hem de sosyal tenkit için biçilmiş bir kaftandı.

FARKLI DAVRANIŞ VEYA DAVRANIŞ SAPMASI :

Durkheim «anomi» kavramını 1897'de ortaya atmıştı. Aşağı yukarı elli yıl kadar sonra Robert K. Merton, bu kavramı yeniden canlandırarak «ihtisaslaşmanın Yerleşmesi» dönemi adını verdiğimiz sosyoloji döneminin belli başlı iki perspektifinden biri olarak kabul ettirdi. Diğer perspektif (görüş açısı) ise Sutherland'ın yankılar uyandıran «farklı birlikler teorisi» idi. Zamanla sosyoloji teorileri daha da sistematik (düzenli) bir hale geldiler ve çeşitli test araştırmalarıyla doğruluklarını ölçme imkânı doğdu. Bu da sosyolojiye, konularını ve problemlerini diğer bilim dalları gibi ele alma ve onlar gibi inceleme fırsatı verdi. Dolayısıyla sosyologlar cemiyette daha fazla söz sahibi oldular. Yine diğer bilim dallarında da görüldüğü gibi toplumun karşılaştığı sayısız meselelere çareler arama yerine ileri sürülen teorinin ne gibi sonuçları ima ve ihtiva hususu daha da önem kazandı. Maamafih sosyologlar mevzuyla irtibatlı sosyolojik bir teoriye sahip olmanın verdiği güvenle toplum meselelerine de daha rahat bir şekilde eğilebiliyorlardı. Neticede sosyal problemleri 'kaidelerden bir sapma' şeklinde görme ve tarif etme meyli hakim olmaya başladı. Böylece kati tarif kalıplarının kabulüyle araştırmalar, ahlaki ve hukuki normlar (davranış kaideleri) in çiğnenmesi noktasına teksif edilir. Bütün bu gelişmelerin sonucu olarak sosyal problemlerle ilgilenen en nüfuzlu görüş (perspektif «farklı davranış» veya «davranış sapması» diyebileceğimiz durumlarla ilgilenen dolayısıyla da bu şekilde adlandırılan görüş oldu.

TASNİFÇİ VEYA ADLANDIRICI GÖRÜŞ :

Tasnifçi görüş, «davranış sapması» görüşünün sosyal problemlerin birçok yönlerini izah edememesi üzerine ortaya çıkmıştır. Görüşler çoğalınca 'ekoller' arasındaki çatışmalarda su yüzüne çıktı. Çeşitli klikler, mahfeller, etiketler ve gelenekler bu «ekolier» etrafında görülmeye başlandı. Aslına bakılırsa yeni bir 'ekol'ün ortaya çıkması da zaten bu belirti-

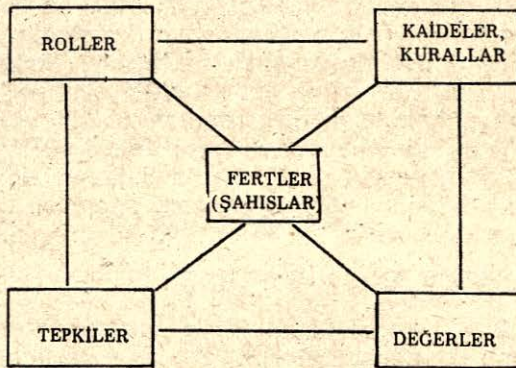
lerle gerçekleşir. Çoğu defa çatışma, problemin nasıl tarif edilmesi gerektiği hususunda başlar. Problemin nasıl çözümleneceği hususunda da devam eder. En temel çatışmadır bu.

Tasnifçi görüş mensupları «davranış sapması» görüşünün kullandığı metodları, daha da önemli kullandığı kavramları tenkit etmektedirler. «Davranış sapması» (Deviant Behaviour) mensupları sosyal problemleri kayıtları, istatistikler ve anketlerle tespit yöntemini tercih ederken; yeni görüşü savunanlar gözlemlerde bizzat rol almayı, yani iştirakli gözlemcilik (sparticipant observation) metodunu benimsiyorlardı. Yine 'davranış sapması' ekolü sosyal problemleri 'kaidelerden objektif sapmalar' olarak telâkki eder ve öyle tarif ederken; tasnifçi ekol, sosyal problemleri 'halk onu nasıl görüyor ve tarif ediyorsa' öyle kabul ediyordu. Görüldüğü gibi tasnifçi görüşte 'etiketlendirme' 'adlandırma' veya diğer bir deyimle tasnif etme kısaca «tarif»in en önemli husus olmaktadır.

Bu kısa şematik izah gelişen bir disiplinin kendine mahsus perspektifleri, görüş açıları nasıl meydana getirip geliştirdiğini anlatmaktadır. Değişmekte olan toplumun ve sosyolojinin taleplerini karşılayabilmek ve sosyal problemleri inceleyebilmek için sosyoloji disiplininin kendi kısa tarihi içinde farklı görüş açıları ortaya çıkmış, farklı ekoller oluşmuştur. Farklılıklar kesinleştikçe de her görüş bir başka mevzuyu kendine odak olarak seçmiştir. Bu sebeple ekollerin odak noktalarına da bakmakta ve bunların hızla gelişen sosyoloji bilgisiyle olan bağlarına bir göz atmakta fayda vardır.

BEŞ GÖRÜŞ AÇISINDAN ODAK NOKTALAR :

Yukarıda, her görüşün veya ekolün, tabiatları ve teşekkül tarzları icabı belli bir temayı kendilerine odak noktası olarak seçtiklerini söylemiş-tik. Gerçekten de sosyal patoloji ekolü, «fertleri, şahısları»; değerler çatışması ekolü «değerler»i; sosyal düzensizlik «kaideleri, kuralları»; davranış sapması görüşü «roller»i ve tasnifçi görüş «sosyal tepkiler»i odak noktası olarak seçmişlerdir. Aşağıdaki şema bu beş odak noktasını bir ağ düzeni şeklinde göstermektedir.

Her görüş açısının öngördüğü illiyet bağı (sebeblilik zinciri), kendi temel kavramlarından kaynaklanmaktadır. Bu hükmümüzü göstermesi ba-

kımından «sosyal patoloji perspektifi»ni ele alalım: Fert, öyle bir rol yükleniyor ki, bu rolle aynı anda hem (kaideler, kurallar)'ı çiğniyor, hem de o ihtimamla sahip çıkılan (değerler)i tehdit ediyor ve dolayısıyla menfi sosyal tepkilere yol açıyor. Sonunda ferdin sahip olduğu vasıflar hadiseler zincirini harekete geçiren asıl unsur olarak beliriyor.

Bunun tersine bir hadiseler akışı ve olaylar zinciri «davranış sapması perspektifi»nde görülebilir. Belli bir hedefe varmak isteyen bir kimse (kaideler)i çiğniyor, fakat başarısı onu aynı tutumu sürdürmesine yol açıyor ve öyle ki 'gayri meşruluğu' adet haline getiren bir rol takınıyor. Ve bu rolü, menfi tepki uyandırıp yakalanıncaya kadar sürdürüyor. Bu görüş açısından (rol), ferde yeni bir şahsiyet vererek hadiseler zincirini bu yeni (rol) ile başlatmış oluyor. Buna mukabil «tasnifçi, adlandırıcı görüş»te (sosyal tepkiler) in ferdi, bir «davranış sapması» rolüne ittiği kabul edilmektedir. Bu köklü değişme ferdi, (kaideler) ve (değerler) karşısında yeni tutumlar takınmağa zorlamaktadır.

Adı geçen unsurların bir ağ şeklinde düzenlenmesi illiyet, (sebeblilik) zinciriyle ilgili bir yığın mantık ihtimalleri ortaya çıkarmaktadır. İhtimaller zinciri muhtemeldir ki beş görüş açısından birinden kaynaklanacaktır. Tabiatıyla zayıf veya güçlü oluşları da kaynaklandıkları görüş açısına bağlı olacaktır.

Bu sebeple önce görüş açılarının münferiden zayıf ve güçlü tarafları hususunda birkaç nokta üzerinde durmak gerekmektedir. Bunu yaparken de hangi görüş açısının hangi problemi ele almada daha uygun olacağı, hangisinin de zorluklar doğurabileceği belirtilmelidir.

İnsanı, ahlaki bir yaratık olarak kabul edenler için patolojik görüş hiç de uygun bir görüş dçısı olmaz. Günümüzde nesiller arasındaki uçurumdan bahsedildiğinde, moral (ahlaki) değerler önem kazanmakta ve tahliller daha çok ilgili şahısların özel durumları üzerinde merkezileştirilmektedir. Bu durumda ortaya çıkan problemin objektif belirtisi olarak sapma üzerinde durmak makul bir düşünme ve tartışma tarzı olacaktır. Eğer böyle bir somut (müşahhas) belirti yoksa tartışma ister istemez yine sübjektif ve peşin hükümlü olacaktır.

«Değerler çatışması» görüşü, iki grubun kutuplaşması sonucu ortaya çıkan meseleler için uygun bir yaklaşım tarzı olmaktadır. Amerika'daki içki yasağı tarihi buna bir örnek teşkil edebilir. Ama, değer hükümlerinin veya bu değer hükümlerini destekleyen grupların açıkça bilinmediği durumlarda, tahlilcinin böyle bir yaklaşım tarzını seçmesi yanlışlıklara yol açacaktır.

Diğer taraftan «sosyal düzensizlik» yöntemi en iyi olarak belirli sosyal birimleri, ya da William Ogburn'un yaptığı gibi ilerleyen teknolojinin durgun bir sosyo-kültür yapısı üzerindeki tesirlerini incelemek için kullanılabilir. Bu maksatlar için ideal olduğu bile söylenebilir. «Sosyal düzensizlik» görüşü, problemi değer hükümlerine hamletmediği ve sosyal düzensizliği objektif göstergelere oturttuğu derecede muvaffak olabilir. Tenkitçilerinin de sık sık ifade ettikleri gibi objektif göstergeleri olmadıkça bu usul, değer hükümlerini gizlemek için soyut kavramlar kullanan bir yöntemeye dönüşür ve fonksiyonunu kaybeder.

«Davranış sapması» metodu ise «farklı» davranışların veya yeni farklı rollerin kazanılma sürecinin incelenmesinde en uygun görüş, perspektif olarak geçerliliğini halâ korumaktadır. Bu görüş açısının sahip olduğu zengin literatür yeni ilâvelerle daha da zenginleşmektedir. Davranış sapması tahlillerinin anomi (kaidesizlik) ile ilgili olanlarda yeni başarılı araştırmalara şahit olmaktadır. Enteresandır ki, tasnifçi, adlandırıcı görüşün en kuvvetli tarafı «davranış sapması» görüşünün en zayıf tarafını meydana getirmektedir. Şöyle ki; çok açık ve net bir şekilde tarif edilen normlar tecrübe ile de destekleniyorsa ferdin nasıl olup da beklenen davranış kalıplarından ayrıldığı, veya saptığı kolayca izah edilebilir. Bunun aksine sosyal olaylarla desteklenmemiş normların söz konusu olduğu durumlarda tasnifçi görüşün izah gücü daha kuvvetli olmaktadır. Çünkü tasnifçi görüş belli sosyal durumları seçip o durumlarda adlandırılan taraflar arasında ortaya çıkan sosyal münasebetler üzerinde durmaktadır. Böyle olunca, bazı şekillerinin anomi ve farklı davranış geleneğinde; akli hastalık, uyuştururu alışkanlığı ve çocuk suçlarının da tasnifçi görüş geleneğinde intelenmeleri beklenmektedir.

Sosyoloji gibi genç bir bilim dalındaki ihtisaslaşmanın bir özelliği de belli bir hadiseyi izah için hususi kavramlar ve teorilerin geliştirilmesidir. Öte yandan bir «bakış tarzı»nın genel izaha yatkınlığını sağlamaya çalışırken, bazı kavramları düzeltmek, bazılarını da tamamen değiştirmek lüzumu ortaya çıkabilir ki, bunu da tabii karşılamalıdır. Ama yine de bakış tarzının bir sosyal olay olduğu düşünülürse sosyologun neden bir bakış tarzını diğerine tercih ettiği; bu tercihin hangi şartlarda cereyan ettiği ve ne gibi sonuçlar doğurduğu sorulması gereken bir husus olmaktadır. Bu nokta da böylesine karışık bir soruyu cevaplandıracak durumda değiliz. Yapabileceğimiz tek şey, tercihin neden yapıldığına dair bazı spekülasyonlarda bulunmaktır. Şimdi bunun üzerinde duralım biraz.

ÇİFTE MECBURİYET VE SOSYOLOJİK PERSPEKTİF

Bizce sosyologlar için asıl zorluk, devamlı surette hissettikleri çifte mecburiyet baskısıdır. Çifte mecburiyet diyoruz çünkü sosyologlar bir taraftan topluma yardımcı olmak için sosyal problemleri incelemek mecburiyetindedirler. Fakat aynı zamanda sosyolojinin bilim olarak gelişmesine, büyümesine de çalışmalıdırlar. Bu sebeptendir ki, Amerikan sosyolojisinin çeşitli gelişme safhalarında dikkatlerin birden toplum problemlerinden sosyolojinin problemlerine kaydığı çok görülmüştür. Şu sıralarda sarkaçın tekrar birinci yöne doğrulduğu görülmektedir. Sosyolojinin sağladığı bilgilerin Amerikan toplumunun karşılaştığı savaş, ırkçılık, yoksulluk, enflasyon, işsizlik, kanun nizamı, mesken, çevre kirliliği ve uyuşturucu alışkanlığı gibi problemlerin çözümü için kullanılmak istenmesi bunu gösteriyor.

Toplumlar var oldukça, sosyal problemler de var olmaya devam edeceklerdir. Yalnız bu problemlere karşı gösterilen müsamahanın aynı kalması beklenemez. Meselâ Tocqueville, Amerikan toplumunun karşılaştığı çetrefilli problemi yüz yıl kadar önce belirtmişti. (1954) Tocqueville, günümüzde klasik bir çalışma olarak kabul edilen ünlü kitabında, sosyal hayatın her alanında eşitliliğin sağlanması gayesi ile yapılanların, sosyal

problemleri yaratan şartları azaltacağı yerde çoğaltacağını gösteriyordu. Bugün herkesin dilinde olan «artan beklentiler devrimi» tabiri bir bakıma Tocquevill'in vermek istediği mesajı yansıtmaktadır. Bunu şöyle bir paradoksla da ifade etmek mümkün; **işler düzeldikçe kötüleşir**. Diğer bir deyimle hayatın kalitesi arttıkça, insanlar daha fazla mutsuz oluyorlar; daha az değil. Bu söylediklerimize örnek olarak zencilerin durumunu gösterebiliriz. Zencilerin köleliği bugün sona ermiş bulunuyor. Artık köle Zenci yok. Ama zencilerin şimdiki memnuniyetsizliklerinin eskisinden çok daha fazla olduğu söylenebilir. Neden mi? Çünkü, çoğu zenciler ve çoğu beyazlar zenciler için eşitlik isterken, bazı zenciler ve yine oldukça çok sayıda beyaz, eşitsizliğin sürmesini istiyorlar. Demek ki meşru istekler imkânlarla nazaran daha büyük bir hızla arttıkça, memnuniyetsizliklerini açığa vuranların sayısı çoğaldıkça «sosyal problemler» dediğimiz şey de ortaya çıkmış olmaktadır.

Toplumun birer üyesi olarak sosyologların bu fikir, duygu ve hareketlerden muaf kalacakları düşünülemez. Zenci problemiyle ilgili olarak sosyologların yaptıkları küçümsenemez. Peşin hükümlerden kaynaklanan eşitsizliklere dikkatleri çekmişler ve bu problemi devamlı canlı tutmuşlardır. Sosyologların bu çifte mecburiyet baskısını, içinde buldukları durum ve şahsi rolleriyle nasıl telif ettiklerini yukarıdaki örnekte görmek mümkündür. Birçok sosyolog ırk ayrımcılığının ve zenci düşmanlığının sebeplerini, bunu yaratan şartları ve ortaya çıkan neticeleri uzun boylu araştırmışlardır. Bunlardan bazıları sırf sosyolojinin bu konuda kullanabileceğini ispat için bunu yayarken; bazıları da, bu konuların sosyolojik teorilerin gelişmesine yardımcı olduklarını düşünerek konuya eğilmişlerdir. Aslında bu iki farklı yaklaşımın dışında sosyolog, böyle bir konuya -gerek toplumun, gerekse bilimin baskısıyla- başka açılardan da eğilebilir. Sosyologların en son kabul ettikleri bakış tarzı işte böyle bir süreç sonunda -tesirler ve tepkilerin oluşturmasıyla- katiyet kazanır.

Sosyologun benimseyeceği bakış açısı ve tarzı, içinde bulunduğu «rol» le de ilgilidir. Bu roller **teorici, anketçi veya saha araştırmacısı, uygulayıcı ve tenkitçi** olabilir. Mevzuun teori tarafıyla uğraşan bir sosyolog, birbirinden kopuk gibi gözüken olaylar zincirini açıklayabilecek izahlar (teklifler, teoriler) geliştirmeye çalışır. Meselâ «toplumsal düzensizlik» perspektifi, birçok sosyal problemlerin izahında kullanılan çekirdek bir teoriyi ihtiva etmektedir. Anketçi ise bir yığın hipotezi teste tabi tutmakta ve bunların doğruluk derecelerini araştırmış olmaktadır. Davranış sapmasına göre sosyal problemleri ele alış bunun güzel bir örneğini teşkil etmektedir. Uygulayıcılara gelince onlar da sosyolojik bir teorinin, sosyal bir problemin çözümündeki elverişliliğine bakarlar. Nitekim çocuk suçlarıyla ilgili olarak geliştirilen teoriler hem bu suçların önlenmesinde hem de suçluların topluma yeniden kazandırılmasında (rehabilitasyon) kullanılmaktadır.¹

1 «Fırsat teorisi» Başkan Johnson tarafından «Fakirlikle Savaş» programında ve «Gençlik için Seferberlik» derneğince New York'ta kullanılmıştı. Bunun için bakınız Cloward and Ohlin (1960). Sosyolojik teorinin çocuk suçluların kazanılmasında nasıl kullanıldığını ise Empey and Rabow (1961) belirtiyorlar.

Tenkitçiler de «**Status quo**» ya karşı mücadelelerini bir takım geniş sosyoloji teorileri üzerine inşa ediyorlar. Meselâ sosyal problemlerin sosyal yapıdan kaynaklandığını söyleyen sosyologlar teorik ilhamlarını Karl Marx'tan alıyorlar.²

Sosyologları tek tek bu roller içinde düşünmek yanlıştır. Çünkü meslek hayatlarında sosyologlar bu rollerin birinden diğerine sık sık geçişler yapabilecekleri gibi, dört rolü birden aynı anda yüklenmiş olabilirler. Yine de, her sosyologun bu rollerden birini diğerlerine tercih edip, çalışmalarını o rol içinde yürüttükleri görülür. Yine bu rol seçimiyle beraber her sosyologun bakış açısı (perspektif) seçiminde de bulunduğu ve yukarıda bahsettiğimiz perspektiflerden birini diğerine tercih ettiğini görmekteyiz. Böylece teoricienler yani nazariyatçılar, sosyal problemleri zihni bir meydan okuma olarak kabul etmekte ve mesailerini ilk planda bu problemleri izah edebilecek teoriler geliştirmeye ayırmaktadırlar. Anketçiler ise zamanlarının çoğunu bu teorilerin belirli durumlar için doğruluk, geçerlilik payını ölçmek maksadıyla kullanmaktadırlar. Hem teorisyenler, hem de anketçiler toplumu verilmiş olarak kabul etmekte ve toplumu teorilerin geliştirilip test edileceği ve zemin olarak görmektedirler. Öte yandan uygulayıcılar ve tenkitçiler ise toplumu bir **vetire**, **süreç** olarak kabul etmektedirler. Uygulayıcılar genellikle bazı reformların yapılmasını isterler; tenkitçiler de toplum yapısının değiştirilmesini. Bazı aşırı olanlar ise ihtilâlleri. Uygulayıcılar ve tenkitçilerin ikisi içinde sosyoloji, toplum adına yapılmak gerekir. Ne var ki, bu benzer taraflarına rağmen uygulayıcı ve tenkitçilerin benimsedikleri bakış açıları farklı olmaktadır. Uygulayıcılar daha ziyade davranış sapması perspektifini; tenkitçiler ise değer çatışması veya sosyal patoloji perspektifini benimsemektedirler. Tasnifçi bakış tarzını ise en yenişi olması hesabıyla henüz belli bir kategoriye sokmak mümkün olmamaktadır. Ama yine de yukarıdaki rollerin bir çoğuna uyduğu rahatlıkla söylenebilir.

KAYNAKLAR :

- CLOWARD, R. A., and OHCIN, L. E. (1969) *Delinquency and Opportunity*, Free Press.
- DOUGLAS, J. D. (ed) (1970), *The Relevance of Sociology*, Appleton-century-Crofts.
- EMPEY, L. T. and RABOW, J. (1961), «The Provo experiment in delinquency rehabilitation», *Amer. Sociology Rev.*, vol. 26, pp. 679-95.
- GOULDNER, A. W. (1970-). *The Coming Crisis of Western Sociology* Basic Books.
- TOCQUEVILLE, A. de (1954), *Democracy in America*, Knopf.

2 «Radikal bir Sosyoloji» isteğinin önde gelen temsilcisi olarak Gouldner (1970) gösterilebilir.

SOSYAL İLİŞKİLERİN MODERNLEŞMESİ*

N. J. Smelser

Ceviren : Ali Yaşar Sarıbay **

İktisadi kalkınma konusu, yeni ulusların siyasal liderlerinin olduğu kadar, gelişmiş batı ülkelerinin siyasa yapıcılarının zihinlerini de oldukça fazla meşgul etmektedir. Ayrıca iktisadi kalkınma, çağdaş dünyayı büsbütün değiştiren sosyal değişmelerin genel görünüşünü etraflıca anlamaya girişen sosyal bilimcilerin de yoğun ilgi konusunu oluşturmaktadır.

Bununla beraber, iktisadi kalkınma, Yirminci Yüzyılın ikinci yarısındaki görüntümüzün öylesine ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir ki; ister istemez, hem kavramı, hem de kavramın ima ettiği süreci basit ve tabii olarak karşılama eğiliminde bulunuyoruz. Oysa, iktisadi kalkınma ne sanıldığı gibi basit, ne de tek anlamlı bir kavramdır. Bu kavramı kullandığımızda, topluma ilişkin olarak, genellikle farklı fakat birbiriyle ilintili en az dört süreç zımnen aklımıza gelmektedir. (1) Teknoloji alanında, basit ve alışılmış tekniklerden, bilimsel bilginin uygulanmasına doğru bir değişme. (2) Tarımda, geçimlik üretimden tarımsal malların ticari amaçla üretimine; dolayısıyla, peşin para ile satılan üründe, piyasada tarımsal olmayan ürünlerin mübayaasında ve çoğu kez ücretli emekte ihtisaslaşmaya doğru evrilme. (3) Sanayide, insan ve hayvan gücü kullanımından, insanın ücretli çalıştığı, piyasa için mal üreten sınıf makinalara geçiş. (4) Çevre düzenlemelerinde, çiftlik ve köyler yerine, kentlerde yoğunlaşan düzenlemelere yöneliş. Bununla beraber bu dört süreç, çoğu kez kalkınma esnasında aynı anda vuku bulabileceği gibi, her zaman böyle olmayabilir de. Temel mallar üretiminin egemen güçlerce arttırılmaya çabaladığı koloniler örneğinde olduğu gibi; tarım, sanayi sektöründe herhangi bir dikkate değer değişme olmaksızın ticarileşmiş olabilir. İngiliz sanayileşmesinin ilk dönemlerinde ve bazı Asya toplumlarında olduğu gibi; sanayileşme, köylerde belirebilir. Asya ve Afrika'nın bazı yelrelerinde vuku bulduğu gibi kayda değer bir sanayileşmenin olmadığı yerlerde bile, kentler çoğalabilir. Bu örnekler yoluyla varacağımız sonuç, iktisadi kalkınmanın nedenleri, yönleri ve sonuçlarının ulustan ulusa genellikle değişeceğinin beklenebileceğidir.

İktisadi kalkınma , gelişmeye başlayan ulusların yaşadığı sosyal değişme olgusunun sadece bir boyutudur. İktisadi kalkınma kavramla-

* N. J. Smelser, «The Modernization of Social Relations», in **Modernization: The Dynamics of Growth**, (Editor: M. Weiner), New York, 1966, Chapter 8, s. 110-121.

** Dr. Asistan, Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi.

riyle akraba olan, fakat uygulamada ondan çok daha geniş bir anlam taşıyan «modernleşme» ise; sosyal ve kültürel yapının bütününden etkileyen teknolojik, ekonomik ve çevresel değişimleri ifade eder. Modernleşmenin içerdiği bu çok boyutluluk, gelişmekte olan bir ulusun çeşitli alanlarında derin değişimler beklememize yol açabilir. (1) Siyasal alanda, münferid kabile veya köy otorite sistemi; oy kullanma, siyasal partiler, temsil ve sivil hizmet bürokrasilerinin yarattığı otorite sistemlerine dönüşebilir. (2) Eğitim alanında, cehaleti azaltıcı, iktisadi yönden verimli hüneryerleri yaygınlaştırıcı toplum gayretleri doğurabilir. (3) Din alanında, lâikleşmiş inanç sistemleri, geleneksel dinlerle yer değiştirmeye başlayabilir. (4) Aile alanında, geniş akrabalık birimleri yaygınlığını yitirebilir; (5) Sosyal tabakalaşma alanında, coğrafi ve sosyal hareketlilik; sabit, hiyerarşik sistemleri gevşetebilir. Bunun dışında, bu çeşit değişimler, gelişmekte olan bir ulusta farklı zamanlarda başlayabilir ve farklı oranlarda ilerleyebilir. Böylelikle, modernleşen bir ülke, kurumsal alandaki değişimlerin birbirinden farklı şekillerde meydana gelmesine sahne olur. Bu ülkelerde, sosyal değişme özenle nasıl planlanırsa planlansın, bazı kurumlar değişme açısından her zaman önde gidecekler, bazı kurumlar da her zaman onları geriden takip edeceklerdir. Bundan dolayı, kalkınan bir ulus, grafik şeklinde resmedilebilirse; organları birbiriyle kâh uyumlu, kâh uyumsuz, kaba bir şekilde ileriye doğru hareket eden büyük, hantal bir yaratığı andıracaktır.

Tipik kurumsal değişme ve duraklamaların bazısı, değişen çalışma koşullarını, aile ve toplum ilişkilerini kapsayan modernleşme sürecinin birer parçasıdır. Burada, geniş bir şekilde, fakat yalnız genel düzeydeki sorunlara değinerek bir değerlendirme yapmak, hem mantıksal değildir, hem de gelişme sürecinin zorluğunu önemsememektir. Böyle olsa bile, çeşitli kurumsal değişimler ve duraklamalar arasındaki ilişkileri gösterebilir ve gelişen uluslarda toplumsal ve siyasal huzursuzluk için neden yüksek bir potansiyel bekleyebileceğimizin bazı sebeplerini ileri sürebiliriz.

Değişen Çalışma İlişkileri :

Sanayi öncesi toplumlarda üretim tipik olarak akrabalık birimlerinde yapılır. Kendine yeterli çiftçilik hakimdir. İç imalat gibi sanayi faaliyetleri, çiftçiliği bütünleyicidir, ama halâ aile bireylerine ve köye bağlı bulunmaktadır. Bazı toplumlarda mesleki pozisyon, kast gibi geniş bir grup tarafından belirlenmektedir. Mübadele ilişkileri de gene geleneksel akrabalık yükümlülüklerine göre düzenlenmektedir. Kısacası, ekonomik faaliyetler göreceli olarak geleneksel aile-topluluk (cemaat) ortamından ayrılmamıştır.

Oysa, iktisadi kalkınma, iktisadi faaliyetlerin bu geleneksel ortamdan kopması demektir. Sözgelisi, iktisadi kalkınmayla birlikte tarımda kâğıt para ve benzeri mübadele araçlarının yaygınlaşması, kendine yeterli çiftçilikten veya hané halkının tüketimi için yapılan üretimden vazgeçilmesini içeren temel bir değişimin göstergesi olabilir. Kendi başına olan bireyler, aile içinde yer alan bireylere göre, daha çok ücretli olarak çalıştırılma olasılığına sahip olduklarından tarımsal ücretli emek, ço-

ğu kez üretim birimi olarak ailenin zayıflamasına yol açar. Sanayide, el işçiliğine dayanan üretim ve ev sanayii; ticari çiftçilik gibi tek başına ailelerin kendileri için değil, piyasada tanımadıkları öbür aileler için üretimde bulunmalarını ifade eder. Bunun yanında, imalât faaliyeti ve fabrikalar ortāya çıktığında işçi, piyasada devşirilen diğer işçilerle beraber çalışacağından, yalnız kendi yaşadığı çevrenin kontrolünden kurtulmakla kalmayacak, aile üyelerinden de ayrı düşecektir. Bu durumda modernleşme, ekonomik faaliyetlerin icrasını geleneksel aile ve topluluk ortamından ayıracaktır.

Bu değişmelerin bir sonucu olarak işçinin iktisadi yaşamla olan ilişkileri büyük ölçüde başkalaşacaktır: Yerine getirdiği hizmetler için para alacak ve bu parayı piyasadaki mal ve hizmetlere harcayacaktır. Bir yandan gelirin ve refahının artması kendisine yapılan ödemelere bağımlı hale gelecek; öbür yandan, akrabalarından beklediği ve onlara karşı yerine getirmek zorunda olduğu haklarında ve yükümlülüklerinde azalma olacaktır. Bu da işçinin modernleşen piyasadaki ilişkilerinde bir takım intibak sorunlarıyla karşılaşması sonucunu doğuracaktır.

Bu sorunlardan birincisi, kendisi üzerine karmaşık bir şekilde hesap yapmanın yeni bir esasıyla karşılaşmasıdır. İşçinin verimli zamanının tahsisi açısından artık o, kendi öz hızında çalışamayacaktır; kendini bir çalışma günü ve bir çalışma haftası mefhumuna uydurması ve işde kendi zihin ve vücut ritminden daha çok, çalıştığı makının ritmine uyması gerekecektir.

Refahının tahsisi açısından ise; fazla bir intibakı gerektirmeyecek olan parasının haftalık bir bütçelemesini düşünmesi gerekecektir. Bu açıdan, nakit ödemelerin nadir görüldüğü geleneksel ortamda günlük ekonomik faaliyetlerin gerektirdiği hesaplama düzeyi ile karşılaştırdığımızda, yeni kent-sanayi işçisinin görünümündeki önemli değişmeleri anlamak mümkündür.

İkincisi, böyle bir işçi, ekonomik güvenliğinin büyük ölçüde başka bir içerik kazandırılmış tanımıyla karşılaşacaktır. Tarım ve iç imalâtta bulunmanın geleneksel düzeni içinde, piyasa koşullarının düzensiz değişiminin bir sonucu olarak çalıştırılmamaktan daha çok, kâfi derecede çalıştırılmamak olasılığına sahiptir. Böyle hallerde, geleneksel toplumdaki işçi akraba, kabile veya komşularına yardım etmek için çalışır ve arta kalan zamanını böyle doldurur. Fakat, sanayileşmiş kent ortamında işçi, ekonomik faaliyetler durgunlaştığında, işten çıkarılma ve tamamen işsiz kalmā olasılığıyla karşı karşıyadır. Bu yeni ortamda işçi geleneksel toplumda elde ettiği gelirden yüksek bir gelire, refaha ve sosyal güvenliğe sahip olsa bile, refahında ve sosyal güvenliğinde vuku bulabilecek şiddetli düzensiz değişmeler karşısında daha duyarlı olmak zorundadır.

Üçüncüsü, tüketimi gözönüne alırsak, işçi modernleşen piyasada sürekli değişen standartlarla karşılaşmaktadır.

Kent pazarı yeni malların gerçek bir bolluğunu sağlar: Tathlar, bira, elektrikli âletler, bisikletler, transistörlü radyolar, vb. İşçi aynı zamanda geleneksel harcamalardan - çeyiz gibi - uzaklaştığında ve değişik şekil-

lerdeki zevklere maruz kaldığında şaşırma ve afallama olasılıklarına sahiptir. Dolayısıyla, deneyimsiz tüketiciler için eski püskü ürünler pazarlayarak onları dolandıran tüccarlara bol fırsatların doğacağını söylemek bile gereksizdir.

Dördüncü bir husus geleneksel kesime yeni bir düzenleme ihtiyacının empoze edilmesidir: Birçok sanayi işçisi zaman zaman ziyaret nedeniyle veya yeniden yerleşmek için köyüne döner. Bu işçi sanayi kesiminin istek ve fırsatları karşısında muhtemelen bocalamış olmasına rağmen, çoğu kez köyde kalmış olan akraba ve eski komşularına muhakkak kent hayatının güzel bir resmini çizer. Doğal olarak bu anlatımlar, özellikle köydeki yaşam koşulları iyi değilse, geleneksel yaşam tarzının değiştirilmesi gerektiğini kanıtlayabilir ve daha genç göçebe nesillerle onların köyde kalan büyükleri arasında olduğu gibi, kent ve köy kesimleri arasındaki sosyal çatışmaları da arttırabilir.

Burada geleneksel ve modern kesimler arasındaki farkları ve kesintileri abartma niyetinde değilim. Bu iki hipotetik uçlar arasında oldukça ortada sayılabilecek düzenlemeler modernleşme sürecinde çözüme bağlanmıştır. Örneğin, göçebe emek, tam ücretli işgücü olmayla eski topluluk hayatına bağlılık arasındaki bu orta tipin bir türüdür. Keza, geniş şekilde piyasada yer alan ev sanayii aile-üretim kaynaşmasını koruyan bir başka örnektir. Gene, fabrikalarda arzu edildiğinden daha yaygın olarak görülen, ailelerin istihdam edilmesi, aile tipi üretimde bulunmanın bir başka türüdür. Kazançların çeyiz gibi şeylere harcanması da, kent-sanayi yapısına tam intibak edilmediğini gösterir. Bu orta kurumların oluşmasında gösterebileceğimiz sosyal ve psikolojik nedenler çoktur; ama nedenler ne olursa olsun, belirtilen düzenlemelerin, intibakların ve duraklamaların ortada bir konum almalarının modernleşme sürecinde azalacağını bekleyebiliriz.

Değişen Aile İlişkileri :

Ekonomik faaliyetlerin aile-topluluk ortamından çıkartılmasının sonuçlarından biri, ailenin bizzatıhi önceki işlevlerinden bazılarını kaybetmesi ve daha özgüleşmiş kurum haline gelmesidir. Bir üretim birimi olarak ailenin işlevi sona erdiğinden, bir veya birden fazla sayıda aile üyesi evi terkederek, emek piyasasında kendilerine iş aramaya başlar. Böylelikle, ailenin işlevleri, aile üyeleri arasındaki duygusal ilişkiler ve toplumsallaşma üzerinde daha yoğunlaşır hale gelir.

Ailedeki basit olarak tanımlanmış bu değişmelerin toplumsal sonuçları geniştir. Bu sonuçlardan en temel nitelikte olanı ailenin başlıca mobilite isteklerinin doğurduğu - bireyleşmenin ve çekirdek ailenin oluşmasıdır. Eğer aile iş piyasasına girmek zorunda kalırsa, tüm ilişkileri bir yana, yakın akraba kesimiyle olan ilişkilerini bile beraberinde götürmesi veya devam ettirmesi mümkün değildir. Böylece, özellikle ikinci derecede akrabalarıyla olan bağları çözülmeye başlar; bir iki nesil aynı evde yaşar; daha sonra yeni evli çiftler kendi yuvalarını kurarlar ve büyüklerini terkederek. Toplumsal sorunlardan biri de, yaşlıların konumuna ilişkin bu akrabalık ilişkilerindeki değişmelerin bir sonucu olarak

doğandır. Artık onlar için koruyucu akrabalık kurumunun gösterdiği dayanak yoktur ve yaşlılar, topluluğun veya devletin üzerine eskisinden daha büyük sayıda «yük» olarak atılmışlardır. Yaşlıların toplumsal açıdan tecrit edilmeleri yüzünden aylık bağlamak ve toplumsal güvenlik programları gibi yeni kurumsal düzenlemeler zorunlu hale gelir.

Geniş akrabalık kurumunun çökmesi sürecini çok basite indirgemek istemiyorum. Birçok örneklerde - Japonya b u konuda iyi bir örnek olabilir - akrabalık kurumu oldukça uzun bir sanayileşme sürecince bozulmadan kalmıştır. Diğer örneklerde, geniş akrabalık ilişkilerinin bazı özellikleri (örneğin, birbirinin yerine çalışma gibi) kaybolmuş, fakat öbür özellikleri (karşılıklı ziyaret gibi) kalmıştır. En ileri sanayi toplumları bile, geniş akrabalık yapılarının halâ biraz yaşayabileceğini göstermektedirler. Ancak, bu özelliklere rağmen, ileri kent-sanayi piyasa koşulları ile tam anlamıyla geniş çaplı akrabalık sistemlerinin birbirine bir çok hususlarda ters olduğu hatırlanmalıdır.

Yukarıda belirtilen değişmelerle birlikte, ebeveniler ve çocuklar arasındaki ilişkiler de değişime uğrar. Şimdi evi yeni bir kuruluştaki iş aramak için terkeden baba, ister istemez çocukları üzerinde evvelce sahip olduğu ekonomik faaliyetlere ilişkin eğitime işlevlerinin çoğunu kaybedecektir. Dolayısıyla, özgülleşmiş fabrika üretimi ortaya çıkarken, baba ve oğulun sürekli bir arada bulunmasını gerektiren çıraklık sistemi gerileyecektir. Çoğu kez, ampirik olarak kanıtlanması zor olsa bile, ekonomik otoritedeki bu gerilemenin babaya ait genel otoriteye de sirayet edeceği iddia edilmektedir. Günün büyük kısmında çocukların başında bulunan tek yetişkin kişi olan anne ise, çocuklarıyla daha yoğun duygusal ilişkiler içindedir. Çocukların duygusal yaşamlarının ilk gelişim yıllarında hemen hemen tek sorumluluğa sahip olduğu için, onların toplumsallaşmalarındaki rolü bu yüzden daha önemli hale gelir.

Bununla beraber, anne ve çocuklar arasındaki ilişkiyi içeren bu dönem kısa ömürlüdür. Gelişen bir kent-sanayi toplumu, ailenin sağladığından raha karmaşık teknik hünerleri gerektirir. Bu yüzden aile, eğitim işlevlerinin çoğunu, resmî eğitim sistemine bırakmaya yönelir. Çekirdek aile, çocuklarının kontrolünü onların oldukça erken bir dönemlerinde ilk okula (hatta ana okula) bırakır. Büyümesiyle beraber çocuk, yalnız eğitimle değil, iş piyasasının bir kısmıyla da ilişkilere sahip olur. Bundan başka çocuklar, ondokuz yaşlarının sonu veya yirmi yaşlarının başlarında evlenebilirler, kendi yeni evlerini kurabilirler ve hatta ebeveynlerinden koparak daha bağımsız hale gelebilirler.

Ebeveynler ve çocukları arasındaki değişen bu ilişkilerin bir sonucu «büyüme çağı açığı»dır. Çünkü, genç ilk gelişme yıllarının yoğun ana-baba ilişkilerinden kurtulmuştur ama, henüz gelişkin mesleki, ailevi ve yurttaşlık rollerine tam angaje olmuş değildir. Bu suretle o, bir kaç yıl rol bocalaması geçirecektir. Psikolojik olarak bu, genç birey için bir belirsizlik dönemi demektir; ve bu belirsizlik, tipik olarak, rastgele isyan etme, içten gelen, yenilmesi güç bir duygunun etkisiyle sevgi ve güvenlik arama, maymun iştahlılık ve bir çok şeyi deneme, kayıtsızlık ve uyuşukluk vb. gibi bir çok rahatsızlık belirtileri doğurur. Bir çok uzman,

kent-sanayi toplumlarının, gençlik isyan ve kusurlarının giderek arttığına tanık olduğu yolundaki tarihsel gerçeğe işaret etmişlerdir. Ancak bu açıklama, modernleşen toplumdaki ekonomi, eğitim ve aile yapıları arasında aynı anda ve birbiriyle ilişkili olarak vuku bulan değişimleri kavramadıkça anlaşılabilir. Kent-sanayi ortamında akrabalık ilişkilerinde meydana gelen devrimin bir başka sonucu, yeni tip ailelerin doğmasına ilişkindir. Bir çok geleneksel çevrelerde evlilik, hemen hemen büyükler tarafından düzenlenir. Evlendirilecek çiftin beğenileri ve duyguları nispeten önemdedir. Bu açıdan geleneksel ortamda evlilik için esas olan, sevmekten daha çok, hatırı sayılır derecede zengin bir çeyiz veya evlilikle elde edilecek toprağın belirli bir parçasını taahhüt etme gibi pratik düzenlemelerdir.

Geniş akrabalık bağlarının gevşemesiyle ve ana-baba otoritesinin yeni bir veçhe kazanmasıyla genç, bir eş seçme konusunda aile hakimiyetinden kurtulacaktır. Ama bu da, aynı zamanda, bir boşluk doğurabilir. Eğer yapılan evliliğin türü, yeni oluşan aileler için bir kurumsal mekanizma olarak elverişli değilse, elverişli kriterler nelerdir, sorusu gündeme gelecektir. Bu tarzda ortaya atılan soruyla, kent sanayi toplumlarında evlilik için hakim esas olarak «romantik aşk»ın toplumsal önemini daha iyi anlayabiliriz. Aşk olma duygusu, diğer kurumsal düzenlemelerin yokluğunda, belirsiz bir durumdaki seçim için bir kriter işlevini görür.

Özet olarak, modernleşme, karşılıklı cazibeye dayanan ve sınırlı cinsel-duygusal bir temel üzerine inşa edilmiş aile tipinin gelişmesini teşvik etmeye yarar. Bu tip aile, aile bireylerinin aile dışında sahip oldukları kısmi sosyal bağları hariç, öteki sosyal alanlardan soyutlanmıştır ve dolayısıyla bu sosyal alanlara az karışır. Bu sosyal alanlardan birisi, özellikle geleneksel toplumda sosyal roller için adam devşirmenin yasal temelini teşkil eden akraba kayırmadır. Ailenin modernleşmeyle birlikte özgüleşmeye ve soyutlanmaya başlamasıyla, akraba kayırma da geleneksel toplumda gördüğü işlevini çok büyük ölçüde yitirmeye başlar. Sonuç olarak, aile üyelerinin birbirleriyle olan karmaşık ve çok işlevli ilişkileri, münhasıran daha duygusal bağlara indirgenme eğilimi gösterir.

Topluluk ve Örgüt Yaşamındaki Değişmeler :

Analitik amaçlar için kullanageldiğimiz geleneksel toplum modelinin basitleştirilmiş şeklinde, topluluk ve örgüt yaşamı, akrabalık, klan, kabile, ve kast üyeliğiyle özdeş toplumsal varlığın esaslarına dayanan bir bütünsellik gösterir. Sendikalar, kulüpler, gönüllü dernekler ve özgül çıkar grupları gibi formel örgütler nadiren gelişirler. Toplumsal yaşam ve sorunlarının büyük kısmı, bizzat çok işlevli gruplaşmalar içinde çözümlenmektedirler.

Topluluk ve örgütsel yaşamın bu geleneksel temelleri, kent-sanayi yapısı oluşmaya başlasa da, direnme gücünü korur. Köylerde sanayileşme vuku bulduğunda örneğin; veya köyler ataerki sanayi kuruluşları etrafında kurulmaya başladığında, topluluk ve akrabalığın bir çok bağ-

ları endüstriyel koşullar altında da sürdürülebilir. Bundan başka, kentlere göç edenlerin «üvey kardeş» **sendromu** olarak adlandırılabilir. Bu göçmenler bir iş bulduktan sonra, beraber oturacakları akrabalarını veya aynı kabileye mensup bireyleri arayıp bulurlar. Dolayısıyla, her şeyden önce toplumsal hayatları bu kişilerle sınırlı olur. Böylelikle, dünyanın büyüyen kentlerinde ırksal, kabilesel ve etnik gettoların değişmez bir şekilde gelişmesi, bana öyle geliyor ki, bu kentlerde hem yerleşmeye ilişkin ayırım yapmayı, hem de bir topluluk aramayı açıklamaktadır.

Bununla beraber, kent-sanayi yapısında kısmî geleneksel bağların korunması, topluluk ve örgüt yaşamı için yeterli bir temel olarak görünmez. Bir zaman sonra da geleneksel bağların, kulüpler, dernekler, dayanışma örgütleri, futbol kulüpleri, küçük veya büyük kilise örgütleri vb. gibi daha özgüleşmiş kuruluşların oluşmasıyla yeri doldurulur hale gelir. Bununla beraber, bu kuruluşların adlarının her biri kendi özgü amaçlarını ifade eder; ama özellikle oluşumlarının ilk günlerinde bu kuruluşlar çoğunlukla çok işlevlidirler. Örneğin, 18. Yüzyıl İngiltere'sinin hemşehri dernekleri aynı zamanda sendika, sosyal güvenlik kuruluşları ve işçi kulüpleri işlevlerini de görmekteydiler. Afrikalı kent göçmenleri arasındaki dağıntık örgütlerin bir çoğu, aynı zamanda kabile dernekleri, sendikalar, futbol kulüpleri ve sosyal faaliyet merkezleridir de. Bundan başka, bu örgütler ilk zamanlar oldukça bocalamaya yatkındırlar: Bir kabile derneği olarak kurulabilirler, sonra dayanışma derneğine dönüşürler ve daha sonra da ulusçulukla ilgilenir hale gelirler. Ancak, zaman geçtikçe, bu bocalamalar azalır ve ekonomik ve politik çıkara dayanan daha işlevsel gruplaşmalarla yer değiştirmeye başlarlar.

Modernleşmede Duraklamalar ve Sosyal Huzursuzluğun Başlaması:

Buraya kadar çeşitli ekonomik ve sosyal değişmeler, farklı nedenlerle, sosyal düzeni rahatsız edici olarak tasvir edildiler.

Bu nedenlerden birincisi, her şeyden önce yapısal değişimin başlangıçta belirttiğimiz gibi, modernleşme evreleri boyunca bir düzensizlik göstermesidir. Örneğin, koloni toplumlarda Avrupalı güçler ekonomik kaynakları sömürerek ve koloni yönetimi kurarak mevcut ekonomik ve politik düzeni kökten değiştirirler. Bununla beraber, aynı zamanda geleneksel din, sınıf ve aile sisteminde bir tutuculuğu teşvik veya empoze ederler. Koloni sonrası modernleşmeye geçen bir toplumda da aynı duraklamalar belirir. Bizzat ekonominin içinde hızlı sanayileşme, kurulu sosyal ve ekonomik yapıları eşit olmayan bir biçimde aşındırır. Bu nedenle, sosyal kurumlar, ilerlemeleri, gerilemeleri ve darboğazları doğuran gelişmelerin bir örneğini temsil ederler. Örneğin, kolonyal ulusların çoğu bağımsızlıklarına kavuşup, bir anda modern bir döneme girerek herkese oy hakkı tanınmasını sağladılar. Fakat, bu akabinde, geniş seçmen kitlesinin, vatandaşlık duygusuna sahip, tahsilli ve siyasa oluşturmada katkıda bulunacak yeteneği olan kişilerden oluşacağı varsayıldığından, eğitimde bir kriz yarattı.

Oysa kitlelere hitap edecek bir eğitim sisteminin kurulması bizzat

hem eğitilmeye dayanan olanaklar arzeden, dolayısıyla, hem de eğitilmiş bireyleri onların uzmanlığıyla orantılı mesleklere çeken gelişen bir ekonomiyi gerektirir. Böylece, sosyal değişme, intibak etmeye ilişkin krizlerinin yeniden doğmasıyla, birdirbir oyununu andıran karmaşık bir süreç şeklinde ileriye doğru hareket eder. Bu açıdan, kalkınmanın ilk çelişkili sonucu, gelişen bir toplumun derhal her anlamda değişmesinin gerektiği, fakat büyüme tarzının belki düzenli eşgüdümlü bir şekilde planlanmayacağı olacaktır. Bu ise, belirli bir miktarda sosyal huzursuzluğun yaratılması anlamına gelecektir.

İkinci neden, sosyal ve ekonomik faaliyetlerin yeni çeşitlerinin ortaya çıkmasının, geleneksel yaşam şekliyle çatışma'ların doğmasına yol açmasıdır. Örneğin, fabrikalar ev sanayiinde üretilen aynı mallarla rekabet eden piyasa malları üretmeye başladığında, piyasa ucuz mallarla dolup taşar ve ev sanayiinde çalışan işçileri geçim araçlarından yoksun bırakır. Teorik olarak bu, ev sanayiinde çalışan işçileri daha kazançlı ücretli emek çizgisine itebilir. Pratikte ise, ev sanayiindeki emeğin ücretli emeğe dönüşme süreci yavaş ve meşakkatlidir ve bazen, bu dönüşüm birkaç nesil devam edebilir. Bir başka örnek alırsak; yüksek düzeyde eğitilmiş bir doktorlar sınıfının gelişmesi birçok muteber tedavi yöntemlerini olduğu kadar, geleneksel toplumda doktor işlevi gören kişileri ve büyücülerini de tehdit eden bir durum yaratır. O halde, modernleşmenin ikinci çelişkili sonucu, ekonomik ve sosyal ilerlemeler vuku bulduğunda, toplumdaki birçok kişinin en azından bu ilerlemeler karşısında eski durumlarının tam tersi bocalar hale gelmeleri ve muhtemelen bu ilerlemelere açıkça düşman olmalarıdır. Modern ve geleneksel tarzlar arasında süren bu çatışma sosyal huzursuzluğun bir başka kaynağıdır.

Nihayet üçüncü neden, yeni ulusların yönetim organlarından bazılarının sosyal huzursuzluğu sınırlamaya ve çözmeye kalkışmalarının da çoğu kez, daha başka sosyal huzursuzlukları doğuran koşulları yaratmasıdır. Merkezi yönetimin gösterdiği gayretlerin en etkini, bu ulusların bütünleşmesini ve gelişmesini sağlamaya yönelik olanıdır. Bana öyle geliyor ki, şiddetli ve kapsamlı olan bu bütünleşme sorunları, sözkonusu ulusların kendilerinden kaynaklanmakla birlikte, başka türlü de olabilir. Ne var ki, uzun ömürlü merkezi otoriteler kendilerini geçerli hükümetler olarak kuruncaya kadar bu sorunlar aynı zamanda yerel kast, geleneksel ve diğer otorite tiplerini tehdit ederler. Bu tehditler kalkınan ülkelerin bazılarında birbirine düşman ufak devletler yaratma eğilimlerinin belirgin temelini oluşturur. Bu durumda, kalkınmanın üçüncü çelişkili sonucu da, tarafsız ve etkin bir otoritenin sosyal huzursuzluk ve toplumdaki diğer otorite sistemleriyle çatışma yaratmasıdır.

Bu çelişkilerden çıkarılabilecek sonuç, gelişen ulusların bir tehlikeyi cesaretle karşılamakta oluşlarıdır. Bu tehlike, eğer idrak edebilirse, ki idrak edebilirler- iktisadi kalkınmanın ancak mümkün olduğu kadar hızlı olmasına ilişkindir. Kalkınma hızına aşırı dererede önem vermek ise, sosyal huzursuzluğun ve siyasal istikrarsızlığın kontrol edilmesi güç düzeylere çıkması gibi bir takım sosyal maliyetlerin doğmasına yol açabilir.

Öyle ki, bu sosyal maliyetler sonunda kalkınma gayretlerini boşa çıkarabilir. Eğer hız tek ölçüt olursa, kalkınan ulus için bütünleşme ve sosyal huzursuzluğun patlama düzeyine varmasını bertaraf eden çeşitli geleneksel kurumlar oldukça hızlı bir biçimde ortadan kalkabilir. Bundan başka ekonomik alanda olduğu gibi diğer herhangi bir kurumsal alanda haddinden fazla bir hızlı kalkınma teşvik edilirse toplum, sosyal huzursuzluğun da bir kaynağı olan dengesiz bir büyüme modeli yaratmaya yönelir. Bana öyle geliyor ki, başarılı kalkınmada temel sorun, tek bir büyüme ölçütüne önem vermemektir. Bunun yerine farklı ekonomik ve sosyal ölçütlere dayanarak büyümeyi dengelemek ve ölçmek daha uygundur.

ENİYİLEME + NESNELLİK = GERÇEKTEN KAÇMA

Russell L. Ackoff *

Çeviri : Nazif Gürdoğan **

R. L. Ackoff ülkemizde gereğince tanınmayan, ilgi alanı oldukça geniş bir bilim adamıdır. Ackoff temel eğitimini mimarlık alanında yapmıştır. Bilim felsefesi konusunda doktora çalışması yapan yazar Amerika'da değişik üniversitelerde ders vermiş, özellikle Yöneylem Araştırması konularına ilişkin öncü çalışmalar yapmıştır.

Çevirisi sunulan bildiride Ackoff, Yöneylem Araştırma ve Yönetim Bilimlerinde büyük ölçüde yararlanılan eniyileme ve nesnellik kavramlarını söz konusu bilimlerin bakış açılarını nasıl daralttığını tartışmaktadır. Aslında en iyileme tekniklerinden hemen hemen her bilim dalında yararlanıldığından, diğer alanlarda da benzer sorunlarla karşılaşılıp, karşılaşılmadığının incelenmesi oldukça ilgi çekici olabilir.

R. L. Ackoff, söz konusu bildiriye Amerika Yöneylem Araştırması Derneği ve Yönetim Bilimleri Enstitüsünün 17 ve 19 Aralık 1975'de Las Vegas'ta düzenledikleri toplantıda sunarak, tartışmıştır. Ayrıca, Avrupa Yöneylem Araştırması Dergisinin Ocak 1977 tarihli sayısında da yayınlanmıştır. Bildiri yazarın yazılı izniyle çevrilmiştir. Çevirinin sonuna yazarın belli başlı yayınlarının listesi eklenmiştir. Çeviriyi gözden geçirme zahmetine katlanan Doç. Dr. Ali E. Eke'ye ve Türkçe'de yayınlama izni veren, Rusell L. Ackoff'a teşekkür ederim. Çev.

Bu bildiride, Yöneylem Araştırmasında ve Yönetim Bilimlerinde oldukça önemli rol oynayan, ancak onların geliştirilmesinden daha çok önlerinin kesilmesinde kullanıldıklarına inandığım iki kavram-en iyileme ve nesnellik-ele alınarak tartışılacaktır. Söz konusu kavramlar Yöneylem Araştırmasının ve Yönetim Bilimlerinin gerçek sorunlardan uzaklaştırılmaları yolunda ana gerekçeleri sağlıyorlar. İncelemeleri derinleştirmekten vazgeçme ya da gerçekten kaçma diye nitelendirdiğim bu olgu, söz konusu kavramlar aracılığı ile ortaya çıkan gerçek sorunlardan olan uzaklaşmadır.

İlk olarak eniyilemeyi, ardından nesnellığı ele almak istiyorum. İkinci üç, ikincisini de bir yönüyle tartışarak değerlendirmeye çalışacağım. Eniyileme konusundaki görüşlerimin oluşması, aşağıda anlatacağım bir olaya dayanmaktadır.

* Prof. Russell L. ACKOFF, Pennsylvania Üniversitesi, A. B. D.

** As.Dr. Nazif GÜRDOĞAN Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.

Geçtiğimiz günlerde, hazırlanmasına katkıda bulunmadığım bir YA projesini gözden geçirdim. Bu proje, daha önce çok sayıda incelediğim projelerden farklı değildi. Bunun için, kendine özgü, tek olmaktan daha çok bilinen biçimde hazırlanmış bir araştırma projesiydi. Bu yüzden, araştırmayı hazırlayanların kimliklerini açıklamayacağım, ancak projeyi anlatacağım.

Araştırmayı gerçekleştiren ve bana getirenler, ulusal önemi oldukça büyük bir örgütün önde gelen sorumlularıydılar. Ekibi oluşturanların çoğu, YA ve YB dallarında eğitim yapan ve Amerika'da ilk beş sırada yer alan üç üniversitede ileri düzeyde çalışmalar yapan bilim adamlarıydılar.

Araştırma çok geniş bir sistem içindeki dağıtım sorununu ele alıyor. Projeyi hazırlayanlar geliştirdikleri modelin içerdiği değişkenlerin ve sınırlayıcıların sayısının büyüklüğünden gurur duyuyorlardı. Ele alınan sistemin gerekli verileri istenen biçimde ve tutarlılıkta sağlayamamasına üzülmuşler. Bu yüzden, söz konusu modeli kullanılabilir bir duruma getirmek için, verileri yeniden düzenlemek zorunda kalmışlar. Bunun sonucu, bütün güçlüklerin üstesinden geleceğini savundukları geniş bir bilgi toplama sisteminin tasarlanmasına başlamışlar.

Geliştirilen model, doğrusal programlamanın özel bir biçimi olan ulaşım modeli.

Araştırmayı hazırlayanlar sorunu, modeli ve çözümünü açıkladıktan sonra 'sonuçların değerlendirilmesi' diye nitelendirdikleri bir bölüm gösterdiler. Anamlı uzunlukta bir zaman boyunca sorumlu yöneticilerin aldıkları kararları ve uygulama sonuçlarını gösteren bilgileri toplamışlar, bu verileri modelde kullanarak toplam işletme maliyetlerini hesaplamışlar ve aynı modelden elde edilen en uygun çözümün yol-açacağı maliyetlerle karşılaştırmışlar.

Nasıl bir sonuç elde edilsin istersiniz! En iyi çözümlerin sonuçları işletme yöneticilerinin uygulamalarından daha çok getiri sağlıyor! Aradaki farktan yararlanılarak, her yıl sağlanacak tasarruf hesap edilmiş. Sağlanacak tasarrufu ileri sürerek yöneticileri ikna etmişler. Bunun üzerine, model ve modelle ilgili hesaplamalar yöneticilerce kabul edilmiş.

Şimdi, küçük gibi görünen ancak gözönünde tutulması gereken bir noktaya gelelim; hiç de önemsiz olmayan ek araştırma, veri toplama, bilgi sayar işlemleri en iyi çözümü bulmak için yapılan harcamalar söz konusu araştırma projesinin değerlendirilmesinde hiç hesaba katılmayan giderler.

Gözden uzak tutulan başka bir küçük nokta da şu; daha önce istenen biçimde olmadığı için yakınmaya yol açan verilerin, doğruluk ve güvenilirlik derecelerinin değerlendirme çalışmalarında hesaba katılmaması.

Daha da önemlisi, söz konusu masraflar ve hatalar hesaba katılırdı bile yapılan değerlendirme yine de gerçekçi ve tutarlı olmayabilirdi.

Bir model ele alınan sorunu eksiksiz olarak yansıtmadıkça model-

den elde edilen en uygun çözüm aynı zamanda sorunun da en uygun çözümü demek değildir. Bunun için bir araştırmada geliştirilen modeli ve ondan elde edilen uygun çözümleri değerlendirirken, modelin kendisi ele alınan sorunla ilgili çözümleri karşılaştırmada belirleyici olarak alınmamalıdır. Modelin en uygun çözümü karşılaştırma unsuru olarak alınırsa, yapılan işlem, bir foksiyonun minimum ya da maksimumunun ya da maksimum olmayan bir noktadan küçük ya da büyük olduğunu göstermek olur. Bu ise, aynı şeyi bir başka şekilde tekrar etmekten öte bir anlam taşımaz.

Bütün modellerin amacı aslında ele alınan gerçek sorunun, bir ölçüde basitleştirilerek ifade edilmesidir. Modellerin bu özelliği gözardı edilirse onlardan beklenen faydanın sağlanması güçleşir. Bunun için, modellerin ele alınan sorunu ne ölçüde temsil ettiklerinin belirlenmesi, modellerin en önemli yanlarını oluşturur. Söz konusu araştırmayı hazırlayan ekip, modelin gerçek sorunun nasıl tam olarak yansıtılabileceği üzerinde hiç düşünmemiş bile.

Ekip üyelerine şu soruyu yönelttim: Varsayalım ki, geliştirdiğiniz modelin gerçekçi olduğunu deneme imkânına sahip değilsiniz, o zaman ne yapardınız? Ekibin başkanı cevap bulmak için epeyce bir gayret gösterdikten sonra, kurumun yöneticilerinin modele inanmalarını isterdim, dedi. Benim de anlatmak istediğim olgu, işte bu.

Her zaman olmasa bile, çoğu durumda, 'enuygun çözüm' diye sunulan çareler, aslında araştırma sonuçlarına değil, değer yargılarına dayanır. Ve yine her zaman değilse de çoğu durumda kimse bunun böyle olduğunun farkına bile varmaz. Söz konusu durumlarda, geliştirilen modelin bütünüyle tutarlı olduğuna inanmak aslında gerçekten kaçmaktır.

Sorun elbette bununla bitmiyor. Araştırmacılar, eniyileme işlemini yöneticilere nasıl kabul ettirdiklerini, onların modeli nasıl büyük bir istekle benimsediklerini ve uygulamaya koyduklarını anlatmaya devam ettiler. Ayrıca yöneticilerin gerçek sorunun geliştirilen modelde hesaba katılmayan bazı yanlarını gözönüne alarak, enuygun çözümde küçük değişiklikler yaptıklarını belirttiler. İşte, bir gerçekten kaçma daha.

Araştırmacılar, yöneticilerin modelde yaptığı değişiklikler ve etkileri üzerinde hiç bir inceleme yapmamışlar. Tekrar bir kaçış ve yitirilen önemli bir araştırma fırsatı.

Geliştirilen modelin yöneticilerce eksik bulunan yanlarının açıklanmasını istediğimde, araştırmacılar söz konusu edilen ve yöneticilerce ele alınan unsurların; büyük bir ihtimalle doğrusal programlama modelinde hesaba katılamayacak nitelikteki değişkenler olabileceğini söylediler. Yi-bir kaçış.

Şaşkınlığa yol açacak bir açıklamaya gelelim! Yöneticiler, altı ay gibi kısa bir süre sonunda, söz konusu dağıtım sisteminin çevresinde ortaya çıkan sayısal değişikliklerden ötürü, geliştirilen modelin uygulanmasını durdurmuşlar. Araştırmacılar yakın bir zamanda 'normal' duruma dönüşmesinin beklenilmediğini, ancak zamanla dönülebileceğini aceleyle ge-

çıstirdiler. Geliştirdikleri modelin başarıyla uygulanacağını, umduklarını ve ayrıca da bekleediklerini söylediler.

Geliştirilen ulaşım modelinin bir kenara itilmesine yol açan çevresel değişmeler siyasal nitelikte. Ele alınan sorunla ilgili siyasal nitelikteki değişkenlerin hesaba katılması yolunda niçin bir gayret göstermediklerini sorduğumda, beklenmedik bir bakışla karşılaştım. Siyasal ortamın nasıl gelişeceğini tahmin etmek imkânsız değilse de, ancak güç olabileceğini, bunun da sık sık değişebileceğini ve önceden kestirilmesi oldukça zor, köklü değişikliklerin konusu olduğunu belirttiler. Tekrar bir kaçış.

Bir sorunla ilgili değişkenler kadar o sorunun yapısı da sürekli olarak değişir. Bunun için enuygun çözüm, söz konusu edilen değişikliklere çok seyrek olarak uyarlanabilir. Bu nedenle, bir soruna bulunan çözümün enuygun olması, çoğu kez kısa bir süre için geçerlidir. YA ya da YB'nin genellikle karşı karşıya olduğu bu önemli sorun, aşağıdaki şekilde ele alınarak formüllendirilebilir.

Eniyi olduğu ileri sürülen bir çözüm, uygulama sırasında zamanla etkinliğini ve geçerliliğini yitirir. Eniyi çözümün geçerliliğini yitirdiği andaki konumu, geçiş noktası olarak nitelendirilir. Bu noktadan sonraki uygun çözümler, zaman geçtikçe yerlerini aldıkları uygulamalardan, çoğu kez daha az etkin olurlar. Schon⁶ 'Kararlı Durumun Ötesi' isimli oldukça önemli ve etkileyici olan kitabında, en canalıcı sosyal ve örgütsel sorunlara bulunan çözümlerin ömrünün, bazen onları incelemek için geçen zamandan daha da kısa olabileceğini tartışmaktadır. Aslında bunun anlamı, çok daha iyi olabilecek uygun çözümler, henüz ortaya çıkmadan yok olup gidiyorlar demektir. Toffler⁷ ve benzer görüşteki yazarlarla, giderek artan teknik ve sosyal değişmeler, Batı kültüründe kolaylıkla algılanabilir bir düzeye getirildi. Artık enuygun çözümlerin beklenen ömrü ve başarıyla uygulanabileceği sorunların sayısının azalmaya başladığı söylenebilir. Bunun için, Yöneylem Araştırması ve Yönetim Bilimlerinde araştırma gayretleri, uygulanma imkânı olmayan karar alma modellerinin sayılarını çoğaltmaktan daha çok, kolaylıkla öğrenilebilecek ve başarıyla uygulanabilecek karar modellerinin tasarlanması ve geliştirilmesi üzerinde yoğunlaştırılmalıdır.

Eniyilemeye oldukça değişik bir açıdan bakan, ikinci görüşme gelişim.

Eniyilemenin dayandığı bir karar işlemi beş parçadan meydana gelir ve üç çeşit değişken vardır. Parçalar şunlardır:

- 1) Karar alacak kişi ya da bir ekip;
- 2) Bir ya da daha çok denetilebilir değişkenle tanımlanan, izlenmesi mümkün çözüm yolları;
- 3) İzlenmesi mümkün çözüm yollarının beklenen sonuçları;
- 4) İzlenmesi mümkün çözüm yolu ile alınabilecek sonucu birlikte etkileyen bir yada daha çok denetilemeyen değişkenden oluşan anlamda bir çevre;
- 5) Denetlenebilen ve denetlenemeyen değişkenlerin sınırları.

Katsayılar :

- 1) KaTercihler : Karar alıcının izlemesi mümkün, yollardan birini seçme ihtimali,
- 2) İzlenmesi beklenen çözüm yollarının üretgenliği,
- 3) Her çözümün göreceli olarak değeri.

Sorunun belirli bir konumdaki beklenen değeri, izlenebilecek bütün çözüm yollarının ve elde edilen çözüm sonuçlarının herbirinin katsayılarla çarpımlarının toplamına eşittir. Beklenen değeri maksimize eden ihtimale ya da ihtimaller cümlesinin belirlenmesine eniyileme ve akla uygun bir seçim denilebilir.

Böyle bir karar alma işleminin bundan türetilen eniyileme ve ussalık kavramlarının gerçekten yanıltıcı olduğuna inanıyorum. Çünkü, bu kavramlarda çok önemli iki parametre unutuluyor. Bunlar; izlenecek çözüm yollarının göreceli değeri ve ulaşılan çözümlerin etkinlikleridir. Bunları biraz daha açıklamakta yarar var.

Olumlu bir değer veren çözüm elde etmek için ulaşılan sonuç amaç ya da hedefdir. Belirli bir amacı gerçekleştirmek için, izlenmesi gereken herhangi bir çözüm yolu ise amaçtır. Yukarıda açıkladığımız karar alma işleminde ele alınan ve yararlanılan bir aracın önemi, onun amaca ulaştırmadaki etkinliğinde yatmaktadır. Bunun için, aracın değeri kendisiyle ilgili, başka bir deyişle dışsaldır.

Ulaşılan bir sonucun değeri ise, sağladığı faydanın tatmin edici liği ile ilgili, yani içseldir. Ele aldığımız karar alma modelleri, izlenebilecek çözüm yollarının dışsal değerlerini ve elde edilecek çözüm sonuçlarının içsel değerlerini hesaba katarlar. Araçların içsel, amaçların ise dışsal değerlerini hesaba katmazlar. Daha bir açıklık kazandırmak için, konuyu biraz açmak gerekmektedir.

Her şeyden önce, araçlar ve amaçlar mutlak değil, göreceli kavramlardır. Her araç aynı zamanda bir amaç, her amaç da aynı zamanda bir araçtır. Sözelimi, okula gitmek bir araçtır, amaç ise eğitim görmektir. Öte yandan, öğrenim yapmak aynı zamanda bir araçtır da, amacı ise, gelecekte elde edilecek geliri artırmaktır. Aynı şekilde geliri artırma, kişilerin ailesinin durumunu daha da iyileştirmeleri için bir araçtır. Bu, böyle zincirlenme devam eder gider.

Her aracın bir içsel değeri vardır. Çünkü, o aynı zamanda bir amaçtır. Her amacın bir dışsal değeri vardır. Çünkü, o aynı zamanda bir araçtır. Bunun için bunların her biri, ayrı ayrı düşünülmelidir.

Araçların içsel değere sahip oldukları, arzu edilen sonuçlar için bütün tercihlerin eşit değerinde olduğu seçme durumlarında oldukça açıktır. Bunu bir örnekle açıklayalım: Satın almak istediğimiz değişik ayakkabılar arasında, renk dışındaki bütün unsurlar özdeş değerde olsun. Ancak, ayakkabının işlevi yalnızca yarar sağlama değil, onlar aynı zamanda da bir tatmin kaynağıdır. Belirli renkleri ya da biçimleri diğerlerine göre daha çok sevebiliriz. Şüphesiz renk ve biçime dayalı bir

seçimin etkinlikle bir ilgisi yoktur. Ancak, doyum sağlama açısından bir önem taşır. Bunun için, ayakkabı satın alırken, renk ya da biçime dayalı olarak yapılan bir tercih aslında dışsal değil, içsel bir değerın sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Tatmin kaynaklı olarak yapılan belirli araç seçimlerine gösterilen ilgiye kişisel özellik diyebiliriz. Her birimizin kişisel özelliklerinin oluşturduğu cümleye ruhbilimci tarz demektirler. Tarz, ne için yaptığımızdan daha çok ne yaptığımızdan kaynaklanan tatminle ilgilidir. Kişiliğimiz, tarzımızda olduğu kadar amaçlarımızda ve amaçlarımızın peşinden koşmamızdaki etkinliğimize de bağlıdır.

Bizim karar alma ve kontrol kuramlarına ve eniyileme kavramına dönersek, onların tarza ilişkin tercihleri hesaba katmada başarısız olduklarını görürüz. Bu yüzden de, onlar oldukça yetersiz kalmaktadırlar. Tarzın nasıl hesaba katılması gerektiği burada ele alınamayacak kadar geniş bir konudur. Ancak Emery ile birlikte bu konuyu, başka bir çalışmada inceledik.² Bu konuya ilişkin, burada şunu belirtmekte yarar görüyorum. İki ünlü ruhbilimci; Allport ve Odbert, 1936 yılında yaptıkları bir araştırmada, insana özgü 17.953 farklı niteliğin olduğunu ortaya koymuşlardır.³ İşte, çok amaçlı karar ölçütlerine ilgi duyanların, üzerinde düşünmeleri gereken önemli bir konu.

Tekrar amaçlara dönersek, mutlak anlamda nihai olmamak şartıyla, arzu edilen sonuca ulaşmak için, her amaçın araç olarak düşünülmesini gerektiren haklı sebepler bulunabilir. Yöneylem Araştırmasında ve Yönetim Bilimlerinde genellikle kârın maksimizasyonunun amaç olarak kabul edilmesinde olduğu gibi. Oysa sağlanan kârın sadece büyük rakamlara ulaşması için harcanan gayrete bağlanmamalı, hangi amaçla nasıl kullanıldığına dayanılarak ölçülmelidir. Bir zamanlar Bierce, parayı 'kendisinden vazgeçmedikçe bize hiç bir yararı dokunmayan nimet' diye bilgece tanımlamıştı.

Her çözümün verdiği sonucun kendisi, daha sonra ulaşılması düşünülen gelecekteki hedeflerin aracıdır. Bu, böylece, nihai sebebe kadar devam eder, gider. Şüphesiz, bir hedef erişilebilir oldukça, hiç bir zaman nihai amaç olamaz. Aksi durumda, daha sonra gelen bir hedefin aracı olur. Bunun için nihai amaç, mutlaka erişilemez olmalıdır. Öte yandan, nihai amaca sürekli olarak yaklaşabilme imkânı da olmalıdır, yoksa bütünüyle tam bir amaç olmaktan çıkar. Gerçekleştirilmesi büyük ölçüde arzulanan nihai amacı, ideal durum olarak nitelendirebiliriz. Bir ideal durum öyle bir amaçtır ki, yalnızca bir tanedir ve bütünüyle içsel değerlerden oluşur ve kendi içinde de sadece amaçtır.

Yukarıdaki değerlendirmelerin sonucu; ideal olmayan, ancak ideal duruma doğru götüren bir amacın dışsal değeri, ideal olana yaklaşım derecesiyle ölçülmelidir. Örnek olarak bilimi alalım: Çoğunun düşündüğü gibi, bilimin ülküsü her şeyi bilmek olarak kabul edilirse, bu herhangi bir bilimsel araştırmanın, hiç değilse bir bölümünün bizi ideal duruma yaklaşım derecesine bağlı olacaktır. Eğer bir bilimsel araştırmanın amacı, bilginin çoğaltılmasıdır denilirse, bu aslında, ideal durumun ve ona doğru ilerlemenin taşıdığı önemin doğrulanması olur.

Karar alma ve kontrol kavramları ile eniyileme kavramı ideal durumları hesaba katmadıkları sürece, büyük ölçüde yetersiz kalacaklarını bir daha belirtmeliyiz.*

Eniyileme hakkındaki ikinci görüşmede, karar alma modellerinde gözönüne alınması gerektiği halde hesaba katılmayan iki parametre üzerinde durdum. Bunlardan birisi, araçların içsel değeri ile ulaşılan sonuçların dışsal değeridir. Diğeri ise, tarza ilişkin tercihler yoluyla ideal duruma doğru olan olumlu gelişmedir. Şimdi bunların Yöneylem Araştırması ve Yönetim Bilimleri için ne kadar büyük bir önem taşıması gerektiğini, bir düşününüz! Pek çoğumuz, ele aldığımız sorunların çözümlerinin verdiği sonuçlardan yararlanmaktan duyduğumuz haz kadar, sorunlara çözüm bulmaktan da haz duyarız. Ancak ulaştığımız her çözüm, bir yandan da yeni sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Eğer bu böyle olmamış olsaydı, Yöneylem Araştırması ve Yönetim Bilimleri de dahil olmak üzere bütün bilimler, işlevlerini çoktan tamamlamış olurlardı. Bunun içindir ki, yeni bulduğumuz çözümlerin ek sorunlar doğurma yanı ve süreci, aslında karşılaştığımız sorunlara çözüm bulma gayretleri kadar önemli olmalıdır.

Biz; benim şimdi burada yapmaya çalıştığım gibi, yalnızca ele aldığımız sorunların çözümleriyle yetinmemeli, önerdiğimiz çözümlerin doğurabileceği değişik durumları da analiz edebilmeliyiz. Böyle yapmakla hem sorunların analizinden, hem de söz konusu şekilde davranmanın sağlayacağı gel işmelerden doyum sağlarız. Bir analiz faaliyetinden sağlanan yarar daha çok üretimi artırıcı nitelikte olurken, analiz sonucu ortaya çıkan gelişmelerin sağladığı tatmin ise, ileriye dönük ve daha çok doğurgan niteliktedir.

Başka bir çalışmamda; araçların içsel değerleri ile amaçların dışsal değerlerinin estetikle ilgili olduklarını göstermeye çalıştım.¹ Bunun için, karar alma kuramlarımıza ilişkin estetikle ilgili değerler yanında, ah-lâkla ilgili değerler hakkındaki görüşlerimi de açıklamak istiyorum. Ah-lâki değerlerle, uygulamada kolaylık sağlamak için ilgileniyorum. Bu konuya ilişkin, biraz daha açıklama yapmam gerekiyor.

Bugün, dünya ö'çüsünde inceleme konusu hayatın kalitesi, eğitim ve çalışma ortamı gibi yönleriyle giderek bozulmaktadır. Söz konusu bozulmanın, kişisel tatminlerin azalmasından ve ekonomik gelişmenin anlamını yitirmesinden kaynaklandığına inanıyorum. Gittikçe sayıları artan bir kitle; artık hayatın niceliksel yönden eniyilenmesinin onun aynı zamanda nitelik açısından da eniyilenmesi demek olmadığı gerçeği ile yüz yüze gelmektedir.

Şehrin merkezinde yürümek, araba ile pazar gezintisi yapmak, kamu ulaşım araçlarından yararlanmak ve öğrenime devam etmek ya da bir yerde çalışmak gibi öteden beri alışlagelmiş faaliyetlerden giderek daha az doyum sağlanmaktadır. Bütün bu faaliyetler, arasında içsel değerleri azaltmakta olan araçlardır. Bunun sonucu da, insanların toplulardan ve kurumlarından yabancılaşmasının giderek artması olmaktadır.

* Tarzın özel niteliklerinin ölçülmesi ve ideal duruma doğru olan gelişmenin tartışmasına ilişkin geniş bilgi kaynak iki içinde bulunabilir.

Buna ek olarak, gittikçe hız kazanan kültürel ve teknolojik değişimlerle insanlığın hiçbir şey kazanmadığı inancı toplumda giderek yaygınlaşmaktadır. Öte yandan huzur, dünyada barış, fırsat eşitliği, kişisel özgürlük ve yoksulluğun giderilmesi gibi ülkelere ilgi de giderek azalıyor. Oysa bu ülkelere doğru, bunlara ulaşma doğrultusunda ortaya çıkan gelişmeler, hayata anlam kazandırdıkları gibi yapılan seçimleri de anlamlı kılarlar. Bugün Fransız düşünür Ellul⁵ gibi sayıları oldukça kabank olan araştırmacılar, artık geleceği denetim altına almanın mümkün olamayacağına inanıyorlar. Diğer yandan, Nobel ödülü sahibi Wald⁶ gibi düşünürler ise, bir geleceğin bile söz konusu olamayacağını tartışıyorlar. Böylesine karamsar bir ortamda yapılan tercihler anlamlarını ve önemlerini bütünüyle yitirmektedirler. Ancak, şimdi ve daha sonrası için ne yaptığımızdan daha çok, geçmişle belirlendiğine inanılan geleceğe teslimiyetle hayatın kalitesi iyileştirilemez, tam tersine giderek bozulabilir.

Diğer insanların karar almalarına yardım etmek için çalışan bizlerin, sorumluları, karar verirken hayatın niteliği - gelişme ve yaşama biçimine ilişkin anlamda - üzerinde düşünmeye zorlama fırsatımız ve hatta sorumluluğumuz vardır. Bunun için kuramlarımızı ve kavramlarımızı sorumluluklarımızı yerine getirebilecek bir biçimde genişletmeliyiz.

Eniyileme konusundaki üçüncü görüşüm ikincisinin bulanıklığına karşılık biraz daha açıktır. Düşüncelerimizi arzu ettiğim yönde yoğunlaştırmak için, önce sorumluluk yüklediğim bazı projelerden söz etmek istiyorum. Bunu kendimi tanıtmaya niyetle yapmadığımı bilmenizi isterim.

Şu sıralarda Pennsylvania Üniversitesinden uzun süreli bir izniri olmama rağmen aşağıdaki araştırma projeleriyle kısmen ilişkililiyim.

a) Ulusal düzeyde bilimsel haberleşme ve teknoloji transfer sisteminin tasarlanması.

b) Merkez Bankasının bölgesel örgütlerinin yeniden tasarlanması ve planlanması.

c) Uyuşturucu madde ve alkol alışkanlığının daha etkin bir biçimde tedavi edilmesi ve bunlardan korunma yollarının geliştirilmesi.

Uzun süreli iznimi geçirdiğim Meksika'da birçok araştırma projesinin hazırlanmasına katıldım. İşte onlardan bazıları:

a) Köy kalkınmasının hızlandırılması, gelirin ve kalkınmanın sağladığı imkânların daha adil bir biçimde dağıtılması.

b) Özerk Ulusal Meksika Üniversitesine bağlı her biri 30.000 öğrenciyi eğitecek kapasitede yeni kampüslerin tasarlanması ve planlanması.

c) Kırsal alanları kendi kendine kalkındırma programlarının tasarlanması ve planlanması. Bu çalışmalar için hazır olan hükümet ve üniversite birimlerince kullanılacak kaynakların bulunması, dağıtılması ve uygunluğunun araştırılması.

Şimdi, böyle bir ortamda, bu araştırma projelerinden herhangi biri için, kim, enuygun ve anlamlı bir çözümden söz edebilir? Bunların hiç biri tek başına ele alınabilecek sorunlar değildir. Bunların her biri Fransız'ların sorunsal (problematique), benim ise karmaşık sorun bütünü diyeceğim türden, oldukça karmaşık ve dinamik bir sistemdirler.

Sorunlar aslında karmaşık bütünden soyutlanmış bazı unsurlardır. Bunun için, gezegenler içinde atomlar ne ise, karmaşık bütünler için de sorunlar odur. Herkesin bildiği bir sistem kuralı vardır: Bütün içindeki her sorunun ayrı ayrı eniyi çözümlerinin toplamı, aynı zamanda bütün için de eniyi çözüm değildir. Bu kural karmaşık bütünler ve sorunları için de geçerlidir. Bunun yanında, karmaşık bütüne ilişkin uygun çözümün bütünün alt sorunlarının tek tek uygun çözümlerinden daha çok, bu çözümlerin birbirlerini etkilememelerinin daha önemli olduğu gerçeğini de vurgulamak yararlı olacaktır.

Bütün için eniyi ve sadece bir tek çözüm aramak anlamsızdır ve saçmadır. Enuygun yalnız tek bir plan aramak da yine yanlıştır. Eniyi tek çözüm aramaktan daha çok bizi hızlı bir biçimde ideal duruma doğru götürebilecek yeni süreçler bulmaya ve tasarlamaya çalışmalıyız. Bunun için öyle bir çalışma düzeni kurmalıyız ki, hem zamanında uygun çözümler bulabilelim, hem de ele aldığımız sistemin ideal durumuna ulaşabilme amacıyla sürekli arayış içinde olalım.

Eniyileme bu düşüncelerim onun bütünüyle yararsız bir kavram olduğu anlamına gelmemelidir. Ancak, eniyileme, bir başlangıç noktası olarak düşünülmeli ve bilgi birikimimizi genişletmede ulaşılan son aşama olarak kabul edilmemelidir. Eniyilemeyi Yöneylem Araştırmasının ve Yönetim Bilimlerinin gelişmesinde ulaşılan son aşama olarak ele almak aslında bilgi gelişmesinin yolunu kesmektir. Çünkü, bizler geleceğin şimdi düşünülebildiğimizden daha güzel olabilmesi için yeni yollar ve yen yöntemler aramak zorundayız.

Son olarak, nesnellikle ilgili görüşlerime gelelim. Nesnelliğin anlamı eniyileme kadar açık ve seçik değil, aslında eniyileme kavramı bile bulanık. Bununla birlikte bilim adamlarının büyük bir çoğunluğu yine de nesnelliğin 'İYİ ŞEY' olarak nitelendirilmesi konusunda görüş birliğiindedirler. Ayrıca, bilim adamlarının nesnelliğin, araştırmalarının bağlı olduğu herhangi bir inanç ilişkisin değer yargılarını, bilimsel çalışma yaparken incelediği konunun dışında tutması gerektiği anlamına geldiği konusunda da ortak görüşe sahip olmalarını bekleyebiliriz. Burada üzerinde durmak istediğim konu da nesnelliğin bu yanıdır.

Her türlü bilimsel çalışma, ya bir varsayımın denenmesi ya da incelenen konudaki değişkenlerin ileride alabilecekleri değerlerin tahmin edilmesini gerektirir. Varsayımların denenmesini ele alalım. Bir varsayımın denenmesi, belirli bir geçerlilik düzeyine göre, varılan sonuçların anlamlı olup olmadığının incelenmesidir. Bırakınız belirlenen geçerlilik düzeyinin tartışmasını, yapılan işin anlamı bile çoğu bilim adamının gözünden kaçmaktadır. Bilim adamlarının anlamını bile düşünmeden belirli bir geçerlilik düzeyi seçmeleri ve kararlarını ona dayandırmaları bütü-

nüyle bilinçsizce yapılan bir işlemdir. Bu, çoğu kez öteden beri kullanılagelen yöntemlerin körü körüne kabul edilmesinden kaynaklanan bir durumdur. Geçerlilik düzeyi herkesin bildiği gibi bir varsayımın doğru olup olmadığı denenirken, onun geri çevrilebilme ihtimalidir. Yine genellikle bilindiği gibi geçerlilik sınırı düşürüldükçe yanlış ihtimali de artar. Bunun sonucu bir varsayım aslında yanlış iken doğru olarak kabul edilir. Bu yüzden belirli bir geçerlilik sınırından seçilmesi, açık ya da gizli bir biçimde zorunlu olarak, söz konusu iki tür hatanın göreceli (olumsuz) değerleri hakkında bilim adamlarının ahlâki değer yargılarını da içerir. Bilim adamının bunu kasıtsız olarak yapması elbette yapılan işlemin yerinde ve olağan olduğunu göstermez, aksine araştırmacının bu konudaki bilgisizliğini gösterir.

Öyle bir geçerlilik düzeyi vardır ki, herhangi bir araştırma istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar verebilir. Başka bir geçerlilik düzeyine göre, varılan sonuçlar bütünüyle anlamsız bulunacağından geri çevrilebilir. Bunun için istatistiksel geçerlilik ya da anlamlılık, çoğunun sandığı gibi yapılan gözlemin tutarlılığının göstergesi değildir. Araştırmacının değer yargılarını içeren ve yansıtan bir sonuçtur.

Benzer şekilde, herhangi bir eğilimin tahmin edilme yönteminin seçimi, olumlu ya da olumsuz olabilecek tahmin etme hatalarının göreceli önlemlerinin değerlendirilmesinden meydana geldiği gösterilebilir. Sözgelimi, tarafsız bir tahmin etme işleminde, aynı büyüklükteki hataların ters işaretle olanları eşit kabul edilir. Oysa bu kabul, gerçek durumun oldukça seyrek olarak yansıtılabildiği bir konumu gösterir.

Araştırmacılar, yapılabilecek hataların sonuçlarını önceden kestirmek çok güç olduğundan, çalışmalarını 'saf', 'temel' ya da 'esas' araştırma diye sınıflandırarak, açıkça değer yargılarıyla hareket etmediklerini kendi kendilerine inandırmaya çalışırlar. Böylesine bahaneler, herhangi bir araştırmanın ilerleyen bir aşamasında, araştırmacının yapabileceği hataların göreceli önemine ilişkin olarak verilecek kararın, bir değer yargısından kaynaklandığı gerçeğini yine de değiştirmez.

Nesnelliği sağlayabilme ya da sürdürübilme arzusu, aslında duygusal, etkilenebilen, ön yargılı ve değer sahibi insan ile duygusallığı bir yana bırakabilen, kendisini etkileme anlamının dışına çıkabilen bilim adamı ya da uzman kişi arasında yapılan ayırımı dayanır. Bilim adamının ve uzmanların değer yargılarını ve inançlarını kapı dışında bırakarak araştırma yerlerine gelmeleri beklenir.

Bu anlayış, değer yargılarının ve inançların bilimden kolaylıkla ayırabilecekleri varsayımından kaynaklanmaktadır. Oysa bilimin kendisinin insanın doğası hakkında yaptığı açıklamaların ışığında, bu varsayımın pek öyle sanıldığı kadar inandırıcı olmayacağı kanısındayım. Böyle bir varsayımı geçerli olarak kabul etmek; bir madeni paranın her iki yüzünü ayrı ayrı görebiliyoruz ve inceleyebiliyoruz diye iki yüzünü birbirinden kolaylıkla ayırabiliriz biçiminde bir yanılgıya teslim olamak demektir. Bir madeni paranın bir yere girerken, bir yüzünü kapının dışında tutmasının mümkün olabileceğini düşünülebilir misiniz?

İdrak, kavrama, hafıza, düşünce ve inanç öyle değer yargılarıdır ki, doğaları gereği araştırmacılarından ayrılmalrı söz konusu olamaz. Immanuel Kant, çalışmalarıyla düşünce ve gözlemin birbirinden ayırlamayacağını göstermiştir. C. G. Jung ve diğer bilim adamları ise, ne düşüncenin ne de gözlemin duygulardan arındırılmayacağını ortaya koymuşlardır. Nesnelliği inançsız ve duygusuz değerlerle yapılan gözlemler olarak ele almak, aslında insanı fotoğraf makinası ya da ses alma aleti gibi görmek demektir. Nesnelliğin, gözlemsiz ve duygusuz düşünceler olarak kabul edilmesi ise, insanın bir bilgisayar yerine konulması olacaktır. Bu iki bakış açısını birleştirerek düşünmek, insanı bir makina gibi görmektir. Oysa, bilim adamı makinadan öte bir şey değildir demenin anlamı aslında makina da bilim adamı olabilir demektir. Bunun için, makinanın bilim adamı olup olmadığını tartışmak bile anlamsızdır ve saçmadır.

Nesnelliğin erdeminin tartışılması ve bu tartışmaların ürünü olan bilimsel tarafsızlık, bilimde ya da uzmanlık alanlarında değer yargılarının etkilerini ortadan kaldırmaz, ancak bunları bilinç dışına iterek, başkalarının eleştirilmeye seve seve hazır olmayı önlediği gibi özeleştirinin de ortadan kalkmasına yol açar.

Nesnellik aslında belirli amacı olan bir çalışmada değer yargısı yokluğu demek değildir. Çünkü, sözü edilen anlamda bir gayret değer yargılarından bağımsız olamaz. Ayrıca bilimsel çalışma da belirli amaç olan bir araştırmadır. Nesnellik değer yargılarından bağımsız olmanın tersine, çok sayıda değişik öznel yargıların birbirlerini açıkça etkilemelerinden doğan toplumsal bir üründür. NESNELİK TEK TEK BİLİM ADAMLARININ DEĞİL, BÜTÜN OLARAK ELE ALINAN BİLİMİN YÖNTEMİNE İLİŞKİN BİR ÖZELLİKTİR. Nesnellik kadar değer yargısı yüklü bir kavram ve bilimden daha çok değer yargısı dolu bir faaliyet yoktur.

Nesnellik aslında mümkün olan bütün değer yargılarının hesaba katıldığı zaman gerçekleştirilebilir, sanıldığı gibi değer yargılarının hepsini gözden uzak tutmakla değil. Gerçekler insanların değer yargılarından bağımsız değildirler. Aslında gerçekler ne kadar değer yargısı varsa hepsini göz önüne almakla ortaya çıkarılabilirler. Bunun tersi bir tutum ve davranış içindeymiş gibi görünmek, aslında gerçeklerden uzaklaşmaktır.

Bu tartışmaların Yöneylem Araştırması ve Yönetim Bilimlerine yansıtılmasının önemi üzerinde biraz daha durmak istiyorum.

Uzmanlık, hem bu hizmetten yararlananlara hem de uzmanların birer üyesi oldukları topluma karşı açıkça bazı sorumluluklar yükler. Sözgelimi, bir avukat yalnız vekili olduğu kişinin çıkarlarını korumakla yükümlü değildir. Bunun yanında avukat yargı organlarının da bir üyesi olarak aynı zamanda toplumun da yararlarını gözetmek zorundadır. Aynı şekilde bir doktor da sadece hastasını tedavi etmenin yollarını aramamalı, bunun yanında toplum sağlığını da korumak için gayret göstermelidir. Çoğu durumlarda, söz konusu uzmanlar bu iki yönlü sorumluluklarını kabul ederler, ancak üzerinde hiç düşünmezler. Bana öyle görünüyor

ki, Yöneylem Araştırması ve Yönetim Bilimleri konularında çalışan uzmanların öteki alanlarda çalışanlardan ayrı bir üstünlükleri vardır. Çünkü, söz konusu alanlardaki uzmanların daha kapsamlı olan bakış açıları, böylesine iki yönlü olan bir sorumluluğun hem doğasını hem de gereklerini anlamaya ve kavramaya daha yatkındır.

Yöneylem Araştırması ve Yönetim Bilimlerinden genellikle kişiler değil, örgütler yararlanmaktadır. Bu durum diğer uzmanlık alanları için de aynı ölçüde söz konusu olmamakla birlikte onların konularında da geçerlidir. Şu anda Yöneylem Araştırması ve Yönetim Bilimlerinin uzmanlarının ya da en azından bir bölümünün daha öğrenmeleri gereken çok şey olmasına rağmen yine de örgütsel konularda iyi yetişmişlerdir.

Söz konusu alanların uzmanları, öncelikle, örgütlerin kendilerine özgü amaçları, hedefleri ve ülküleri olan sistemler olduklarını biliyorlar.

İkincisi, örgütler yapılarında kendilerine özgü amaçları, hedefleri ve ülküleri olan diğer sistemleri bulundurlar.

Üçüncüsü, örgütler kendilerine özgü amaçları, hedefleri ve ülküleri olan daha geniş sistemlerin parçasıdır. Ve bu sistemler de yapılarında kendilerine özgü amaçları, hedefleri ve ülküleri olan önemli diğer sistemleri içerirler.

Bundan dolayı örgütlerin kendilerine, parçalarına ve bir parçası oldukları bütüne ve onun diğer parçalarına karşı olmak üzere, birbirinden oldukça ayrı üç tane ana sorumlulukları vardır. Söz konusu sorumlulukların karşılıklı olduğunu hemen belirtmek gerekir. Hem parçaların, hem de bütünün yapılarında taşıdıkları örgütlere karşı sorumlulukları bulunmaktadır.

Amaçlar, hedefler ve ülküler üç ayrı düzlemde söz konusu oldukları için birbirleriyle çatışabilirler. Bunun için, ortaya çıkan sıkıntılara çözüm ararken, yöneticiler ve onlara hizmet eden bilim adamları, genellikle sorunlara kazanılması gereken bir oyun tavrı içinde yaklaşır. Böylesine bir yaklaşım bana göre uzmanlık dışıdır, sorumsuzluktur ve ahlâk dışı yargılarla doludur. Buna ek olarak, bir sorunu kazanılması gereken oyun gözüyle bakarak çözmeye çalışmanın, etkinliği ve üretkenliği artırdığına inanmamakla birlikte, niçin ürekte ve etkin olunamadığının üzerinde değil de, değer yargılarının üzerinde durmak istiyorum.

Örgütlerdeki söz konusu çatışmaları gidermeye ya da sorunları yeniden çözmeye çalışmak, bir işletmenin bütün ortakları yanında kendilerine de örgütün göreceli önemini gözönünde tutacak bir biçimde hizmet etmek, bana öyle geliyor ki, yöneticilerin ve yönetim bilimcilerin sorumluluğundadır. Söz konusu bu sorumluluk ise, değişik sayıdaki ortakların her birinin değer yargılarını bilmeden ve bunları örgütün faaliyetlerine ilişkin kararları alırken gözönüne almadan yerine getirilemez. Böyle bir anlayışı ortaya koymak, gerek örgütsel kararlara değişik biçimlerde ortak, gerekse örgütlerin yararlarının savunucusu ve temsilcisi olarak yönetim bilimleri ile uğraşan bilim adamlarının görevidir. Yönetim bilimcileri, alınan kararlardan etkilenen, ancak karar alma sürecinde söz

hakkı olmayan herkesin yararını gözetmek zorundadır. Bunu yapmamak, karar almasü recinde yer almayan insanları bütünüyle gözardı etmek demektir. Böyle bir tutumu üzüntü ile karşılamamız gerekir. Uzmanlığın amacı ve sorumluluğu, alınan kararların sonuçlarından etkilenenlerin hepsinin verilen kararlar ile olan ilgilerinin hesaba katılmasını zorunlu kılar. Bu ise, bütün değer yargılarından sıyrılmaya değil, tam tersine değer yargılarıyla dolu olma demektir. Araştırmaları parasal olarak destekleyenlere ve onların müşterilerine açıkça bildirmelidir ki, toplumsal zarara yol açmadıkça, onların çıkarları gözetilecektir ve ilgili kamu oyu onaylamadıkça verilen hizmet başkalarının yeni masraflar yükleyecek bir biçimde kullanılamayacaktır.

Yararlanılan Kaynaklar :

1. R. A. L. Ackoff, «Does Quality of Live to Be Quantified?», General Systems, 20 (1975) 213-219.
2. R. L. Ackoff ve F. E. Emery, On Purposeful Systems, (Aldine-At-herton, Chicago, 1972).
3. G. W. Allprot ve H. S. Odbesrt, Trait-Names: A Psycholexical Studuy, Psychological Monographs, No. 211 (1963).
4. A. Bierce, The Devil's Dictionary (The World Publishing Co., Cleve-land, 1911).
5. J. Ellul, The Technological Society, (Vintage Books, New York, 1967).
(Ellul kitâbında, teknolojinin insanın elinden ve denetiminden çık-mış ve kendi işleyiş düzeni içinde önüne geçilmez bir güç olduğunu belirtiyor. Ayrıca teknolojinin toplumlari sonu gelmeyen bir üre-tim ve tüketim yarışına ittiği için insanı yalnız fizik olarak değil, zih-ninsel olarak da tükettiğini ileri sürüyor. İlk baskısı Fransızca olan söz konusu kitap sanayi toplumunun ilginç bir eleştirisi olan Yeni Dünya (Brave New World) isimli romanın yazarı İngiliz düşünür A. Huxley'in önerisi üzerine yıllar sonra, California'daki Demokratik Kurumlar Merkezince, 1967 yılında İngilizce'ye çevrilmiştir. Çev.)
6. D. Schon, Beyond the Stable State, (Random House, New York, 1971).
7. A. Toffler, Future Shock, (Bantam Books, New York, 1971).
(Toffler söz konusu kitabında, giderek hızlanan bilimsel ve teknolo-jik gelişmenin bireysel ve toplumsal hayata, eğitim düzenine ve kültür yapısına olan etkilerini araştırıyor. Hızla büyüyen teknolojik değişmeyle yaygınlık kazanan sosyal değerlerin doğurduğu kullan-at kültürünün ortaya çıkardığı yaşama biçimini, getirdiği sorunları ve kullanılabilir fırsatları tartışıyor. Bu kitap, Selami Sargut ta-rafından, Gelecek Korkusu adı altında Türkçeye kısaltılmış olarak çevrilmiş, Altın Kitaplar Yayınevinde 1974 yılında İstanbul'da yayınlan-mıştır. Çev.)
8. G. Wald, A Genaration in Search of A Future, (The Boston Globe, March 8, 1969).

Bursa Üniversitesi
Basımevi - 1981

